

પ્રાયે જ થાય છે. હર્ષવર્ધનથી માંડી આજ સુધીનાં ૧૨૦૦-૧૩૦૦
 ભોને 'પૂર્વરંગ'ના લેખકોની પેઠે પ્રસ્તુત લેખક પણ સ્પર્ધા નથી.
 ખરી રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તક એ 'પૂર્વરંગ'ની એક વિશિષ્ટ પૂર્તિ જ
 હિંદિ પણ ઘણી જાગતોમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ છે. કાકા જેવા
 મુદ્દુન પ્રતિભામંપત્ર અને શ્રી. નરહરિભાઈ જેવા પારદર્શી વિચારક,
 એ બંનેને તે વખતે પક્ષાંડી બાધી બેસવાનો અને સ્વસ્થ મને
 સમ્પવાનો ભેઠતો સળંગ સમય મળ્યો હોત તો એ 'પૂર્વરંગ'ની
 માત જુદી જ હોત. પણ તે યુગ વિદેશી સત્તા સામે ગાંધીજીએ
 જેલ સત્યાગ્રહના બહાલમાં સાથ દેવાનો વીરયુગ હતો. એટલે
 તેને ભેઠતું કામ કાંઈક રહી જ ગયું. પ્રસ્તુત લેખક જેમ એક
 શિક્ષાજાન શિક્ષક છે, તેમ એ અધ્યાપનમંદિરના પણ અધ્યાપક
 એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે તેમને લોકજીવનનાં બધાં પાસાંનો
 અવલોકન સંપર્ક સાધવાના પ્રયત્ન પણ મળતા જ રહે છે. તેથી
 તેમનું ભાઈએ પક્ષાંડી વાળી સ્વસ્થ મને પોતાના વર્ગો માટે જે
 તૈયારી કરેલી તેનું સળંગ સંકલન આ પુસ્તકમાં નજરે પડે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક ૧૩ પ્રકરણમાં પૂરું થાય છે. આગળ આગળના
 પ્રકરણ પહેલાંનાં પ્રકરણો સાથે કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તેમ જ વિષયની
 દૃષ્ટિએ એવાં સુસંગઠ ગોઠવાયાં છે કે પહેલું પ્રકરણ પૂરું થાય ત્યારે
 ત્રિમાસિક પ્રકરણમાના વિષયની જિજ્ઞાસાનાં ખીજ નંખાઈ જાય છે
 એટલે વાચક સહેલાઈથી આગલું પ્રકરણ વાંચવા લગચાલ છે અને
 વાંચ્યા વિના તેને તૃપ્તિ જ થતી નથી.

લેખકનો આ ઇતિહાસ શાળા-મંદાશાળામાં ચાલતા ઇતિહાસ
 પાઠ્યક્રમમાં જુદો પડે છે, કેમ કે એ માત્ર રાજાને ન સ્પર્ધાતાં સમગ્ર પ્રજા-
 જીવનવ્યાપી સંસ્કારને સ્પર્શે છે; અર્થાત્ પ્રસ્તુત ઇતિહાસ મંરૂતિનો
 ઇતિહાસ છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં મહાભારતનો પરિચય આવે છે. રામાયણનો પરિચય કરતાં આ પરિચય કાંઈક વિસ્તૃત છે, તે મંથનું કદ અને વિષયવિધિય જોનાં ચોક્કસ જ છે. 'વેરથી વેર ચમતું નથી' એવી તથાગતની વાણી 'ધર્મમથ્'માં માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે રજૂ થઈ છે, ન્યારે મહાભારતમાં એ સિદ્ધાંત અનેક કથા, ઉપકથા અને બીજા પ્રસંગો દ્વારા સુરેખ રીતે વ્યંગિત થયેલો છે, એટલે તે વાચકને પોતાના રસપ્રવાહમાં ખેંચે જ નય છે, ને જરાય કંટાળા આવવા દેતો નથી. યુદ્ધની એ વાણી અશોકે એવું જીવન જીવી શિવાલેખોમાં મૂર્ત કરી છે, ન્યારે મહાભારતમાં એ વાણી કવિની રસવાહી શૈલી દ્વારા તેમજ ઐતિહાસિક, અર્ધ-ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક કથા-પ્રસંગો દ્વારા મૂર્ત થઈ છે. આમ મહાભારત અને તથાગતનો મૂળસૂર એક જ છે, કે જીતનારના હાથમાં છેવટે પસ્તાવો ને કુઃખ જ રહે છે.

લેખકે મહાભારતનો પરિચય આર્યમર્ષાદાને ઉલ્લંઘી નાખનાર મુદ્દેરૂપે આપેલ છે તે બરાબર છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં કેટલાંક પાત્રો ઉપરથી જ આ અંતર રજૂ થઈ નય છે. જેમ કે રામ નિષ્ઠાવાન, તો યુધિષ્ઠિર તકે 'જેઈ જડું' પણ ખેલે; સીતા બધું હસતે મોઢે સહી લે, તો પતિભક્તા છતાં દ્રોપદી પતિએ અને બીજાં વડીલોને પણ વાધણુની પેઠે ત્રાડી ઊડી દપકો આપે; વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠનું યુરુપદને ડાળે તેવું વર્તન ને વચ્ચંચ, ન્યારે દ્રોણ, કૃપાચાર્ય આદિત્ય, અર્ચ તેમજ કૃત્તિયોત્ત્વ દાસત્વ. મહાભારતમાં કૃષ્ણનું જ ચરિત્ર આલેખાયું છે તે, ને રણાંબુમાં ગીતાના ઉપદેશક તરીકે એની જ ખ્યાતિ છે તે, કૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિ ઉપભવ્યા વિના નથી રહેતાં. કૃષ્ણ ન્યારે મહાભારત યુદ્ધમાં મહાસંહાર માટે અર્જુનને ઉત્તેજે છે, હારે જ સાથે સાથે એક ટિટાડોનાં બચ્ચાને જગાવવા અદ્વિસક માધુ જેટની કાળજી રાખે છે. મહાભારતમાં મંથકાર વૈશ્ય પ્રવાધાર જાળવિને ત્રાજવાની દાંડીથી સમતોલ રહેવાનો ઉપદેશ

આપે છે અને એક કર્તવ્યપરાયણ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણી માંખાપની સેવા છોડી કંઠાર તપ તપેલ દુર્ગામાં પ્રકૃતિના કૌશિક તાપસને ધર્મવ્યાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત ધર્મ છોડી વનમાં મીકંગી જવા બદલ શીખ આપે છે. આવાં અનેક સુરેખ ચિત્રા આ પ્રકરણમાં છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઉપનિષદનું વાતાવરણ તાંદરા આલેખતી લેખકે જે તે વખતના વિચારણીય પ્રશ્નો ચૂક્યા છે, તે ઉપનિષદનાં તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે આવી છે. એ પ્રશ્નો આ રીતે: ‘યજ્ઞો સાધનું સુંખ આપે છે? દાર્ન-તપ એ આપે છે? આ સુખની છાછ એ શું છે? કોણે એ છાછાને જન્મ આપ્યો? મૃત્યું શું છે? પુનર્જન્મ છે ખરું? કે વાયુ સાથે વાયુ બળા ગયા પછી કંથું રહેતું જ નથી? જીવ, જંગલ ને ઈશ્વર વચ્ચે શો સંબંધ છે? બધું એકાકાર છે કે અલગ અલગ? કોણ આ રચે છે? કોણ ભણે છે? શું છે આ બધી ભોજન?’ ઇત્યાદિ. આવા પ્રશ્નોના ચિંતનને પરિણામે પ્રકૃતિ અને દેવાની બહાડગત વિવિધતામાં એકતા જોવાની વેદકાલીન પ્રાચીન ભાવના, પિંડોમાં એકતા જોવામાં પરિણમી; કે જે ‘તત્ત્વમસિ’ જેવાં વાક્યોથી દર્શાવવામાં આવી છે. આવો ભાવનાપરિપાક ફૂટે કે મૂસકે ભાગ્યે જ થઈ શકે. તેનું ખેડાણ સદીઓ લગી અને અનેક દ્વારા થયેલું છે. એ ખેડાણમાં ક્ષત્રિયવર્ગના કાર્તિકારી સ્વભાવ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને બ્રાહ્મણો પણ દેવા નવનવવિદ્યાનરસમાં કે જોઈ ગમે તેવાં સંકટ વેડીને પણ વિદ્યા મેળવે. આનું ઉદાહરણ નચિકેતા જેવાં અનેક આખ્યાનો પૂરું પાડે છે.

તે કાળે યજ્ઞનો મહિમા ઓસરતો જતો હતો છતાં સામાન્ય જનસમાજ ઉપર તેની પકડ હતી જ, એમ કહી લેખકે (૧) યજ્ઞને સહેલે માર્ગે વળવું, પુરુષાર્થ બાજુ પર રાખવો, (૨) બ્રાહ્મણ પુરોહિતોની સર્વોપરિતા (૩) યજ્ઞમાન-પુરોહિત બંનેનું પરસ્પરાવલંબન, આદિ જે યજ્ઞયુગનાં ત્રણ પરિણામો સૂચિત કર્યાં છે તે ‘યથાર્થ’ છે.

સાતમા પ્રકરણમાં અમણુધર્મનાં એ સમકાલીન આગેવાનો—

બુદ્ધ અને મહાવીરનું ચિત્રણ છે. બુદ્ધ, અને મહાવીરના આચાર-વિચારમાં મુખ્ય સામ્ય શું છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને બુદ્ધની જીવનકથા ઠીક ઠીક વિસ્તારપૂર્વક આપી તેનાં અનેક પાસાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ઉપનિષદના વિચારોમાં ક્ષત્રિયો હતા. પણ તેમના સંધો અસ્તિત્વમાં આવ્યા જ નહીં. જ્યારે બુદ્ધ અને મહાવીરના સંધો માત્ર અસ્તિત્વમાં જ ન આવ્યા પણ તે દેશના અનેક ભાગોમાં અને દેશ બહાર પણ ફેલાયા એવું શું કારણ? એ પ્રશ્ન ઉઠાવી લેખકે જે જવાબ આપ્યો છે તે યથાર્થ છે. જવાબ એ છે, કે બુદ્ધ અને મહાવીર પોતે સિદ્ધ કરેલ કઠણા અને અર્હિસા-મૂલક આચારને સ્વપર્ચોપ ન રાખતાં સમાજઆપી કરવાની વૃત્તિ વાળા હતા. અને તેથી જ તેમના મંથોને અનાયો, આદિવાસીઓ તેમ જ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, યદ્ર વગેરે અનેક વર્ગોના ટેકા મળી ગયો.

આક્રમા પ્રકરણમાં ધ્યાન ખેંચે એવી મુખ્ય ચર્ચા એ છે કે ગંજુરાન્યોમાંથી મહારાન્યો ઢેવી ઢેવી રીતે અને કયા કારણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મહારાન્યના વિચારને મન્યુત પામે નાખનાર આણુક્ય કહેવાય છે. તેની ચક્રેર રાજનીતિનું દિગ્દર્શન તેના અર્થ-શાસ્ત્રના આધારે કરાવવામાં આવ્યું છે—જે ચાણુક્યની અનુમતિ સિદ્ધ કૃશ્ણતાનું પ્રતિગિય પાડે છે. ચન્દ્રગુપ્ત પછી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી વ્યક્તિ છે અંગોક. તેના બુદ્ધવિનય ધર્મવિનયમાં ઢેવી રીતે પરિણમ્યો, ને તે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ચોગેર ઢેવી રીતે પ્રમંગી એવું હૃદયદારી વર્ણન લેખકે આપ્યું છે.

નવમા પ્રકરણમાં આર્યોએ આપેલ સંસ્કૃતિનાં અંગોનો નિર્દેશ કરી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે અંગો આ છે :

(૧) અનેકમાં એક જ્ઞેવાની દૃષ્ટિ અને અર્હિસા

(૨) ઓક્ષન્ધાન (૩) વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા

(૪) તકેશુદ અવસ્થિત વિચાર કરવાની ટેલ

હસમા પ્રકરણમાં વેદકાળથી માંડી જુદા સમય સુધીની વિવિધ રાજ્યપ્રણાલિઓનું નિરૂપણ છે. અને ત્યાર બાદ અંતમાં રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ આર્થિક જીવનની મુરેખ છત્રી આવે છે. જીવનનાં આ ત્રણે પાસાંમાં ગણ અને મંધનું તત્ત્વ મુખ્ય દેખાય છે. રાજ્યોમાં ગણુઅવસ્થા છે, ધર્મોમાં સંઘઅવસ્થા છે અને ઉદ્યોગધંધા આદિમાં નિગમ કે શ્રેણી-અવસ્થા છે.

અગિયારમા પ્રકરણમાં દિ-દુસ્તાનની અંદર અને એની બહાર એશિયાના ખૂણે ખૂણે જોઈ બિહુકોએ, સિંધીઓએ, વ્યાપારીઓએ અને રાજાઓએ કેવી રીતે, કેટલા પ્રમાણમાં ને કયાં કયાં સંસ્કૃતિ વિવિધ રીતે વિસ્તારી, વિકસાવી ને અમર બનાવી તેનું દ્રશ્ય ચિત્ર છે.

અહીં શક્તિવાન અને 'જુએનમંગના સમયનું' સંસ્કૃતિવિનિમયનું ચિત્ર છે, પણ 'પૂર્વરંગ'માં શક્તિવાન અને જુએનમંગે કરેલ લોક-ચિત્રિતનું નેટકું વિરૂપત પણું ન છે તેટલું અહીં નથી; તે હોત તો બારે અમરકારક પુરખખી થાત.

બારમા પ્રકરણમાં 'અશ્વમેધપુનરુદ્ધત્યુગ'નું લંગમગ છત્રો વર્ણનું ચિત્ર છે. મૌર્યયુગ પછી ને પુરોહિતવચ્ચસ્વનો સુમ આપ્યો અને નેમાં બ્રાહ્મણ કે શ્રમણ બધા જ મુખ્યપણે પોતપોતાના ધર્મપ્રભાર અને પ્રભાવ અર્થે રાજ્યાશ્રય તરફ વળ્યા અને છેવટે શ્રમણો હાર પુરોહિતોનું વચ્ચસ્વ સ્થાપિત થયું તેનું અનિવાર્ય ચિત્ર છે. બૌદ્ધ-મંધની સિદ્ધિઓ અને નળગાર્હઓ તેમજ પુરોહિતવર્મની પણ સિદ્ધિઓ અને નળગાર્હ ઓ એ બધું વિશ્લેષણપૂર્વક લેખકે દર્શાવ્યું છે, અને શ્રમણપ્રના કરતા પુરોહિતપ્રભાવ વધ્યા છતાં તેણે સમજ્ય-પરંપરા કયા કયા અદર્શો અપનાવી લીધા અને નવા પૌરાણિક ધર્મને કેવા આકાર આપ્યો એ ગણ નિરૂપણમાં આવ્યું છે.

‘‘અમણ, અને પુરોહિત વર્ગે પોતપોતાની ભાવના તેમજ મંત્રક્રિયાનાં વિવિધ અંગોના પ્રસાર માટે જે હોડ સર્વ કરેલી તેનાં અનેક વિધ સુંદર અને સુંદરતમ પરિણામો આપ્યાં છે, એ પરિણામો વૈદક, અધિત, ખગોળ, શિષ્ય, સ્થાપત્ય, કાવ્ય, સાહિત્ય, ભાષા, ક્ષિપિ આદિ અનેક રૂપમાં આવેલાં છે તેનું લેખકે છેલ્લા પ્રકરણમાં પુરુષાર્થ-પ્રેરક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે અને છેવટે એ પુરુષાર્થમાં જે ઝોટ આવી તે પણ સૂચ્યું છે. . . .

આ રીતે વેદ પહેલાંના યુગથી માંડી મધ્યકાળ સુધીના કાળપટને સ્પર્શતાં મંત્રક્રિયાચિત્રો લેખકે આધારપૂર્વક આલેખ્યાં છે.

અવનવી તેમજ રાચક-અરાચક ઘટનાઓ અને બનાવોના વર્ણન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના માનસને તૃપ્તિ આપવી એ જ ઇતિહાસ-શિક્ષણનું મુખ્ય પ્રયોજન નથી. એવી તૃપ્તિ તો ચમત્કારી, કિસ્સાઓ દ્વારા અને બીજી ઘણી રીતે આપી શકાય. પણ ઇતિહાસશિક્ષણનું ખરું અને મૂળ પ્રયોજન તો એ છે કે બહુનાર વિદ્યાર્થી એ દ્વારા પ્રત્યેક બનાવનો પ્રવાસો મેળવી શકે, કે આ અને આવાં કારણોને લીધે જ એ બનાવ બનવા પામ્યો છે, તેની કાર્યકારણભાવની સાંકળ સમજવાની સક્તિ સાધ્યું ઇતિહાસશિક્ષણ એટલી હદ સુધી મેળવી શકે કે એવા વિદ્યાર્થી અમુક પરિસ્થિતિ જોઈને જ કહી શકે કે આમાંથી આવું અને આ જ પરિણામ નીપજશે ખરી રીતે ઇતિહાસ-શિક્ષણ જૂના અનુભવોને આધારે મેળવેલ કાર્યકારણભાવના જ્ઞાન દ્વારા માણસને સાચો પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરે છે, અને જીતકાળની બૂલોથી બચી જવાનું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ અર્પે છે. અત્યુત પુસ્તક એ માત્ર ઘટનાઓ કે બનાવોનું વર્ણન નથી કરતું, પણ દરેક ઘટના અને પરિણામની પૃષ્ઠભૂમિકામાં કેવી પરિસ્થિતિ હતી કે જેને લીધે તેવાં પરિણામ આપ્યાં, એવી કાર્યકારણભાવની શૃંખલા જોડતું એક

સંકલિત નિરૂપણ છે. તેથી જ આ પુસ્તક, ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક ગણનાપાત્ર કળા ગણાવું જોઈએ.

લેખકે જે જે મુખ્ય સામગ્રીને આધારે પ્રકરણો લખ્યાં છે તે તે સામગ્રીનો પ્રકરણવાર નિર્દેશ અંતમાં કર્યો છે, જેથી પોતાનું કથન કેટલું સાધાર છે એ વાચકને માલૂમ પડે અને વધારામાં જોએ. આ વિષયનો મૂળગામી અભ્યાસ કરવા હમ્મત્તા હોય તેઓને આવી સામગ્રીનો પરિચય થાય.

એકંદરે શ્રી. મનુભાઈનો આ પ્રપાન જાડું જ સફળ થયો છે, જેની પ્રતીતિ હરકોઈ વાચકને થયા વિના નહિ રહે. એમની ભાષા તેા સિદ્ધહરત ગુજરાતી લેખકની ભાષા છે, એ એમનાં લખાણો વાંચનાર સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એમનું જે વિશાળ વાચન છે, જે વિચારની સમૃદ્ધિ છે અને તેથી થે ચઢી જાય એવું તેમનામાં જે સમ્બંધતાનું ને નિર્જયતાનું જળ છે—એ જાણું તેમના આ લખાણને ચિરંજીવી અને સર્વપ્રિય બનાવવા માટે પૂરતું છે. શ્રી મનુભાઈ મેટ્રિક પણ નથી થયા અને છતાં એમણે જે વ્યવસ્થિત સાધાર અને તર્કસંગત નિરૂપણ સમતોલપણે કર્યું છે, તે સ્વયં છે કે જેનામાં સહજ પ્રતિભા અને પુરુષાર્થનો સુભગ યોગ હોય તે મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયોનાં આંગણમાં ગયા સિવાય પણ ધાર્યો કળા નિપજાવી શકે છે. જેઓને ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ વિશે-અર્થપ્રકટન-પ્રામશ્ય વિશે, થોડી પણ શંકા હોય તેઓને આ પુસ્તક ખાતરી કરી આપશે કે વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડવાની શક્તિ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલી છે! આ પુસ્તક વિનીત કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને ખાનુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. એકવાર વાંચવું શરૂ કરીએ કે પૂરું કર્યો સિવાય હોવાનું મન ન થાય એવી સરસ શૈલી હોવાથી તે હરકોઈ અંશુતિપ્રિય વિજ્ઞાસુને આકર્ષ્યા વિના નહિ જ રહે.

પંડિત સુખલાલજી

લેખકનાં પુસ્તકો :-

- ૧ જીસિયોવિજય
- ૨ ૧૮૫૭
- ૩ કલ્યાણુચારા
- ૪ બંધન અને મુક્તિ
- ૫ રેમ અને પૂનઃ જામ ૧-૭
- ૬ ગૌરવચંબ
- ૭ બે વિચારધારા
- ૮ ગદી ૪
- ૯ જો તો પીધાં છે તળી તળી, ખંડ ૩
- ૧૦ આપણો વાસ્તો તે રેખા, ખંડ ૧
- ૧૧ રેખા
- ૧૨ મીમ, જામ ૧
- ૧૩ મીમ, જામ ૨

દેવે પઠી :-

- ૧ જો તો પીધાં છે તળી તળી, ખંડ ૧ નંબર ૩
- ૨ આપણો વાસ્તો તે રેખા ખંડ ૩ ✓
- ૩ વિદ્યામહામંત્ર

શુદ્ધિ પત્ર

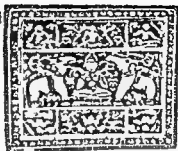
પાનું	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧૧	દિગ્મૂઢ	દિગ્મૂઢ
૧૧	૧૬	એમનાં	એગા તેા
૧૪	૧	વાડી	વાડા
૧૬	૭	કપાસ	સિંધનો કપાસ
૧૬	૧૨	હફપ	હફપા
૧૭	૭	બહુમીસ્તાન	બહુચીસ્તાન
૨૧	૬	પોતાતા	પોતાના
૭૦	૧૫	સૂખ્યે	જૂખ્યે
૮૮	૪	માણસ	માણસ
૯૩	૩	દ્રોશુ	શુદ્રો
૯૪	૨૦	ધણીવાર	ધણીવાર
૯૮	૭	ગણતા	ગણતા
૧૦૩	૨૨	ધાઓ	ધાઓ
૧૦૭	૮	બ્યાવસાધિક	બ્યાવસાધિક
૧૧૧	૧	હિંદુસ્તાનને	હિંદુસ્તાને
૧૩૪	૧૬	સ્થળેાએ	સ્થળોએ
૧૪૨	૨૧	અજ્ઞાતપણે	અજ્ઞાતપણે
૧૫૩	૭	રત્નિએને	રત્નીએને
૧૫૫	૭	સ્વાતંત્ર્યપ્રિય	સ્વાતંત્ર્યપ્રિય
૧૫૮	૬	પૂછાવેલું	પૂછાવેલું
૧૬૨	૩	અપાવી	આપવી

પાનું	લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૧	૨૭	અર્ધપ્રાકૃત	અર્ધપ્રાકૃત
૧૭૨	૪	આલેખેલાં	આલેખેલાં
૧૭૩	૧	સંધમિત્રા	સંધમિત્રા
૧૭૫	૧૩	ભીંતાચિત્રો	ભીંતાચિત્રો
૧૭૮	૩	ઈલારા	ઈલારા
૧૮૫	૫	વૃષભ	વૃષભ
૧૯૬	૭	પાર્ય	પાર્ય
૨૦૮	૯	અવદાનરાતક	અવદાનરાતક
૨૧૨	૫	ફેટે	ફેટે
૨૧૨	૨૨	લાબી	લાંબુ
૨૧૪	૧૭	આરોગે	આરોગે
૨૧૬	૨૪	બુઝફ	બુઝફ

आ ग्रहग्रहाणो ग्रहवर्षसी जायताम् । अस्मिन्
 राष्ट्रे राजन्यः इष्यः शूरो महारथो जायताम् । दोग्धी
 घेनुः । वोढा नड्वानः । आशुः सप्तिः । पुरन्ध्रयोपा ।
 जिष्णूरथेष्टाः । समेयो युवा । अस्य यजमानस्य वीरो
 जायताम् । निरामे निरामे नः पर्जन्यो वर्तु । फलिन्यो
 न ओषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् ।

कृष्णयजुर्वेद गंहिता, ७, ५-१८-१

छे अक्ष । आ राष्ट्रमा अक्षवर्षस्य हीपवा आक्षलो अन्धो,
 शूर, धनुर्धर, महारथी राजर्षिभ्यो अन्धो, दूधाण गावो, क्षात्र
 पदेवामां नयरा जगद, तेष्ट वोडा, इष्यती युवतीभ्यो, पित्र्यी रथीभ्यो,
 अभाभ्योभ्यो जेसवा योग्य युवानो तथा यजमानोने वीर पुत्रो अन्धो,
 भाग्या मेध वरसो, औषधिभ्यो इत्येथी वयो परो-अभने अभृष्टि ने
 दुराणता प्राप्ति धावो.

આ મુ ખ

અન્ય તમઃ પ્રવિદાન્તિ ચે જ્ઞાવિદ્યાનુપાસતે ।
 તતો મૂય હ્ય ને તમો ય ઙ વિદ્યાયાં રતા ॥
 વિદ્યાં જ્ઞાવિદ્યાં ચ ચસ્તદ્વેદોભયં સદ્ ॥
 જ્ઞાવિદ્યાયા મૃત્યુ તીર્થાં વિદ્યાયામૃતમનુજે ॥

[જ્ઞેઓ અવિદ્યા (ભૌતિક વિદ્યાઓ) ને કપારે છે, તે અપ્રાશ્ન્યા આગે છે પણ જ્ઞેઓ કેવળ વિદ્યાગ્યા (ઉચ્ચના તત્ત્વની ખેાળ કપારની વિદ્યાગ્યા) ને પરિપૂર્ણતા ખાને છે, તે તેા તેધીમે મોટા અધારાગ્યા આગે છે]

જ્ઞેઓ વિદ્યા (તત્ત્વજ્ઞાન) તથા અવિદ્યા જનેને સામે જાણે છે તે અવિદ્યા (ભૌતિક જ્ઞાન) વડે મૃત્યુલોકને તરી જાય છે, ને વિદ્યા (તત્ત્વજ્ઞાન) વડે અમૃતને ખામે છે (શાંતિ મેળવે છે)]

ઈતિહાસ શરૂ કરીએ તે પહેલાં જ એક વાત મમત્ત નરિએ
જે ઇતિહાસ સામાન્ય રીતે બજારમાં છે, તેવો ઇતિહાસ આ નથી
ઈતિહાસમાં સામાન્ય રીતે ગમ્મજોની વાતો આવે છે એમ પી નરિએ,
સારીઓ, મધિઓ, ને ખૂનખરાયાથી ઇતિહાસ બરેબર દેખાય છે

જાણે સારામાં સારૂકો કરીને સિંહામને ચડી જતાન્યો મિત્રામ
આ વિરાટ દેશમાં કોઈ અગત્યનું નહોતું નહોતા સામાન્યજનો કે
નહોતા નગરજનો કે સિંધાગણો પ્રજાને કોઈ સ્વપ્ન નહોતું કે જોને
માટે જીવન ને મૃત્યુનો મહિમા ગનાતો હતો તેનું મૃત્યુ હતું કે નહિ ?
હોય તો મૃત્યુ ? કેટલું એમાં મિલ્લ થયું, કેટલું નિર્જન થયું ? કોણ
એમાં આડે આ યા ? કાણે એ માટે ન્યોચાવરી કરી—આ બધા વિશે
સામાન્ય રીતે ઇતિહાસના અજ્ઞાતમાં લગભગ ડચ્છ કહેવાતું નથી

કહેવાતું જોઈએ તો તે જ—તેનું નામ જ મહત્તિનો ઇતિહાસ
ભારતીય મહત્તિનો આ મો મગસૂત્ર ઇતિહાસ ઇતિહાસકારો લખશે
તો ખગ જ કારણ કે તે મિત્રામ પ્રજા માના માટે જીવે ને શાના
માટે મરે ? પણ તેણે થાય તે દરમિયાન પણ, જે વૃક્ષ વૃક્ષ તાર
આપણને દેખાય છે તે જોવો ધો ગમ્મજો મવારીની જાના કરના
આ પ્રજાજીવનના તાર પી શોભા પણ માર્ગ જિવરતી નથી

ભારતીય મહત્તિના ઇતિહાસ વિશે વાત કરીએ તે પહેલાં આપણે
આ મહત્તિ શબ્દ વિશે વિચારી લઈએ ‘મહત્તિ’ શબ્દ
આપણે હણીસાર વાપરીએ છીએ, પણ એનો સ્પષ્ટ અર્થ આપણને
પૂઘાય તો આપણે મદ લઈને જવા ન આપી રાકીએ અમુક
માણસ મંદકારી છે, કે અમુક લોકોએ મહત્તિ ખીનરી, તેમ આપણે
ઠીકીએ છીએ તેનો અર્થ આપણે શું કરતા હોઈએ છીએ ?

વિવાયનના સુખ્યાન વિચારક જોડે આ વિશે દૂંઠમાં સુદર રીતે
કહ્યું છે. એના કહેવા પ્રમાણે માણસની વિસિદ્ધતા અન્ય જીવનસૃષ્ટિ
કરતાં થી થી છે? તે ત્રણ ગણાવે છે:

- ✓ ૧. કાર્યકારણ બુદ્ધિ
૨. સૌ દર્શોભિમુખતા
૩. નીતિ વિશે અંતરનો અવાજ

માણસ કરતાં કદાચર પ્રાણીઓ પ્રાચીન કાળમાં પણ હતા. અત્યારે
પણ હાથી, જ્ઞેન વગેરે જનવરો છે જ. માણસ કરતા વિશેષ સામાજિક
પ્રાણીઓ પણ છે. બિધર્ષ, ક્રીડી, મધમાખી, બીવર વગેરે. પ્રાણી
સમૂહો જે સમાજો રચે છે તેની વાતો સાબળાએ તો આપણે ઘડીક
આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈએ! બિધર્ષની શહેરરચના આપણા કરતાં
કપાય ચડિયાતી છે. બિધર્ષ ખેતી કરે છે, એક જાતના જંગુને ઉછેરે
છે ને દૂધ જેવા રસ એની પાસેથી લે છે એટલે, આપણે સામાજિક
છીએ તે કાંઈ આપણી જ વિશેષતા નથી. પણ આપણને બુદ્ધિભળી
છે, ઔદ્યોગિક મળી છે, ને ધર્મવૃત્તિ મળી છે તે બીજામાં દેખાતી નથી.

પતંગિયુ આજે લાખો વર્ષથી દીનામાં પડ્યા કરે છે. બીજા
પતંગિયા એ જાણે છે પણ છતાં જોગણે એવો સાર નથી ખેંચે
કે દીના પાસે ન જાય

વખત ઝડપ આવી છે. રગમેરગી ફૂલો બિધડ્યા છે, સુગંધનો
ફુવારો ફૂટ્યો છે, આમાં ઉપર શાખો ખૂલે છે એ વખતે આમાં
વાડિયામાંથી આપણે પમાર થઈએ, ને સાથે એક જનાવર પણ
પસાર થાય. આપણે ઘડીબર થઈ જઈએ, આજુમાજુ જોઈને આનંદ
અનુભવીએ. જનાવર પોતે જે બિકરડો ખોળતુ હશે તે ખોળ્યા કરશે.
પહાડની શોભા પર હરણાઓએ કાવ્ય કર્યાનું નોંધાયુ નથી.

તેની જ રીતે નીતિ વિશે કૂતરાઓ શટવા મધરે છે તે જોયુ

હશે. કોઈ કૃતરાએ બીજા બુખ્યા, ને મરવા પડેલા કૃતરાને સંતાડેલ રોટલાના દુકડા આપ્યા હશે ખરા ? નબળા ગાયોને રક્ષણ આપવાનો કાયદો ગાયોના સમાજમાં નથી. કારણ કે, એ સૃષ્ટિમાં નીતિનો ખ્યાલ પ્રકૃતિએ આપ્યો નથી.

માણસના સમાજમાં પણ લડાઈ ઝગડા થાય છે, ગરીબોને—અનાયને પીડે તેવું બને છે, પણ એમ કરવું ચેત્ય નથી મનાતું. દહાડે દહાડે તેવું એણું બને તે જ શોભે, તે જાનના અનઃકરણના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અવાજને કોઈ દેખાવી શકતું નથી.

આપણી સંસ્કૃતિએ પણ સાદી રીતે આ જ વાત કરી છે—

બાહ્ય નિદ્રા મય મૈથુનં ચ
સામાન્યમેતત્ પશુમિર્નરાણામ્ ।
ધર્મે દિ તેવાં મધિહો મતો મે
ધર્મેણ હીમાઃ પશુમિઃ સમાવા ॥

પશુઓ આપણી જેમ જ ખાય છે, ઊંધે છે, છત બચાવવા નાસબાગ કે લડાઈ કરે છે ને મંત્રતિવિસ્તાર પણ કરે છે. માત્ર આપણી ને જોની વચ્ચે ફેર હોય તો ધર્મવૃત્તિનો છે. અંતઃકરણમાં ધર્મધર્મનો સૂક્ષ્મ કાંટો પ્રકૃતિએ આપણામાં મૂક્યો છે. આ સૂક્ષ્મ કાંટાનો જ પ્રભુ વિશે ઉપભોગ કરે, તે પણ કરતા વિશે આગળ વધે.

આ જ વાતને બીજા એક શ્લોક દ્વારા આપણા પૂર્વજોએ રજૂ કરેલ છે :

ચિદ્વા વિદ્વાદાય ધનં મદાય
શક્તિ ધરેણાં પરિપીડનાય ।
સહસ્ય, સાષોર્ધિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

પશુવૃત્તિ અને માનવવૃત્તિ વચ્ચે શો તફાવત છે ? કુષ્ટો શુ જોરાવર નથી હોતા ? એમની પાસે શુદ્ધિ નથી હોતી ? ના, તેવું નથી હોતું.

રાવજીના બળનો કોઈ પાર ન હતો. કહે છે કે એણે વેદો પર એક પેશાયમાન્ય લખ્યું હતું. તપ કરવાની શક્તિ પણ જેવી તેવી ન હતી. તેના દીકરા ઇન્દ્રજિતે પણ તપ કરીને જ ઇન્દ્રને હરાવ્યો હતો. તો ફેર શો છે ? આને પણ જે વૈજાનિકો એકાગ્રપણે ઝેરી વાયુ કે ‘એટમ-બોમ્બ’ કહે છે તેની તપસ્યા જેવી તેવી નથી. સ્લોક રચનાર કહે છે કે ખવ માણસે પાંચ ને વિદ્યા હોય તો એનો ઉપયોગ વાદવિવાઃ વધે તેવો કરે છે. ધન હોય તો અભિમાન પોષવામાં કરે છે, ને શક્તિ હોય તો બીજાને દમાવવામાં કરે છે. સાધુ માણસ પામે આ વિદ્યા હશે તો બીજાને જ્ઞાન આપવામાં વાપરશે, ધન હશે તો દાન આપવામાં વાપરશે, ને બળ હશે તો બીજાનું રક્ષણ કરવામાં વાપરશે. અત્યંત દૂર કાળમાં છતાં અત્યંત કુશળનાથી, કવિએ મંત્રકારી ને જંગમી માણસ વચ્ચેનો ભેદ બતાવી દીધો છે. કમિના મન પ્રમાંયે તો જે બુદ્ધિશાળી વૈજાનિકો પોતાની જીવિનો ઉપયોગ વી. ૧, વી. ૨, કે એટમ-બોમ્બ બનાવવામાં કરે છે તે અમરકાળે ગણાય. બસે તે સુધ્ધર સગવડોવાળાં મકાનોમાં રહેતા હોય કે અણીશુદ્ધ ઉચ્ચારોવાળી ભાષા બોલતા હોય.

બધી જ વિદ્યાઓ નાસી છે. બ્રહ્મવિદ્યા કે આત્મવિદ્યા અથવા તો માનવીને પ્રાકૃતિક, સામાજિક કે માનસિક ક્ષેત્રોમાંથી મુક્ત કરનારું વિવેકજન્ય જ્ઞાન, તે રાજવિદ્યા-રાણી છે. બાકીનાં સૌ શાસ્ત્રોએ એની આબુગાબુ ગોઠવાનું તેની એના કરવી જોઈએ, એવું ભારતીય મંત્રીના ડાહ્યા ઝાંપિઓએ ઈચ્છા હાથ કરીને કહ્યું છે, તે આપણે બંતા પાંચ હજાર વર્ષના ઇતિહાસ દરમિયાન જોઈશું. અલગત, કોઈ વાર આના દીર્ઘદષ્ટિવાળા ઝાંપિઓ કે ચિંતકોનું લોકોએ માન્યું છે, ઘણી વખત નથી પણ માન્યું.

સંસ્કારિતા કે સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આપણે તપાસી. એ વ્યાખ્યાને સર્જને આપણે ભારતીય ઇતિહાસભવનમાં પ્રવેશ કરીએ.

પ્રકરણ : ૧

સામાન્ય રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાની લોકોને ઇતિહાસ લખવાની ઇચ્છા નથી એ લોકો પરલોક વિશે એટલો બધો વિચાર કરવામાં મગૂબ રહે છે કે આ લોકમાં આવતી ગદમથલો વિશે કશું નોંધતા નથી. આપણા પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ ગાંધીએ તો ઇજિપ્તની જેમ રાજાઓના ઇતિહાસની ક્રમગદ્ધ પાછી વસાવળા મળતી નથી તે વાત સાચી છે, પણ આપણા પ્રાચીનકાળના વડવાઓ આ લોકના જીવન વિશે બેફરકાર રહેતા હતા તે વાત આંધળા પણ હસી કાઢે તેવી છે. જીવદુ. આપણા જે આર્યપૂર્વજને અહીં આવીને વસ્યા, ને જેમણે વેદની ઋચાઓની રચના કરી, ને એકેએક લોક મચવાય તેવી વ્યવસ્થા કરી, તે લોકોને આ લોકના જીવનમાં ભરપૂર રમ ને અખૂટ આઘાદ દેખાય છે.

ભાભરડા નાખતી ગાયો, મંતોપપૂવક ખાણ ખાનાગ જાદો, વાછરડાને ધવરાવવા જતી હોય તેમ ધમતી વેગવની નદીઓ, હિપાનો મગહળ લખનપ્પાટ, મભાગૃહમાં પિનાતો સોમરસ, વચમાં વચમાં આવતા જુગારશોખીનોના આગળે-આ બધું સાની સરત બાનીમાં જે મમાજ મંવરી રાખે, તે સમાજને આ પૃથ્વીના જીવન પ્રત્યે કેવી મમતા હશે ?

એક સૂક્ત કહે છે—

‘હજ તૈવાર કરે, પણજોને જીવરે ને તૈવાર જેતરમાં વાવળી રાજ

કરી દો. આપણા ગાનેગાને, કલેક્ટર ડગો. આ પાછી ગયેલા પડખેના ખેતરમાં લાણી પડવા દો. '

'હોયો ન્હોતી ગયા છે, દાસો હજી હાથે છે, મોટરો દેવાને પ્રાર્થના કરે છે. '

'તરસ્યા પશુઓ માટે ચાણુ તૈયાર કરો. આ સદાય ભર્યા જાડા શુન્નવતા કૃપાભાષી પાણી સીંચવા માટે. '

'ચાણા તૈયાર છે, જાડા ને શુન્નવતા કૃપામાં ફમેલ ફેસ હલકે જોડો, પાણી જોડો. '

'ચોડાઓને તાલભાળ ચવા દો. ખેતરમાં કરેલ ઓખા માટે ગાંડે લપાડવા માટે. '

'ત્રપાલની કૃપાથી અમે ખેતર ખેડીશું અમારા ઢોરને, અમારા અમ્યોને એ તાલભાળ રાખે આ રીતે અમારા પર એની કૃપા જીતશે. '

'હે મેત્રપાલ, અમારા ખેતરમાં રવચ્છ, મધુરો ને ધી જેવો, આનંદ-દારી અનૂદ, બમરી ગયેલા ફૂલ જેવો વરસાદ વરસાવો. મેધરાત અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. '

'વનરપતિ અમારા પર પ્રસન્ન રહો, અમારા અમારા પર પ્રસન્ન રહો, મેત્રપાલ અમારા તરફ આચાણુ થાઓ. દુઃખનોથી અમૃત રહી અમે પોતે પ્રસન્ન રહીએ. '

'બળદો આનંદથી લામ કરો. માણુઓ આનંદથી લામ કરો, હજી આનંદથી ચાલો. આનંદથી નાડણુ બાધો, આનંદથી બળદોને હાંકો. '

આ રુક્મિણી દેવો રવીન્દર નરો, આનંદમાં તમે જન્માવેલ વર્ષા અમારી ધરતીને પવાળો. '

હે બાગ્યવાન ચાસ, આનંદ ચાલો. અમે તને પ્રાર્થાએ જીએ અમને શ્રુ મળતક પાદ ને સંપત્તિ આપ. '

'ઉદ્ર આ ચાસને રવીન્દર પૂત્ત એને આગળ લઈ જી. વરમાદના જાગે એ સરાઈ નય, અને વર્ષાવર્ષ અમને ધાન્ય આપે. '

'ચંદ્ર જમીનમાં આહુલાદથી ચાલો. માણુસો બળદોની વાગે વાગે આહુલાદથી ચાલો. મેધ પૃથ્વીને મધુર વરસાદથી ભીજવો. હે દેવો, અમારા પર મુજ વરસાવો. '

પાછલા સમગ્ર ગંરૂત સાહિત્યમાં, પૃથ્વી ને આત્મીયો, માટેનો આવો સરલ પ્રેમ મળવો દુર્લભ છે.

ઋગ્વેદ એ સામાન્ય અર્થમાં બંદો ઇતિહાસ નથી, પણ પ્રજા-જીવનની છબી એ બે ઇતિહાસનો હેતુ હોય, તો ઋગ્વેદ, એ કાળના આર્યોના જીવનની છબી તરીકે ઇતિહાસ છે.

આપણામાના ઘણાને એવો ખ્યાલ છે, કે ઋગ્વેદમાં તો ભગવાનની પૂજા ને બ્રહ્મચર્યો જ આવતી હશે, ને તેમાં સમાધિગ્ય ઋષિઓની હારમાળા હશે; પણ તેવું નથી. તેમાં એક સીધાસાદા, જુના ભોળા, આવેગશીલ, છતાં વચમાં વચમાં મનોમયનમાં ગતરી જતા પ્રજાસમૂહના વિવિધરંગી ચિત્રો છે. એમાં દેવોની સ્તુતિઓ આવે છે, કોઈ કોઈ વાર આજનો અધનન વેરાનિરૂપ છુ દિગ્મુદ્ધ થઈ જાય તેની મૂળગામી અત પ્રેરણા ને ઉદ્ધરનો આવે છે. પણ તેમાં જુગારમાં હારીને પચાસાપ કરતો જુગારી, પરિણિત જીવન સુખી જાય તેવું માગતી કન્યાઓ, લગ્નના દેવો પામે વિવિધ માગણી કરતી નારીઓ, શત્રુને હણનારા અનેક પુત્રોની માગણી કરતા પિતાઓ, ગોરાળોને જામન કરી ગાયો લઈ જવાનું સૂચવતો ગૃહપતિ—આ બધું એમાં ભરચક ભર્યું છે પાછના યુગમાં આ દુન્યવી જીવન વિશે જે એક પ્રકારનો અવમાદ, કટાણો, નિગાણા ને ખલોડ તરફ જ જોઈ રહેવાની ઉત્કટ દેખાય છે, તેનું તો ત્યાં નામનિશાન પણ નથી બેનહુ, મરેનાઓને સુખ છઠ્ઠી, જીવનાઓના જીવનમાં પડેલ વિવિધ સુધરતા ને ગમ તરફ પાછા વળવાનું આમત્રણ છે.

આ લોકમાં જ્યારે સુખ હોતું નથી, વ્યવસ્થા હોતી નથી, જૂખમરો ને તંગી હોય છે, ત્યારે માણસનું ખલોડ તરફ વિશેષ ધ્યાન ખેંચાય છે. જે ગ્રામીન યુગના પ્રથમ ખડમાં આપણે પ્રવેશીએ છીએ, ત્યાં આપણા પૂર્વજોની સામે સઘન વનોવાળા સરિનાજો

ભરપૂર, વિશાળ મેદાન પક્ષાં ફરતાં. છાતીકદા માણસ માટે બધે મોકળાશ હતી. આ મુક્ત આશાભર્યાં વાનાવરણ વચ્ચે આપણા પૂર્વજોએ વેદોનાં સૂક્ત ગાયાં છે, ને હંમેશા પુષ્કળ ગ્રજ ને પશુ માગ્યાં છે. (પ્રજાજ્ઞાવ)—કોણ હતા આપણા એ પૂર્વજો, ક્યાંથી આવેલા ?

આયો કયાથી આવ્યા તે વિંગ્રં ગ્રથો ભરાય તેટલી ચર્ચાઓ થઈ છે. કોઈ કહે છે આપણે વોત્સા નદીને કાંઠેથી આવ્યા. કોઈ કહે છે આપણે મનુષ્યને કાંઠેથી આવ્યા. કોઈ વળી મધ્ય એશિયાખંડના વિશાળ ખીડાને આપણું મૂળ વનન માને છે, ત્યારે તિલક મહારાજ જેવા કેટલાકનો મત આપણે મૂળ ઉત્તરદ્રુવમાં વગના, તેવો પણ છે. કોઈનો તો મૂળે આપણે અહીં જ રહેતા, ને અહીંથી ઈરાન ને ખીન્ડે બધે ગયા તેમ પણ છે. પાંડતો ત્યાં એકમત ન થઈ શકતા હોય ત્યાં સામાન્ય માણસનું શું મનુ' ? પણ આપણે મૂળ ઉત્તરદ્રુવ પામે રહેતા હોઈએ, ત્યાંથી મધ્ય એશિયામાં આવ્યા હોઈએ, ત્યાંથી ઈરાનમાં, અંતે એમ આપણા આ છેલ્લા વનનમાં પહોંચતાં આપણા પૂર્વજોએ ઘણાં વતનો કર્યાં હોય તો તેમાં કશી નવાઈ નથી.

ઘણીવાર તહેવારો દ્વારા આપણે ઇતિહાસને સંધરી રાખીએ છીએ. રામનવમી, જન્મશ્યમી, રેટિયાજયંતી, વૈશાખી પૂનમ, એ બધા તહેવારો આપણા જૂનકાળનું કરી રમરણ કરી પૂર્વજોની પૂજન કરવા સારું છે, ને તે સમજાય તેવું છે. પણ મકરમંકાન્તિ આપણે શા સારું જીજ્ઞવીએ છીએ ? કેવી રીતે જીજ્ઞવીએ છીએ ?

બાળ્યે જ એવું કોઈક ગામ હશે કે જેમાં તે દિવસે ગોંદરે ગાયોને ખડ ન નિરાતુ હોય, માનપુણ્ય ન થતુ હોય, ઘરનાં દોર માટે બાગરની ઘૂંધરી ન રંધાતી હોય.

શા સારું આ દાનપુણ્ય ને ગાયોને ખવડાવવાનું આટલું સાર્વજનિક મહત્ત્વ ?

લગભગ મકરસંક્રાન્તિને દિવસે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાંથી ઉત્તરાયનમાં જાય છે એટલે કે, ઉત્તરના લોકોને તે દિવસથી સૂર્યનો પ્રકાશ મળવાનું શરૂ થાય છે. ને સૂર્યનો પ્રકાશ એટલે પ્રાણ વનસ્પતિ તેના મિત્રાય હવે નહિ અગ્નિ શીજળી નાખતી દહી, ને ઘેર અધકાન કમરની જેમ આપણા પર ફરી વળે

આપણને હિંદુસ્તાનમાં વસનારાને કાર્ક ઉત્તરાયણનું બહુ મહત્ત્વ નથી. કાગળ, ઉનાળો એ કાર્ક આપણી બહુ પ્રિય ઋતુ નથી અહીં તો તાપ ધણી આડગે પડે છે જિનડુ, આપણને અહીંના પ્રમાણ મળેના દહીરાળો શિયાળો ગમે છે

તો આપણે ઉત્તરાયણનો રાષ્ટ્રવાદી મહિમા ધરાવનાર કાગળ શ ? આપણા જૂલકાળની રચિતિ માટે તો ન હોય ?

ઉત્તરધ્રુવમાં જે લોકો રહેતા હોય, ૭ મહિના સુધી કટાગાબરની રાત જેમને મિનાયવી પડી હોય, ૭ મહિના સુધી કામ નહિ કાજ નહિ. ગર થી ધીજી ગયેની ધરતી નીચે ગુફાઓ ખોદી સર્જન રહેવાનું ખાવાનું જે મધ્યુ હોય તે ખારાનું, ને ખુર તો નીચે ધીમે મગન આજે પણ જે દુનપ્રનામીઓ ત્યાં જાય છે, જ્યાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો માથે ત્યાં જાય છે, તેમને પણ આ નામી રાત કાઢવી બારે કટાગાબરની નાગે છે, તો પ્રાથમિક દશાના આર્યોને શું થતું હશે ?

આમાં વસતી દાઢ જેવા અધકારભર્યાં શિયાળામાં પહેનારેલું સૂર્ય કિશ્ક પડે તે કેવા ઉત્સવનો દિવસ ગણાય ? હવે ૭ મહિના સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ મળવાનો, મરકનો અભેષ ઝિંહો તૂટવાનો કૂણું કૂણું ધામ ઊગવાનું, નીચે મોકલી આપેના ઢેર પાઠ આનંદના, ફરી પ્રવૃત્તિ શરૂ થવાની થીજી ગયેની સૃષ્ટિ ઓગમતા જીવન પણ ફરી વહેવાનું શરૂ થવાનું

આ આશા-આ ઉમંગનો દિવસ મકરસંક્રાન્તિનો તે દિવસે મૃત્યુમાંથી ઊઠ્યા સમજી મહુ દાનપુણ્ય કરે તેમાં નવાઈ નથી

આપણે પહેલેથી ગાયો ચરાવવાવાળા છીએ ગાયો આપણા લોહી સાથે મળી ગઈ છે. આપણી બાપાના કેટલાય સપ્ટે ગાય પરથી થયા છે દા ત. ગોખ, ગનાક્ષ ગોન દુહિતા ગોપુર, ગોકુલ વગેરે.

આ ગાયો ■ મહિનાની લાખી રાત દરમિયાન ત્યા રહેતી મુશ્કેલ હોય, એટલે નીચે દક્ષિણમાં સો મસો ગાઉ મોકલી આપી હોય, શુવાનિયા ગાયો લઈને ગયા હોય તે મકરમંકાન્તિને દિવસે સૌ પોત પોતાને ગામે પહોંચે સોનો મેળાપ થાય, થાકેની ગાયોને થાક ઉતારના નીરણ ખાણ અપાય

આના રૂડા દિવસનું આર્યો જ્યા ગયા ત્યા રમરણ રાખ્યું હોય તો એમાં કાર્ધ નવાઈ નથી કુલકર્ણની છ મહિનાની બીધ, મુચ્ચુકેદની લામા કાગની નિશા, તે પણ આપણા કોઈ કાળના ઉત્તરશ્રુવના વસરાટની રમ્મતિ જ હશે. આજે પણ ત્યા રીંછો છ મહિના બીધ્યા કરે છે

તે ગમે તે હોય, પણ આપણે છેલ્લે ઇરાનથી અશ્ધાનિસ્તાનમાં થઈને અહીં આવીયા, તે વિરે નિકાનોમાં આજો મનબેદ છે કારણકે, વેદની બારા ને ઇરાનીઓના ધર્મઅથ અવેસ્તાની બારા વચ્ચે ધણુ સામ્ય છે દેવો મિે પણ ધણુ મળતાપણુ છે એમના મીક દેનદેવીઓ પણ વેદકાળના દેદેવીઓ માથે મળતા છે એટલે એમ મનાય છે કે આર્યોનું એક કુટુંબ મુરોપ તરફ ગયેલું, ને આજના મુરોપની ધણી ખરી પ્રજાઓ તે આ આર્યોનો કુટુંબચિસ્તાર છે

આર્યો બારે પ્રામથર લોકો હશે એમનું એક સુરામ્ય કહે છે -

ચરન્વૈ મથુ વિન્દતિ
ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ ।

જાસ્તે મગ જાસીનસ્ય, ઋષ્વંસ્તિહતિ તિહત
દોતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગ ॥

‘આલ્યા કરો, આલ્યા કરો જે આવે છે તેનું નસીબ આવે છે. જે બેસી રહે તેનું નસીબ પણ બેસી રહે છે.’

આલવામાં આ હિસાબી આર્યોએ અશ્વિનિસ્નાનની સુવાસુ નદીથી માંડીને છેક બિહારની ગંડકી નદી સુધીનાં જંગલો કાપી, નદીઓ ઝાળગી, જમિ ખેડી, પોતાનો વિસ્તાર કર્યો. એ વિસ્તારમાં જભા થયેલા પ્રશ્નો આપણા વેદો, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો ને ઉપનિષદોમાં ને બુદ્ધના ઉપદેશોમાં પડેલા છે. એમાં તકરારો છે. મતભેદો છે, ઘર્ષણો છે. સમન્વય સાધવાની કલા ને ઔદાર્ય છે. સ્વાનંતર્યશા ને આખરી-શાશ્વત-પારગામી સત્યની શોધના અણુચાકમા પ્રયાસો છે. ધરતીને ખેડતાં, રાત્રીઓ ચલાવતાં, પ્રતિપક્ષીઓ સાથે લડતાં, એમણે આ બધા પ્રયાસોની વાત હંદમાં ને મૂરમાં રચી છે.

આપણે એ સોંસરવા ત્યારે નીકળીએ છીએ ત્યારે પહેલી ડાપ તો આપણે એ પડે છે કે આ મંસ્કૃતિ, એ અનેક હાથો પડે ઘડાયેલી સંસ્કૃતિ છે. કેઈ એક વિરાટ માનવે, અન્ય અજ્ઞાન, વામણા અનુમાયીઓ માટે યોજેલી આ વ્યવસ્થા નથી. વેદો ઋષિઓએ રચ્યા છે. પણ ઋષિઓ કાણ હતા? આને આપણે જેને બ્રાહ્મણો કહીએ છીએ તે એ હતા ખરા? ઋગ્વેદના એક મંડળ સિવાય કશાંય બ્રાહ્મણ જેવો કેઈ અલગ વર્ણ દેખાતો નથી. આને જે ઔદ્ભો વર્ણો ઘર્ષ ગયા છે, તે તો નથી જ. કેઈ મંદિર નથી. મૂર્તિપૂજા નથી. ખુલ્લા આકાશ નીચે દરેક ગૃહપતિ પોતાના ઘરમાં નાની એવી વેદિમાં પોતે જ પોતાનો યજ્ઞ કરી લે છે. જે ઋષિઓ આ ઋગ્વેદની ઋચાઓ રચે છે, તેમને યજ્ઞ કરાવવો એ જ કામ નથી. તે બધા લડવા જાય છે, ગાયો પણ ત્યારે છે, કાત્રો પણ રચે છે. ગૃત્સમદ જેવા વણાટનો પ્રયોગ કરે છે. એક ઋષિ કહે છે: ‘મારી મા દળણા દળે છે, મારા પિતા વૈદુ કરે છે, હું કાવ્ય કરું છું. સાંને જેમ

ગાયો જુદા જુદા જોયરમાં ચરીને પાછી વાડીમાં આવે છે, તેમ અમે અમારા કુટુંબમાં માંજે માથે મળીએ છીએ.

સ્ત્રીઓ પણ ઋષિઓ બની શકે છે લોપામુદ્રા ને વિશ્વાવગ તેના પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે વિવિધ ધર્મા કરવાવાળા ને વિવિધ ઈર્શન કરવાવાળા નિષ્પાનમ સ્ત્રી-પુરુષોએ વેની રચના કરી છે ઈર્શનામ ધર્મના પ્રવર્તક એક પુરુષ છે, ને એનો એક જ સૂર છે. ધિરની ને પારંગી ધર્મનું પણ તેમ જ છે. ઋગ્વેદ, જે આર્યમંડુકિતનું મૂળ ગણાય છે, તે એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી એ વિવિધ સૂરોવાળી સૂર્યવાળી રચના કરવાનો પુરુષાર્થ છે. તેમાં વિવિધ દેવો છે, પણ એક જ મહાદેવનાં તે વિવિધ રૂપો છે. વેદના કવિ કહે છે

‘એકં સત્ વિદ્યા યદુષ્યા યદગ્નિ ।’

આપણે આ જ સૂરમાં પાઠળથી પણ કહેવાના છીએ—

‘એકો દેવ કેશવો વા શિવો વા ।’

‘ઘાટ ઘઠિયા પછી નામરૂપ બૂજવાં,
અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’

પણ આપણે યાદ તો એ રાખવાનું છે, કે એ રચનારા દેવળ બ્રાહ્મણો જ હતા તેનું નથી. ઋગ્વેદકાળના ચાર વર્ષો પછા ન હતા. એટલે આર્યોમાં વર્ણુભિમાન આવ્યું ત્યારે પણ, રાનની પ્રામાણિક બોલે એમનામાંથી વર્ણુની શ્રેષ્ઠતાનું મિથ્યાત્વ અને ગુણની શ્રેષ્ઠતાનું સત્ય ખતાવનાર નીકળ્યા એટલે જ, વેની રચના પૂરી થતા જેમ ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થા મન્ત્રેમાનુસાર જન્મી, તેમ જ સાથેસાથ એ વ્યવસ્થાને પેવે પાઠ રહેત એકત્વની કલ્પનાનો પણ જન્મ થયો. ને એ કાર્ત નાનીસૂતી વાત નથી ગર્જકાન સુધી આપણા બધા વૈજ્ઞાનિકો સાજ સરંજામ વડે—મોટા દરખીનો ને સૂક્ષ્મદ્રષ્ટકે યત્રોની મદદથી પણ મૂળતરવો દર છે એમ કહેતા હતા. છેક ગયા દસકામાં સમગ્ર વિશ્વ

એક જ જાનના વિદ્યુત-અણુઓનું જનેયુ છે. માત્ર વિવિધ વસ્તુઓમાં એ વિદ્યુત-અણુઓની મંખ્યામાં જ ફારફેર છે, એમ આપણે જાણ્યું. તે વાત પાચ હજાર વર્ષ પહેલાં જો એમણે કશામે માધન વિના કેવળ ચિત્તની પ્રયોગશાળામાં ખેતીને માત્ર જોઈ જ ન દેય, પણ દાતા-પૂર્વક મંમગાત્રી કોય, તો તેઓ ધન્યરાત્ના અધિકારી તો છે જ. પાણી આખી અમમ્મ મનુનિનો નિકામ આ દર્ગન પર ગમે છે.

- આવા, હવનતા ઊંડાણ મંથી પહોંચવા મથનારા હતા ઉત્તમ ને ઉત્સાહપ્રિય આપણા પુરિતે આ દેશમાં આપ્યા ત્યારે એમની સામે એક મહાપ્રશ્ન ઊભો થયો. ને તે, અહીં વમતા આદિવાસીઓ સાથે કયા પ્રકારનો વ્યવહાર ગમ્મવો તે એ વખતે અહીં તથ્ય જાતિના લોકો વમતા હતા. એક, મિથુની ખીણમાં અસુર, ખીજ દક્ષિણ ને મધ્ય ભારતમાં દ્રાવિડીઓ, ને ત્રીજા હતા વિવિધ ટાળાઓમાં વહેઆપવા કોવ ગાખાના વિવિધ અનાયો.

આ અનાયો(આયો નહિ તે)મા, મુખ્યત્વે પ્ધાન જ એ તેના છે મિંધુ નાની ખીણમા વમેલા લોકો. ચોડા ૪૫ પહેના સુધી એમ મનાતુ કે આ દેશમા આયો આપ્યા પહેના નોધ લેવા જેવી મંમકૃતિ એકે ન હતી ત્રીજ પચીસ વર્ષ પહેના મિથુની ખીણમા દેવાયેલી આ મંમકૃતિની જાણ થયા પછી, આયોએ જ આ દેશમા મંમકૃતિ દેવાની તેમ કહી શકાય તેવું નથી. આ સિધુખીણમા ને દક્ષિણ બહુચિત્તાનમાં વિગરેલી મંમકૃતિના જે મહેરોના નામ તો હવે સૌને જાણીનાં થયા છે. એક હતુ ગરી નીના કામ પર હરખા-પજનની દક્ષિણે, હાનતા બાનનપુર રાજ્યમા ને મીથુ ઉત્તર મિંધમા મોહ-જે-દરો દતિહામવિદોએ ગાધખોજો ને અર્નાઓ પછી એવો મન ખાંધો છે કે, આયો આપ્યા તે પહેલા માનમો વર્ધથી આ મંમકૃતિ દેવાઈ હતી. એના જે મથકો હતા. ઉત્તરમા હરખા, ને

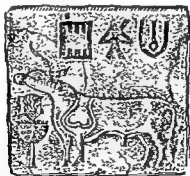
દક્ષિણમાં મોહન-જે દરો. એનું છેલ્લું દક્ષિણી નાકું હતું સૌરાષ્ટ્રમાં લાંમડી પાસે રંગપુર, ને ઉત્તરમાંનું છેલ્લું નાકું હિમાચલની તબેટીમાં દામરકોટ. આ વિશાળ વિસ્તારમાં હજુ બહુ ઓછું ખોદાણુકામ થયું છે. પણ તે છતાં, જે મહાન નગરો ને નાનામોટા બીજા ત્રીશક શહેરોની ભાજ લાગી છે. આ સંસ્કૃતિ, વ્યાપારી સંસ્કૃતિ દેખાય છે આખા વિસ્તારને સાકળનાર સિંધુ આ વ્યાપારમાં મદદ કરે તેમ હતી કાશ્મીરનો શિનાગિત, જિન, કપામ, અરધાનિસ્તાનના કીમતી પથ્થરો, સૌરાષ્ટ્રના શંખ ને ઠાડીઓ, વગેરે વ્યાપારની મુખ્ય ચીજો હશે તેમ લાગે છે મોટા શહેરો ને વ્યાપાર છે, તેના જે અર્થો રપટ છે આ પ્રદેશમાં ખેતીનું ઉત્પન્ન ને કદાચ એના હશે કે શહેરની વસ્તીને આપવા જેટલું વધારાનું અન્ન થતું હોય, ને બીજું નાના નાના ઉદ્યોગો ચાલના હોય મોહન-જે દરો ને હદરપાના ખોદ કામો આ બન્ને વસ્તુઓ સાબિત કરી છે હદરપાના કિલ્લામાં એક વિશાળ ધાનકોશર મળી આવ્યો છે ને તે જ કિલ્લાની નીચેના ભાગમાં મજૂરોની ચાલીઓ, મજૂરોને કામ કરવાના અલગ મકાનો, કારીગરોના વાડા, આ બધું છે. આ વિશાળ વ્યાપારી સંસ્કૃતિમાં તોલ ને માપ એક જ પ્રકારના હતા બન્ને શહેરોમાં નગર-રચના પર દેખરેખ રાખનારુ કોર્ટ વ્યવસ્થિત તત્ત્વ હતું તેમ દેખાય છે કારણ કે ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષના આયુષ્યમાં મકાનો ઘણા બાંધ્યા ને બધામાં દેખાય છે, પણ કોઈ મકાન વાકુચૂકું કે અન્યસ્થિત નથી

વિશાળ પહોળા રસ્તાઓને કોર્ટ ધરવાળાએ દખાવ્યા કે કાપ્યા નથી બન્ને નગરોમાં બધે ગટરની વ્યવસ્થા છે મોહન-જે દરોની મુખ્ય ગટર તો ૬ ફૂટ જિંદી ■ ને મોહન-જે દરોનો વિશાળ જાહેર હોજ ૪૦ ફૂટ લાંબો ને ૨૫ ફૂટ પહોળો છે આજે પણ આપણા ફૂટલા શહેરોમાં બધે ગટર ને જાહેર સ્નાનઘરની વ્યવસ્થા છે? આ જોતા આર્યો આવ્યા પહેલાં વસતા આ લોકોને આર્યોએ બલે જૂયા,

કાળા, દાસ કલા હોય પણ તટસ્થ રીતે જોનાર તેમને સંસ્કારી કલા સિવાય રહી શકે તેવું નથી.

આ બંને શહેરો, ને સમગ્ર સિંધુસંસ્કૃતિ પર દેખરેખ ને કાળુ રાખવાનું કામ તેમના પુરોહિતોનું હશે, તેમ ધારવામાં આવે છે. તેમના દેવતાઓમાં જમિમાતા દેખાય છે. દેટલીક મૂર્તિઓમાં શંકરના જેવા યોગીની મૂર્તિ પણ દેખાય છે. લિંગપૂજના ચિહ્નો પણ છે. પરદેશમાં તેઓ જમ્મુમીસ્તાન મરહત ઈરાની અખાતમાં માલ પહોંચાડતા સુમેર (મેસોપોટેમિયા-ઈરાક) ને એસીરિયાના શહેરોમાં આ સિંધુસંસ્કૃતિના વ્યાપારીઓએ વસવાટ કરેલો તેમ જણાયું છે. પણ તે પ્રજા લડાયક દેખાતી નથી. એમની પાસે રથ નથી, ને મોટી સેના પણ દેખાતી નથી.

પંજાબ ને સિંધમાં આર્યોને જોનો સુકાગચો કરવાનો હતો, તે આ સંસ્કૃતિ હતી.

પ્રકરણ : ૨

આ અને શ્રીગ આદિવામીઓને આર્યોએ કાળા, ચીમા, અનાર્ષ, દાસ, અસુર વગેરે નામોએ ઓળખાવેલ છે. એ બધા મિથિયા છે, મંદા છે, એમને ખોસતાં આવડતુ નથી, એમ આર્યો વારંવાર એમના દેવા પાસે ફરિયાદો કરતા હોય છે. આ બધા હતા અહીંના આદિવામી લોકો. એમાં ય પેટાળતિઓ હતી, સંસ્કારમાં લેખી નીચી કક્ષાઓ હતી. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ બધા સગર, કિરાત, પિશાચ, અસુર, રાક્ષસ, વગેરે નામે ઓળખાયા છે. પણ એ જ અહીંના મૂળ ભોમવામીઓ. આજે આપણા આ ગુજરાત દેશમાં પણ એમની મેખ્યા દર દસે એકની છે. છોટાનાગપુરના મેતાલો, દક્ષિણ ગુજરાતના હળપતિઓ, નીલગિરિના મુઠા, કેવડા આમામતા નાગા—એ બધા છે આર્યો આવ્યા પહેલાંની અહીંની વસ્તી આ દેશના જો કોઈ મૂળવતનીઓ હોય, તો એ છે આજે પણ એમની ખેતી પ્રાથમિક છે, એમનું જ્ઞાન પણ વહેમ ને જાદુ ટોણાનું મઝદરવાન છે.

આર્યો જ્યારે સપ્તર્ષિષ્ઠ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે એ પ્રદેશ અનાર્ચીયો બરેવો હતો. શુ કરવું? શરૂઆતમાં તો આર્યોએ સૌ કોને છે તે જ માર્ગ લીધો—અનાર્ચોને મારીને આદ્ય કરવાનો. આર્યો પાસે રથ ને ઘોડા હતા, ધનુષ્યનાણુ હતા ને, ચડિયાતી બુદ્ધિ હતી, એટલે અનાર્ચો હારતા ગયા. વેદોમાં અનાર્ચો સાથેના આ ઝગડાનાં વર્ણનો આવે છે:

“હે રાત્રી ! અમે ચારે બાજુએ દમ્યુઓથી ઘેરાયલા હોએ તેઓ વણ કરતા નથી તેઓને હશમા અદ્ધા નથી તેમના ક્રિયાદાટો જુદા બતાવ્યા છે. તેઓ માણસ નથી. તેમનો નારા કર. દાસોનો નારા કર.”

‘ઈદ્ર એના ભત્ત આવીને રહે છે અગણિત પ્રસંગે તે જ તેમનો રક્ષક છે લડાઈમાં પણ તે જ રક્ષક છે જે યજ્ઞ નથી કરતા તેને, તે આર્યોને વગ કરે છે કૃષ્ણવણુઓની ચામડી એ ઊતરે છે, ને તેમની રાખ ફરી નાખે છે’

‘હે ઈદ્ર ! આ કાળા મુખવાળા ને બધ કર ચીએ નાખતા પિરાચીનો નારા કર આ બધા રાક્ષસોને સહાર’

આવી ઘણી પ્રાર્થનાઓ છે.

પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો અને અનાર્યો માથેનો આ ઝગડો તીવ્ર બનતો ગયો, તેમ તેમ કેટલાક વિચારશીલ આર્યોએ મનમાં મનમાં પૂછવા માડ્યું કે ખરેખર આ ગરતો ન્યાયી હતો ? ધર્મ્ય હતો ? આ રીતે અનાર્યોને મારા ઈની શકામે ખગા ? દેવ વિવિધરૂપે જગતમાં પ્રગટ થાય છે તેમ જો આર્યો કહેના હોય, તો અનાર્યોનો મંદાર કેમ ચર્ચ શકે ? ઈશ્વરનું એ પણ એક રૂપ નહોતું ? વ્યવહારદષ્ટિએ પણ અનાર્યોથી દગિયાની વચ્ચે આર્યો નાના બેટા જેવડા જ નહોતા ?

મામી માગુએ એમ પણ વિચારનાનું કે આ લોકો ગદા છે, બેડોગ છે, હીન અને દુષ્ટ દેવોને પૂજવાવાળા છે એમની માથે આપણે કેમ ગદી રાખીએ ? એમની માથે બગીએ તો આપણે આર્ય-પણું રહ્યું ત્યાં ! આપણી શ્રાન્તા એમના પ્રતિકમાં તણાઈ તો નહિ બાય ! એવાર બગીએ દગીએ, તો મર્યાદાની રેખા કયા આકરી ? ઊના દેગરણી પ્રકાશમયી આપકન્યાઓની પવિત્રતા ને યજ્ઞ મૂર્તિની પવિત્રતાની રક્ષા કેમ થાય ? ને જો એક વખત આર્યો નમનું મૂકે તો આ અનાર્યોનો અમુદ એમને સંપૂર્ણપણે તાણી ન બાય તેની

શે ખાતરી ? મધ્ય એશિયામાંથી વિદીન યઈ જવા માટે અહીં સુધી આર્યો આવ્યા હતા ?

આ બંને વિચારોનું ધમસાણુ ધણે વખત ચાલ્યું હશે તેમ લાગે છે. એાછામાં એાછું પંજગ આખો આર્યોએ સર કયો ત્યાં સુધી તો આર્ય-અનાર્યનો મેળ યઈ શકે તે વિચાર બક્ષવાન નહિ જ હોય. કારણ કે ખીજ બધા પ્રાંતના લોકોમાં અનાર્ય પ્રગતું લોહી આજે દેખાય છે. એકલા પંજગમાં જ આર્ય આકૃતિ ધણા શુદ્ધરૂપે જળવાઈ દેખાય છે. એનો અર્થ એ, કે અનાર્ય વસ્તી ત્યાં રહેવા પામી જ ન હતી. એ વિભાગમાંથી આર્યોએ અનાર્યોનો મુક્ષોચ્છેદ કર્યો હતો.

પણ જેમ જેમ આર્યો આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ એમને મટે આર્ય-અનાર્યનો સવાલ તીવ્ર થતો ગયો. અનાર્યો પણ ખીકણ ને કાયર લોકો નહોતા. લડવા તૈયાર હતા. શંખર જેવા અનાર્ય રાજાઓ આર્યોને પણ નાકલોંટી ખેંચાવતા હતા. કહે છે કે રાખર પાસે એ ડિફેન્સીવવાળા મડ હતા. આર્યોને આ કિંદના મર કરતાં ખૂબ વીલ્યું હતું. વેદોમાં કહેવા મટે તે જ હરખા, મોંઢ-જો દરો વગેરે સ્થળે નીકળેલા મટે હશે.

આ સ્થિતિમાં છેવટે આર્ય-અનાર્ય સંમિલનની વિચારધારા જીગી હશે. આર્યો જે પવિત્ર હોય તો અનાર્યોની અપવિત્રતા એમણે દૂર દરવી જોઈ એ. આર્યો જે જ્ઞાની હોય તો અજ્ઞાન અનાર્યોને એમણે જ્ઞાન આપવું જોઈ એ. આર્યત્વ લોહીમાં નથી પણ સંસ્કારમાં છે. આપણે એમને શા માટે એ મંસ્કાર ન આપી શકીએ ? વિરોધ નહિ, પણ સમ-વય એ જ ઉપાય છે. એવી વાત જેમ જેમ આર્યો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતી ગઈ. અનાર્ય સ્ત્રીપુરુષોને આર્યોએ આ મંત્રામમાં દાસ બનાવ્યા હતા. માનવ-

સહજ દુર્બળતાએ આર્યોને આવી દાસ સ્ત્રીઓ સાથે મંગલો ખાંધવા પ્રેર્યો હતા. એમનાં સંતાનો નહોતાં પૂરાં આર્ય-નહોતાં અનાર્ય. એમનું શું કરવું તે પણ કોયડો હતો. આ બધી પરિસ્થિતિએ આર્યોને અનાર્યોને પોતાની પાંખમાં લેવાની પ્રેરણા આપી. એ સહેજે કાંઈ સ્ત્રીકારાણ તેવું નહોતું. આર્યોમાં એ પક્ષો પડી ગયા. પૂર્વપંચામમાં વસતા આર્યો એને અક્ષત્ર્ય અધર્મીયરણુ ગણવા લાગ્યા, ને સત્રો દ્વારા ધર્મધર્મનો દેસલો કરવાનું પણ અંદર અંદર સર થયું. અનાર્યો તો સહેજે એમનો ઉદાર કરનાર પક્ષ સાથે જ બળે. ને પછી દેસલો શું આવે તે કહેવું મુશ્કેલ નથી.

આની અસર આપણા ભાવિ પર પણ થઈ.

આપણે ત્યાં તે પછી તો ફૂલો આપ્યા, શક આપ્યા, સીધિયન આપ્યા. આપણે એમની સાથે જાતિને કારણે ઝગડા નથી. એમને આપણામાં સમાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પાણીમાં જેમ મીઠું ઓગળી જાય તેમ આવનારા આપણી વચ્ચે એકરસ થઈ ગયા છે. આ વાત આપણા સમાજના અંદરો જોનાં જ આપણે કહી શકીએ તેમ હીએ. આપણામાં કેટલીએ વિવિધ પ્રકારની જાતિઓ એકત્રિત થઈ છે. આપણે બધા શું શુદ્ધ આર્યો છીએ ખરા? આર્યોનું નાક તો લાંબું હોવું જોઈએ. વળી ગૌર જોઈએ. ઊંચાઈ તો જોઈએ જ. આપણામાંના ઘણા તો હીંગણા છે. ઘણાનાં નાક પડોળાં ને ચીનાં છે. ગાવનાં હાડકાં હપમેલાં છે. જે બનાવે છે, કે આપણા પૂર્વજોમાં કોઈકે ચીની હિરાન મેલ્યા જોઈએ. આપણામાંના ઘણાનો રંગ કાળો છે. જેને આપણે આજણુ કહીએ છીએ તેમાં કાળા નથી દોના? વાળિયા કાળા નથી દોના? આપણા કાઠી-ગરામિયાના પગના નળા લાંબા હોય છે, તે સીધિયનોનું લક્ષણ છે. આપણામાંના ઘણાના ત્રણ વાંકડિયા મૂંગાપડના હોય છે. આ કાઈ શુદ્ધ આર્ય સોડીનું લક્ષણ નથી. છતાં આપણને કોઈ આપણે આર્ય સોડીના નથી તેમ કહે,

તો માફ લાગે છે. કાઠી-ગરાસિયાને આપણે કહીએ કે તમે તો કારિપયન કઠિના ખીડમાં વસતી એક જંગલી જાતિના વંશજો છો, તો એ ગુરમે ચવાના, ને કહેવાના કે અમે તો રાજ્ય રામચંદ્રે ને શ્રીકૃષ્ણના વંશજ છીએ. સૂર્ય ને ચંદ્રવંશી છીએ. લોકીથી આર્ય નહિ હોવા છતાં આર્ય વિચારધારા સાથે તેઓ એવા એકરસ થઈ ગયા છે કે એમને કોઈ જૂના જન્મસ્થાન કે જાતિનો ઇશારો કરે તો તે પણ અપમાન જેવું લાગે છે! આપણે સૌ લોકીથી વિવિધ જાતિ-ઓનાં મેનાનો હોવા છતાં આર્યત્વથી અલગ કપાવાનું અસંભવ થઈ પડે છે. આ જ છે ઋષિઓની તાકાત. આપણી મંરૂતિનું આ જ છે રસાયન. ઇતિહાસકાર જેકસન કહે છે કે ‘જે હિંદુજાતીની, એની સંસ્કૃતિએ જંગલી ને તોફાની સીધિયનમાંથી આગળે ટેકોલો, ધર્મ નિષ્ઠ ને શ્રીદાક્ષિણ્યપ્રિય ક્ષત્રિય કેમ બનાવ્યો તે જાણતો નથી, તે ઇતિહાસમાં કશું જ જાણતો નથી.’

જે પરદેશી-પરભોમવાસી ઇતિહાસવિદ્ કથી ગયો, તે શું આપણે બધા આજે જાણીએ છીએ ખરા?

શકા છે. જે સમન્વયકારી, શાંત, ધીર, આર્થદૃષ્ટિવાળી આપણી સંસ્કૃતિનો મહિમા આપણે સૌએ પિછાન્યો હોત, તો આ હિંદુ-મુસ્લિમ કલહ ન હોત. આપણે ત્યાં અરપૂરતના ન હોત. આપણા માનવ-સાગરમાં એ કચારનાથે ઓગળી ગયા હોત. આપણે એ મત્ર બૂલી ગયા છીએ જાતિ ને જન્મના અભિમાને આપણી દૃષ્ટિ ઘેરી લીધી છે. એટલે જ, આજે ફરી વાર આપણી મંરૂતિના એ મૂળપ્રવાહનું પાન કરવાની જરૂર છે. કોણ હતા આ વિચારના સર્જક?

વૈદિક સાહિત્ય જોતા બે નામો તરી આવે છે. એક અગત્ય ને બીજા વિશ્વામિત્ર.

એક શ્લોક કહે છે—

‘સામર્થ્યવાન એવા જાનિ અમરથે જને વલોનો હાલ્ય’ કથો ને દેવલોકમા ખરેખરા આશીર્વાદ મેળવ્યા. *x

ને એ જને ઝડપિઓને પ્રતાપે વેદોમા પહેનાં જ્યાં એમ ગવાતું કે ‘હે હૃદ, તમે દાસને ધરતીનું ઓસીકું કરાવ્યું’ તેને બદલે ‘સુદ્યુધાને તેજરિના આપો’ તેવી પ્રાર્થના દાખલ થાય છે.

જંગલી જાતિઓની સાથે આગળ વધેથી જાતિઓને ગળવાનો પ્રમગ દત્તિકામમાં ખીજત દેગોમાં પણ આવ્યો છે. આપણી જમ જ અંગ્રેજોને જ્યારે અમેરિકામા ગયા ત્યારે એ દેગ પણ ઘાટા જંગલોથી દુગાએલો ને જંગલી રેડ ઇન્ડિયનોથી બરપૂર હતો ત્યા જતાગ યુરોપિયનોએ એ પ્રશ્નનો ફેસલો કેમ કર્યો? તત્કાલીન ધારથી જે થોડા રડ ઇન્ડિયનો આજે જાણે છે, તેમણે એક ઓછમ પ્રદેશમાં રહેવાનું છે. એમણે યુરોપિયનો સાથે બગાડા-કળવાનું નથી, બણવાનું નથી; તો સમન્વયની તો વાત જ રી ?

તે પછી થોડા વખતે અંગ્રેજો આંગ્રેજિયામા ગયા ત્યા મેઝોરી નામની આદિવાસી જાતિ વસતી હતી આજે શા છે એમના હાનફ માનવ ત્રગશાસ્ત્રીઓને હવે શકા થવા લાગી છે કે બાવિ મરોધકોને મેઝોરી જાતિ કેવી હતી, તેનો ખ્યાન પણ કદાચ નહિ રહે તે હદે મેઝોરીની મંખ્યા ઘટવા માડી છે

યુરોપિયનો અમેરિકા ગયા ત્યારે લાના ગરમ પ્રદેશમા ખેતી કરવા માટે લાગેા હજીનીઓને યુનામ તરીકે લર્ન ગયેના યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકામા હગસીઓની મંખ્યા એક કુરોડથીયે ઉપર છે. અમેરિકા (U. S. A.) ની વસ્તીના દમ ટકા હગસીઓ છે અમેરિકા લોડશાહોની જન્મભૂમિ ગણાય છે ન્યુયોર્કના બારામા સેકડો ફૂટ બાયુ ગ્વતત્રતાદેવીનું પૂનજી દરેડ પ્રવાસીને ગ્રેરણા આપે છે. પણ

એની જ છાયામાં રહેનારા હજારોએની શી દશા છે ? એમનાં બાળકો અમેરિકાનો સાથે રમી શકતાં નથી. હજારોએની નિશાળો અલગ છે હજારોએને હોટેલમાં કેઈ પીરસતું નથી. હજારોએને કેઈ હોટેલ રાતવાસે આપતી નથી. કામદાનું રાજ્ય હોવા છતાં હજારોએને અવારનવાર અમેરિકન નાગરિકો શવના સળગાતી દે છે, બહુર બગીચામાં બે જુદા જુદા નજો હોય છે. લખ્યું હોય છે : 'ધોળા માટે' 'કાળા માટે', રાજધાની વોશિંગ્ટનમાં જ હજારોએ માટે રહેવાનો અલગ વાડો છે. તે સિવાય હજારોએ કંઈયે રહેઠાણ મળતું નથી. આ બધા હજારોએ કાંઈ જંગલી, માણસખાદિ, મંદા કે મંદકારજક નથી. એ હજારોએમાં જ બૂકર ટી. વોશિંગ્ટન જેવા કેળવણીકાર, કાર્વર જેવા વિશ્વવિખ્યાત વનસ્પતિવિદ્ ને વૈજ્ઞાનિક, ને પોલ રોબસન જેવા મંગીનકાર પાકયા છે. આ બધું પ્રલક્ષ જેવા છતાં હજી પણ દુનિયાના પહેલા નંબરના સમૃદ્ધ ને સંસ્કૃત દેશમાં કાળાની આ દશા છે, તો ગેરો ને કાળાના આંતરજાતીય લગ્નની તો વાતેય કેમ ઉઘ્ઘાડાય ? આપણે ત્યાં તો અનાર્થ ને આર્થનાં લોહી એવાં રવાનાવિક રીતે મિશ્ર થયાં છે કે આજે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કેટલું આર્થ લોહી ને કેટલું અનાર્થ લોહી છે, તે કળવું જ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. જાણે વગતુ જ બની નથી, એમ આ વાત સાવ અસાત જનસમૃદ્ધના અંતરમાં પણ ફીક અંશે વણાતી આવી છે. મધ્યયુગનો તેનો એક દાખલો છે. બીમેરાના કિલ્લામાં ધાથી વેતરાઈને લોહીના ખાળોચિયામાં પડેલો પરમાર આસો, પડખે સુદમા પડેલ જત ઈસાને પોતાનું લોહી પરમાર આસાના લોહીમાં ગળા, તેની અસદ્ગતિ ન કરે તે ખાતર, આડી ધૂળની પાળ કરતો જોઈ કહે છે—

ઈસા મુણ આસો દહે, મરતાં પાળ મ બાધ્ય,
જત-પરમારાં એક જો, રાધ્યા ફરી મ રાધ્ય.

જત એ એક મુસલમાન ઠામ. પરમારો લોકવાયકા પ્રમાણે

આખુની આંધ્રકુંડમાંથી પ્રગટેલા, શુદ્ધ હાનિય. પણ તેથી શું? બને સિંધના સુમરાની કામવૃત્તિમાંથી એક જત કન્યાને બચાવવા સાથે લડેલા, સાથે મરેલા. એક જ વીરકર્મ, તો એક જ જાતિ કહેવાય. બાઈ એ તો સિદ્ધ થઈ ગયું. હવે પાળ શા સારુ બાંધે છે? મૃત્યુ-કાળે માનવઅગ્નિને બાંધેલી એ 'ભેન્ની ભીંત્યુને ભાંગવા'ની પ્રેરણા આ પરમારને કોણે આપી? આ સામાજિક વારસો કેનો? તે વિરલા પૂર્વજોનો, કે જોણે બે હાથ પહોળા કરીને કાળા, ગીઆ ને અસુ-રોને પોતામાં સમાવવાની હજારો વર્ષ પર હામ બીડી હતી. જોણે એ પરમસત્યનુ દર્શન ને સ્થાપના કરી હતી કે જીવનમાં જન્મ મહત્વનો નથી, કર્મ ને મંરકાર જ મહત્વનાં છે.

એ જ પ્રેરણાએ પેલા ઉદેપુરના મહારાણુનાં ગીત ન ગાતાર કવિ ઇસર બારોટનો દાદુ ધાંચીના શુભ ગાવાને પ્રેમી.

ચોખ્ખા જનાં ચિત્ત. તેના વચ્ચે કાઝ વિચારીએ,
પ્રહ્લાદેય પવિત્ર, દાનવ કુતો મહત્ત્વા

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં આ પગલું ભરનાની હામ બીડવા માટે આપણે એ અગત્ય, વિશ્વામિત્ર, લોપામુદ્રા વગેરેને ધન્યવાદ આપીશું. કારણ કે એમણે—

મદ્દરાશા-મદ્દરાસા મદ્દરાશિત્તા કલ્હિ હતુ, ને એમનુ એ વેણુ
બ્યવહારમા મૂકવાનુ એક નાનુએલુ પગલુ પણ માડ્યુ હતુ.

મન-વચનો અર્થ જ એ કે જને પછે કાર્મિક આપણે કરવાની રહે જને પછોને એમ લાગવુ જોઈએ કે અમારો લોપ નથી થતો, —અમારો નાશ નથી થતો, નરજન થાય છે વેદકાલીન આર્યો નિખાનમ દિલના ને ચેતનવત હતા. બાલકો ને નામો વિશે બહુ આગ્રહી ન હતા. વનની પ્રાકૃતિક છાયામા એમનુ પરોઢ પીતલુ હતુ, એટલે એમને અજ્ઞાતપણે ખખર પડી ગઈ હતી કે બાલ દેશ્વર એ

તો સૃષ્ટિના વિકાસ માટેનો કાયદો છે. વૃક્ષો વસંતમાં ખીસે છે, ગ્રીષ્મમાં ફળભારે લ્યે છે, ને પાનખરમાં ફૂટા જેવા બની જાય છે. નિરંતર રૂપો ને નવજન્મ પામતા પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ એમને અંદરનું ને બહારનું, મહત્ત્વનું ને ગૌણ, સનાતન ને ક્ષણિક વચ્ચેનો ભેદ સમજાવ્યો હતો. એટલે જ્યારે એમણે આ વિવિધ જાતિના દામોને પોતાના આર્થ સમાજના ચોથા અંગ તરીકે સ્વીકાર્યા ત્યારે, એમને આ આર્થ સમાજ ધીમે ધીમે પોતીકો લાગ્યો.

ઋગ્વેદકાળમાં વર્ણો જેવું દેખાતું નથી, પણ આર્થ-અનાર્થના મિશ્રન પછી ચાર વર્ણો જિભા થયા દેખાય છે. વર્ણનો મૂળ અર્થ છે રંગ. મૂળે તો ધોળા ને કાળા—આર્થ ને અનાર્થ એવા બે જ વર્ણો હશે. પણ જેમ જેમ અનાર્થો આર્થો સાથે ભળતા ગયા તેમ તેમ પાકાણુ, કાનિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એવા ચાર ઓછાવત્તા કાળા રંગવાળા વર્ણો જિભા થયા હશે.

આર્થોની સંસ્કૃતિ તે વખતના વિચાર પ્રમાણે આ ત્રિવર્ણ માટેની સહિયારી સંસ્કૃતિ હતી. ને બહુ લાખા કાળ સુધી નીચેના વર્ણવાળા હરકોઈ પુરપને ધીમે ધીમે કર્મ ને અંકારની જાણી દશા પ્રાપ્ત કરતાં ઉપર જવાની સગવડ હતી, તેમ દેખાય છે. ઓછામાં ઓછું કૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસ સુધી તો એ માનવુ જ રહ્યું. કારણ કે વ્યાસનો રંગ કાળો હતો, તે તો નામ પરથી જ દેખાય છે; ને તે માછીકન્યાના પુત્ર હતા તે તો તેમણે પોતે જ લખ્યું છે.

અનાર્થો સાથેના સમાગમથી જિભો થયેલો આ સમુહ, આ વ્યવસ્થાને પોતીકો ગાને, તે માટે સૌથી પહેલું કામ આર્થોએ પોતાના દેવમંડળમાં સુધારા-વધારા કરવાનું કયું લાગે છે. ઋગ્વેદમાં જે દેવો છે, ને લદણ છે, તે કરતાં અથર્વવેદજુ દો પડી જાય છે. અથર્વવેદમાં જાદુ-ટોણા, મત્ર ને ભૂતપૂજાની ઠીકઠી ભરતી છે;

ને તે અનાર્થ સમાગમનું પરિણામ મનાય છે. રામાયણ, મહાભારત ને સૂત્રોના દેવોમાં ધણો તફાવત છે. પાછલા સમયમાં કેટલાક દેવો દેખાતા જ નથી. કેટલાકના નામો ને કામો સાવ બદલાઈ ગયાં છે. દાખલા તરીકે, શિવ કે શંકર સ્વયંદેવમાં સ્વ નામ આવે છે, પણ તેને શિવલિંગપૂજન સાથે કશો સંબંધ દેખાતો નથી. બલદે, સ્વયંદેવમાં અનાર્થોને 'શિવદેવ' કહીને નિંદ્યા છે. લિંગપૂજન એ આર્પપૂજન નથી આર્થો કોઈ મૂર્તિમાં માનતા જ ન હતા તે તો ખુલ્લા મેદાનમાં વેદિ ઢગી, પિતા આકાશ, માતા પૃથ્વી ને મૈત્રા વરુણ ને પૂજનારા હતા. અનાર્થોને પોતાના પડખામાં ગમાવ્યા એટલે એમના દેવોને સમાનવા જ રહ્યા, ને એટલે લિંગપૂજન લેરી જ રહી પણ એમણે એ શિવની કલ્પના જ આવ બદલી નાખી મૂકીને બીજામુજાવ કથાનો કથાય ચાલ્યો ગયો ને એને જ્યાં મવશ્વેત્રનર, અમશાનમાં રહી સહુની ચિંતા કરનાવાળો, કામદેવને બાળનારો, બોલો યોગી બોલો કરી દીધો. જૂત, પ્રેત, પિશાચ-એને કોઈ ન મધરે તેને ૧ કર સધરે. કોને ના પાડે ? કયા જનનેન્દ્રિયના ચિહ્નસમી લિંગ થોતિ પૂજન ને કયા આ આશુતોષ અશરણ્યશરણ્ય શકરની પૂજા !

જગદી જાતિઓ પોતાના દેવ તરીકે કોઈક ને કોઈક પાખી કે પશુને પૂજતી હતી આજે પણ જગતી જાતિઓ એનું કોઈક 'ટોટેમ' રાખે છે. અનાર્થોમાં કોઈક જાતિઓ સર્પને પૂજતી હતી, કોઈક સાંઠને, કોઈક બંદરને, કોઈક હાથીને, કોઈક ગરુડને, તો કોઈક કાચગાને.

આગળ જતા આર્થોએ આ બધા અનાર્થ દેવતાઓ ને કોઈક આર્થ દેવતા સાથે જોડવા ને એમનાં પરાક્રમની વિવિધ વાર્તાઓ લેડી કાઢી શકરને ગળે નાગ વીંટાળ્યો, ને વાહન તરીકે માંદને આપ્યો. ગણપતિને માથું હાથીનું આપ્યું, ને વાહન વળી બંદરનું. વિષ્ણુને ગરુડ, તો ઈશ્વરને ઐરાવત આમ અનાર્થોને લાગવા માંડ્યું.

કે અમારા દેવતાઓ પણ મહત્વના છે જ. એમના વિના આયદેવોને પણ ચાલતું નથી. આર્યોએ એક જ વસ્તુ લક્ષમાં રાખી કે આ મિત્રણુને પરિણામે અનાર્યોની પ્રકૃતિથી ખીવાની દેવ પેસવી ન જોઈએ. દેવી સત્ત્વો જ આખરે વિજયી થવા જોઈએ. પ્રકૃતિની પૂજા ભવંકરી તરીકે થાય કે શંકરી (કૃત્યાણુ કરવાવાળી) તરીકે થાય, તેમાં જ ભેદ છે. આર્યો, પ્રકૃતિતત્ત્વો કૃત્યાણુ આપવાવાળાં ને પરમતત્ત્વને વશ ગણ્યતા હતા; ને તે વાન તેમણે બાહ્યરીતે અનાર્ય દેવ-દેવતાઓ સેના છતાં પણ ચાલુ રાખી. ગરુડનું કામ અમૃતનો દૂધો લાવવાનું છે. કાચખાએ સમુદ્રમંથનમાં ધરણીને ટકાવી રાખવાની છે. કયાંક કયાંક નિશાન ચૂકી જવાયું હશે, પણ સામાન્ય રીતે આર્યોનું વયણ અનાર્યો કે દ્રાવિડીઅનો સાથે ભળતાં ઉપરતું જ રહ્યું છે.

આગળ જતાં આર્યોએ દ્રાવિડીઅનો સાથે મંથન બાંધતાં શક્તિ-પૂજાને દાખલ કરી. આર્ય ને દ્રાવિડીઅન મંસકૃતિ વચ્ચે જોડીને આંખે વળગે તેવો ભેદ હતો તે માતૃ-પિતૃપ્રધાન સમાજનો. દ્રાવિડીઅન સંગૃહિત માતૃપ્રધાન સમાજ પર રચાયેલી હતી. માતા, તે કુલની મુખી હતી. વારસો કન્યાને મળતો. પુત્રો માતાને નામે ઝોળખાતા. જેમ કે વૈનતેય-વિનતાના દીકરા. દૈત્ય-દીતિના દીકરા. ગૌતમીપુત્ર શાનકર્ણી, રાજપથી શાનકર્ણી વગેરે.

આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે કાળે પિતૃપ્રધાન સમાજવાળા હતા. આર્યોમાં પુરુષ કુટુંબનો મુખી હતો. એનો અર્થ સ્ત્રીઓ ખંધનમાં હતી તેમ નથી. વેદકાળમાં વિધવાલક્ષ્ય થતાં, ને પતિની વરણી કન્યા ઉત્સવો ને રથયાત્રાઓમાં કરની પણ લક્ષમંરથા ઠીક ઠીક અંશે દિયર હતી એટલે પિતાથી ઝોળખાવું ને પિતાની દેખરેખ હોવી તે સ્વાભાવિક હતું. એટલે આર્યોનાં નામ પિતા પરથી હતાં. રાધવ-રઘુનો દીકરો રામ. દાશરથી-દશરથનો દીકરો રામ. જનકી-જનકની દીકરી.

પણ દ્રાવિડીઓનો સાથે મિલન થતાં એ બદલાયું. આર્યો મુખ્યત્વે દેવોના પૂજક હતા, તેને બદલે શિવ ને શક્તિ બંનેના પૂજક બન્યા. કૌતિય, રાધેય, તે પણ સ્વાભાવિક ગણવા લાગ્યાં. પણ આર્યોએ હેગેશાં એક જોયું, કે શિવ ને શક્તિ એ બંને, એક અવર્ણનીય નિરાકાર તત્ત્વના તણખા છે, તે વાત જૂલાવી ન જોઈએ.

આ મિલનને પરિણામે આર્ય સમાજમાં સ્વાભાવિક રીતે થોડી નવી ને અનિચ્છનીય વાતો પણ પેડી. શક્તિપૂજાએ જ આગળ જતાં વામમાર્ગનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. હેલા વેદ, અથર્વવેદમાં અનાર્યોના વારસા જેવા મંત્રતંત્રોજ ઘણા છે.

પણ આર્યો આ અન્ય જાતિઓ પાસેથી કેટલુંક શીખ્યા પણ ખરા. કહે છે કે ગ્રામપંચાયત વ્યવસ્થા એ દ્રાવિડીઓનાં આર્યોને શીખવેલી વસ્તુ છે. લોહું માળવાનું પણ અનાર્યો પાસેથી મળ્યું. ભારતીય સંસ્કૃતિના મુદર ચિત્રહારી ચિત્ર માટેના વિવિધ રંગો આમ મળ્યા.

પણ આ રંગમેળવણી એમને એમ નહોતી થઈ. વિચારોનું તેમજ પ્રચારનું ધર્મણુ થયું હતું, ને તે પછી પણ એકાદકે આ મેળવણી નહોતી થઈ ગઈ. તેમાં ભરતીઓટ થઈ હતી. અલખત, પ્રાચીન સમયમાં આ ભરતી વધતી ગઈ, તે આપણી વિશિષ્ટતા.

મંસ્કૃતિઓનું મિલન રાજઆગ્રાઓથી નથી થતું. તેમ ચક્રવર્તીઓના સ્વખણખણાટે પણ મંસ્કૃતિનું સર્જન નથી થતું. વિજ્ઞાન ને વાહનવ્યવહાર પણ એમાં થડુ કામ લાગના નથી. આ દેશમાં વ્યાપક ને ઝડપી વાહનવ્યવહાર તો હમણા સ્થાપિત થયો, ને એક જ રાજ્યશાસન તો બીજાના અંકારાની જેમ ક્ષણિક જ અહીં રહેલ છે. આ દેશ, રાજવીઓની તલવારોએ સીમાડા ચીર્યા છતાં એક રહ્યો છે. ૧૩૮ બોલીઓ હોવા છતાં—વિવિધ જાતિઓ હોવા છતાં એક જ મંસ્કૃતિના છત્ર નીચે રહ્યો છે. દૂરકામાં જ્યાર ઓરિયાને રણછોડરાયમાં જગન્નાથ-

જનુજ દર્શન થાય છે, ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનીને દક્ષિણના રાગેશ્વરમાં દેસાસ-
 નાય જ બેઠા દેખાય છે. લોકો બોલી, જાતિ, અને દેશના બેદો તોડી નાખી
સાંસ્કૃતિક એકતા અનુભવે છે, તેનું કારણ ઉપરનું જાતિઓનું મિલન
ઋષિ ને કવિઓ દ્વારા થયું, તે છે. મહાન ઋષિ ને કવિઓ ગ્રંથાવધી
જ સત્ય ને શીવના પૂજારીઓ હોય છે. તેમને હાથે આ મંડૂતિને
સિંચન થયું છે તેથી જ, આટલાં સુગો સુધી ગીધ જેવા રાજનીતિ-
જોની સીમાડાની ચૂંચાચૂંચ છતાં આપણી મંડૂતિ જ્યતી રહી છે

★

પ્રકરણ : ૩

આવી સાંસ્કૃતિક એકતા ઊભી કરવામાં ને કોઈ એ વધુમાં વધુ કાળો આપ્યો હોય તો એ આપણા મહાત્મ્ય રામાયણે. આપણા ઋષિઓ નમારે ત્રયો રચે છે સારે, એમની વાણી રચણ અને કાળને કેવા એક કરે છે, તેની પિછાન રામાયણ અને મહાભારત આપે છે. ભારતવર્ષના જનસમાજમાંથી એ જે ત્રયો, તે ત્રયોએ કરેલ અસર ને ઉઠાવી લેવામાં આવે તો બાકી શું રહે? એક બાણુ થોડાક તત્ત્વને શોધવા મથનારા ઋષિઓ ને અમણા, તે બીજી બાણુ વિશાળ અજ્ઞાન પ્રભ. ઋષિઓની વાણીનું રહસ્ય એટલું ઊંડું છે કે સામાન્ય માણસને તે સમજવું કઠણ છે. સામાન્ય માણસને તેમાં કાંઈયે ધખત રસ રહેવો મંભવિત નથી. લોકોને માટે કેવળ તત્ત્વ પરનું અવલંબન ગત્યહારનું છે. મહાભારત ને રામાયણ આ બંનેને જોડનાર સેતુજથો છે.

રામાયણના કવિ કોણ છે? વાસ્તવિક, પૂર્વીવચના એક કોણી સુદાસા. ને મહાભારતના કવિ કોણ છે? વ્યાસ. વાને કાળા, કથે ઋષિ, તે જાતિથી મચ્છીમાર કન્યા ને ઋષિના પુત્ર. આર્ષ-અનાર્ષ મંભિવને જે જગજર ક્રાંતિ થઈ તેના એ જે અપૃતક્રોધ. મંભિલના દિમાયતીઓ માટે એમના વિચારની પથારીતાનો એ મોટામા મોટો પુરાવો હતો કે માનવીની પ્રગતિ માટે જન્મ કે જાતિ નહિ, પણ મંસ્કાર ને પુરપાથ જ મહત્ત્વનાં છે. વાસ્તવિકને સકલ આર્ષસમાજ

આદિકવિ—કવિકુન્દમણિ તરીકે વદના કરી છે, ને વ્યામને તો

અતુર્વદનો વ્રદ્ધા, દ્વિવાહુરપરો હરિ ।

‘ચતુર્ભુજ નહિ છતાં બ્રહ્મા, ને ચતુર્ભુજ નહિ છતાં હરિ’
જેવું મહામહિમાનત મિરદ આપ્યું છે મહાભારતને પાત્રમે વે
સ્થાપેન છે

માના ધાવણુ કરતાં ચે મીઠું ને પોતક ધાવણુ મૌ માટે એમા
પડ્યું છે તે માત્ર ઇતિહાસ જ નથી, પણ આર્ય લોકોએ કેમ
પોતાનો વિસ્તાર કર્યો, એ વિસ્તાર કરતાં જીવનના કયા આદર્શોને
સેવ્યા, કયા પગ લખર્યો, કયા એનું ગૌરવ ઝગડી ગયું, કયા
એમને ભોગ ને વિજયનાક્ષત્રોએ ફેસાયા, એમનો નારીજીવનનો આદર્શ
શો હતો, જીવન મૃત્યુ વિશે એમણે શા શા મયનો કર્યો ને એ મયન
માથી કયું નવનીત તારવ્યું—આ બધું એ બે મહાકવિઓએ પોતાની
મધુરગભીર આર્યવાણીમા ગાયું છે

જે મહાભારત રામાયણને નથી જાણતા તે ભારતીય મસ્કૃતિ
વિશે કશું જ નથી જાણતા ભારતવર્ના કરોડો લોકોને એ- પ્રેમ
સાકળે આ પ્રથે બાધ્યા છે ગમ, મીતા, ભરત, લક્ષ્મણ, હનુમાન,
વિભીષણ, કૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમના નામો આ સમાજના ધરોમા પાસેના
મિત્રો કરતાં વિશેષ મજબૂત બની ગયા છે દેશના હરેક વિભાગમા
આ બધાનું કાર્તિક ને કાર્તિક રમણું છે આમ આ ખડમમા દેશમા
આ કવિએ પોતાના પાત્રોને જાણે મનાતન કામ માટે મજબૂત કરી
લોક વચ્ચે રમવા મુકી દીધા છે રાજમહારાજની સરાગીઓ આવી
અને ગર્વ, સામાજ્યો રચાવ ને ભગાયા—લોકહૃદયની અદર તો આ
સીતા, રામ, લક્ષ્મણ, કૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ ને યુધિષ્ઠિરનું જ રાજ્ય
હતું એ બે કવિ પછી પણ આ દેશને કે હૃદયને દેશને શાખાવે
તેના સરસ્વતીના લાડીના પુત્રોસમા કવિઓ થયા. પણ એ બધાએ

પણ નદીઓ પોતાનું ઉગમસ્થાન હિમાચનમાથી શોધે તેમ પ્રેરણા-
સ્થાન આ બે મહોકાઓમાથી ગોઘ્યુ

દુનિદામજી ભક્ત જ નથી અમાધારણ કવિ છે એમના દોહા
ને ચોપાઈઓમા શી ને સૌંદર્યના પુજ સયાં છે એમની પ્રતિભાએ
રસનન મહાકાવ્યનું સર્જન કર્યું હોત પણ ગા સારુ પોતાની જાનને
વાદ્ધીકિમા કુમાની દીધી ?

કાનિદાસજીના કવિશ્વર-શુભ ઉપમા તો એમની જ, પણ એમની
શકૃતના એમણે કયાથી લીની ? મહાભારતમાથી માધનું શિશુપાન-
વવ, હિરાનાજીનીય વ્યાથી જન્મ્યુ ? મહાભારતમાથી ભાવનાં
હીમશ્ચીમમા નાદકોનું વસ્ત્ર ગેમાથી નીપજ્યુ ? આ ગ્રંથોમાથી જ.

અરે, આપણા નાનકડા શુભરાતનો ભટ્ટ કવિ પ્રેમાનંદ જેની
માણે શુભરાતની શેરીઓને રસનતી કરી ને લોખને ઘેના કર્યા.
એના આખ્યાનોનું પ્રેરણાસ્થાન કયું ? મહાભારત

વગર કાવ્યોએ, વગર તત્ત્વે, કોણે આ દેશવાસીઓને એવ પ્રકાશના
જીવન તરફ મમના બિંબી કરી છે ? તો એમ જ કહેવાય કે રામાયણ-
મહાભારતે

આવા આદિવાણીના ગાનાગઓ માટે આપણે સાચે જ કહી
શકીએ કે—

जयति ते सुदक्षिणे रसगिह्वा कवीश्वर ।

नास्ति देश यत्र कवे जगत्पूज्य मयम् ॥

x

x

x

આમ આ બે ગ્રંથો આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે રાષ્ટ્રીય એટલે
દેશમમનની મહિમાગી મુદી

ગમાયણની વાન એ ગીતે મહાભારત કરતા જૂના કાગની છે.
આપણે ત્યાં એ પહેલી જ દાનવરચના ગણાય છે

એણે બેર ખાધા તેમ કહેનાયુ એથી આગળ જતા કોણ મળે છે ? જટાયુ—ગીવ એટલે ગીધના ધ્વજચિહ્નવાળા અનાયજ્ઞતિને કાઠ સુત્ર આગળ જતા કોણ મળ્યુ ? હનુમાન, સુગ્રીવ વગેરે વાનરો. ત્રા—નર માણસ છે કે કેમ તે વિશેષ । બીજા તેના જગનીઓ ગીંછ બાણવાન, ને રાખસ વિભીષણ તે ઐની હાજરી, ને ઐની મંદ ને ભક્તિ રહે ગમનેના નન્યામ સુગધિન ન્યો છ

આ ઐને ધ્યાન આપી, આ ઐને ગમના આથીદાર જનારી કરિએ આર્થ અનાર્થ મસ્કૃતિનું હિતર હિણનું જાણા ગેરાનું મિનન સાધ્યુ છે એ સૌ અનાર્થોને રામાયણ વાચતા થતુ હશે કે અમાગ વડીયોએ આ ૧૫૫ પગક્રમો જ્યો છે મીતાની શોધ કરી ગમને જિતાવ્યા છે

આમ આ મહાગ્રંથ ગણ્યેય બન્યો, ને ગ રત્ન મર્જન યુ

ગમાયણે લોકલેખમા આટલુ મોટુ ધ્યાન મેળ યુ છે તેનું એક દાગણુ, એ વિશાળ પર પર ચાનતા જતા આખરે મૃદુલતા જ છે એનું મધ્યમિદુ મૈદુનિક મેહજાગ છે પિતા પુત્ર, ભાભિભાઈ, પતિ પત્ની, ગુરુ શિષ્યના રનેનો નેવા મમારના ઝેરી ગાનાઓ । મા કેવા ગિયર રહે છે તેનું એમા આનેખન છે એ રીતે રામાયણ આ ર્ષ પાત્રો ની હારમાગા છે લક્ષમણ ને ભરત આ ર્ષ ભાઈઓ છે લક્ષમણ પોનાના ભાઈ માથે નનમા રહે છ તે બીજે ભાઈ ભરત, ભાગે આવેન રાજ્યામન છોડી તે પર રામની ચળુ પાકુકા મૂકી એના પ્રતિનિધિ તરીકે યહીન્ટ કરે છે, ને તે પણ અથોધ્યામા રહીને નહિ અથોધ્યામા તે રામ વિના પગ કેમ મૂકાય ? એન્યે રામની જોમ ખાર વર્ષ જટા બાધી, ક્ષણહાર કરી, નહિઆમમા નસી ગમની વતી વહીન્ટ ચનાનનાર ભગત, સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમા એક જ છે તેરી જ રીતે, જેને વનવાસ નથી છતા રવેચ્છાએ વનવાસ જવા માગે છે તે પુત્રને, ‘રામને દશરથ ધ્યાને ગણુજે, ને જનકપુત્રીમા હું છુ

તેમ સમજજો. વનને જ અયોધ્યા ગણી રહેજો. તું સુખેથી જા.'
કહેનાર સુમિત્રાનું શું કહેવું ?

રામાયણકારનો એક હેતુ આડકતરી રીતે બે સંસ્કૃતિઓની તુલના કરવાનો પણ દેખાય છે. રાક્ષસસંસ્કૃતિ ને આર્યસંસ્કૃતિ. રાવણ ભરતાં મદોદરી વિભીષણ ને પરણે છે. એવું આપણે લક્ષમણ કે ભરત વિગે ધારી શકીએ ખરા ? સુગ્રીવ ને વાલી વચ્ચે રાજ્ય માટે મૃત્યુ સુધીનું યુદ્ધ થાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ ભરત હાથમાં આવેલું રાજ્ય પણ અગ્રાણ ગણી રામને નામે ચલાવે છે.

રામ અને સીતાએ કરોડો ભારતવાસીના અર્થઃકરણમાં વામો કર્યો છે, તે સમર્પણ, ત્યાગ ને ઔદાર્યના જોરે. જાણે ભારતવર્ષનો એ આદર્શ ન હોય ! દ્રૌપદી યુગ્મમાંથી જન્મી હતી એટલે એ-યુગના જીવી તેજસ્વી ને દહાડે તેરી છે. પણ સીતા તો ધરતીમાંથી જન્મેલાં. તેની ક્ષમા પણ ધરતીના જીવી. તેની શ્રદ્ધા પણ અખૂટ. 'ભરતનું મર ન કહે તેવાં' - મહાધર્મનાં જ અવતારસમાં -

ને રામ ? મહાપુરુષોને સંસાર શય્યાની પથારી પર ચૂલાડે છે. રામ રાજ્યધર્મ ને પ્રેમધર્મ વચ્ચે સજગી ખાખ થઈ ગયા, પણ શબ્દેય ન ઉચ્ચાર્યો. વનવાસ દરમિયાન વૃદ્ધ ને તપસ્વી ઋષિઓ પણ રામને પૂજા ને અર્ધ્ય આપે છે તેનું કારણ શું છે ? કારણ કે રામ મંસારની વચ્ચે ધર્મનું આચરણ કરે છે. રાત્રે રાજ્યાભિષેકની તૈયારી હોય ને સવારે વનવાસની તૈયારી કરવાની આવે તો પણ એ તો એવા જ અવિચલ રહે છે. ધર્મ એ જખતર છે. મંસારની ગાળાઓ એ ગ્રીક્ષે તો જ તે ચરિતાર્થ થાય.

ગાંધીજી રામચંદ્રજીને પોતાના આદર્શ તરીકે નમના; ને એમણે સત્યાગ્રહીનો આદર્શ એમાંથી લીધેલો. રામ ચૌદ વર્ષનો વનવાસ વિતાવ્યા પછી અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા, ત્યારે પહેલાં કંડેયાને પગે

લાગવા ગયેલા ત્યારે એ વાત મમળ્ય છે. કૌશલ્યા તો હરખે ગભરાતાં હશે, પણ ભરતની માતા લક્ષ્મણી સરમાઈ મરતાં હશે. સૌ એને ક્રિટિકાર દેવા તલપાપડ થઈ ગયાં હશે. એટલે એ દુઃખી માતાની પામે પ્રથમ જવું જોઈએ. આ મુદ્દમ વિવેક વાંચનારને રામનો ભક્ત બનાવે છે.

‘ચંપૂ રામાયણ’ માં, રામ વનમાં જતી વખતે કૈકેયીને પણ લાગે છે, ને પાછા ફરતી વખતે કૈકેયીને પણ લાગે છે, તે બન્ને વખતના બે સુંદર શ્લોકો છે. રામની જે છબી લોકહૃદયમાં પડી છે તેને પાછલા કવિએ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી છે.

જતી વખતે કહે છે:—

વનમુખિ તતુમાત્ર ગ્રાગમાત્તાપિતમે
મયદ્ભુમુનમાર સ્થાનિતો યન્મર્મિદિ ।
તદિદ્ધ મુરનાયો આવ્યેસ્તર્સ્તિયાયો
મયિ પ્પતિ ગરીયાનમ્ ચ તે પદ્મજતઃ ॥

‘હે માતા, તમે અને વનમાં જવાની આજ્ઞા આપી માત્ર મારા નેવાને પોતાના શરીરનું જ રક્ષણ કરવાનું સોંપ્યું છે, ને તારા હીકવાને માથે સહસ્ર ગુણની રક્ષા કરવાનો ભાર મૂક્યો. આ બેગળ વધારે સહેલુ હતું છે તેનો વિચાર હતું છું, તો અને લાગે છે કે હે માતા, તમે મારા તરફ જ પક્ષપાત બતાવ્યો છે.’

આવા રામ આ સાડુ મૌને પ્રિય ન થાય ?

તેની જ રીતે વનમાથી પાછા ફરી કૈકેયીને પણ લાગતાં કહે છે —

તતરન્નદો મરતનદિના, પૌરુષ વાયુમુતોઃ
મદ્ય ચાપિ વ્યગ્નસ્તે. ક્ષતિ સૌમિદ્રમક્ષિ ।
શીઘ્રાત્થ મન મુજ્જત વૈરિણા વૈરમનઃ
સ્તન મર્મ ત્પચરન્નદો મર્નિરેષ પ્રમદઃ ॥

‘હે માતા, પિતાનો સ્નેહ એ કેવી અમોલી ચીજ છે, ભરતનો બંધુ-
બાવ કેવો મહિમાવંત છે, હનુમાનનું પૌરુષ, વાનરોમાં પણ મૈત્રી
ભળવવાની સમ્મ્યાઈ, લક્ષ્મણની મૂળી શક્તિ. સીતાનું સત્, મારી પોતાની
કુલઓનું પાણી, પૈરીઓનું વેર—આ બધાં કેવા છે, તે કેવળ તારી કૃપા
વડે જ હું જાણી શક્યો છું. (ને તે વનવાસ ન આપ્યો હોત તો પિતા
મને કેટલા હિંસાથી ચાહતા હતા, ને ભરત કેવો અમોલો ભાઈ છે, એ
બધું હું કેમ જાણી શકત ?)’

આવા રામ સૌને પ્રિય શા સારુ ન થાય ?

સામાન્યજનમાં રામ એના વચનપાલન માટે પ્રસિદ્ધ છે. રામની
એ સંમંથમાં જે સૂક્ષ્મ જનમતિ હતી તે કવિએ એક સ્થળે સુંદર
રીતે બતાવી છે. રામ મંગા પાર કરવા માટે આવ્યા છે તે ખજર
સાંભળી શુકરાજ પોતાના સાથીઓને લઈ એમને પોતાના ગામમાં
આવવા આમંત્રણ દેવા આવ્યો.

રામે કહ્યું : ‘હું નહિ આવું.’

શુકે કહ્યું : ‘અહીં દશરથરાજાનું રાજ્ય નથી. કૈકેયીને કોઈ દૂત
પણ અહીં નથી.’

રામે કહ્યું : ‘મેં ચૌદ વર્ષ વનવાસ સ્વીકાર્યો છે, એટલે મારાથી કોઈ
ધરના છાપરા નીચે ન રહેવાય; તેમ તમારી રસોઈ પણ ન સ્વીકારાય.’

શુકે ઘણો આમહ કયો પણ રામ ત્યાં જાડ નીચે જ રાનવાએ
રહ્યા. વચન એટલે વચન. કોઈ જોનાર છે કે નહિ તે સવાલ નથી.
આગળ વધવા ઈચ્છતી આર્ષમંદરૂતિની ખીજાને પોતામાં મમાવવાની
હામ, આત્મનિષ્ઠા, ને સહજ ઔદાર્યની છાપ રામાયણની કથામાં બિડી
છે. પણ આ ઉદાર થનાં રોકનારાં બજો પણ હતાં. તે આવના
પ્રકરણમાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૮

વૈદિક જમાનાના આ સરન લોકોનો સંસ્વાસ છોડતા મહેન
 હુ ખ થાય તેનું છે એમની વાણી સરન છે, એમની આકાશમાં
 પણ સરન છે, ને એમના સાચા કે ખોટા નિર્ણયો પણ સરન
 આવેગજન્ય છે કાળજી, સમાજમાં એક સરન મમાનતા શરૂ છે.
 મૌને પાળી છે મુ પામે ગાયો-ગૌચરો છે, ને વિશ્વેશ્વરના પશુ
 યો સીની રીતે ઉપામે છે

પણ પ્રદેશવિસ્તારના યુદ્ધોએ કેટનાકને મરણિ આપી ને કેટ-
 લાકને દામો આપ્યા કેટનાકને નિજ્ય-નધુ વિજ્ય મેળવાની આકાશ
 જગાડી ને વિજ્યની આકાશનાગા એ આર્યો, મહર્ષિયુ પ્રદેશ મૂકી,
 ગગાને વગાવી, આગળને આગળ મુનક છત્તા જાય છે વૈનિ જાગ
પત્રીનો જાગ બાહાણ કાગ મહેનાય છે એમા વે ની સમજાવટ કરતા
 મયા રચાયા છે એ કાગના અન મુધીમા આર્યો કુરુપાયાન, વિદેહ,
 કાશી મગધ, અંગ, ચેદિ, શાન, મલ્ય મૌરાહ્ય, આનન વગેરે
 પ્રદેશોમા દેનાયા છે આ પ્રદેશના આદિવાસીઓ જડુ જાગે રાત્રો કે
 દામો તરીકે તેમની તારો રીમા છે થોડા ગામો એમની પામે લતક
 તે મોગા મોગા રાજ્યાના ધણી ન્યા છે આ મહાન વિજ્યો મેગર
 નારા રાજ્યોમા ચક્રવર્તી થયાતિ, કુખ્યત, અત કનોમના ગાધિ
 ને વિશ્વરથ નર્મદાકડે દેહયોનુ મામા ન્ય ગ્યાપનાર કાર્તીર્થ અર્જુન,
 મગધના જૃહદય ને અયોધ્યાના માધાતા, મગર, બગીરથ, દિવીપ
 વગેરે નામો પ્રમિલ છે

પુરાણો ને રામાયણ મહાભારત, આ આદિચરિત્રોના પરાક્રમેથી બધાં છે આર્યોના વિસ્તારના એ બધા સીમાસ્થભો છે જાણે ગાદ વનોથી છવાયેલ, નદીઓથી વિખૂટા પડે- ઉત્તરાપથને સાધનારા રાજમાર્ગો આ આર્ય ક્ષત્રિયકુલોએ બાધ્યા છે એમણે જગતો માફ કર્યાં, નદીઓ જોળી, મહાન નગરો બાધ્યા, ઉત્તર ભારતનું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું, ને તેની માથે આર્યસમાજનું સ્વરૂપ પણ બદલી નાખ્યું.

✓ નિજ્યો તથા રાજ્યસત્તાએ આપેલ વફાએ આર્યસમાજમાં જે સંસ્કૃતિ ઊભી કરી તેને એક રીતે કહીએ તો યજ્ઞસંસ્કૃતિ કહેવાય. આ બધા રાજ્યોએ પોતાની મહત્તા વિજયથી સિદ્ધ કરી, ને રાજસૂય, અશ્વમેધ ને તેના યજ્ઞો દ્વારા બનાવી.

આર્યસમાજમાં આ પહેલાં પણ યજ્ઞનું સ્થાન હતું પણ તે સાદું હતું સજીવના પનટા વખતે માણસનું મન પ્રકૃતિ સાથે એકબીજા થવા ઇચ્છતું હોય છે ને તેમાથે આર્યો તો ગાયો, ઘોડા ને જમીન સાથે જોડાયના લોકો હતા વરમા આવે, ને ગાયો, ઘોડા, જમીન બધા જાણે નાચના માટે આર્ય ગૃહપતિ એનો આનંદ કેમ યજ્ઞ કરે? એકાદ યજ્ઞ કરીને પાક મેલરમાં ઊભરાય, ઘાસ ડોનના લાગે ત્યારે મનનો આનંદ કેમ ચકત કરે? યજ્ઞ કરીને વિશ્વદેવતાની કૃપાના બદનામાં ઘી, દૂધ, માસની અંજનિ આપીને નના ધાન આપે, નર્મ તમા નરી કૃપાનો કૂટે ત્યારે એના મનના ઝલઝલેના તાર મવાઈ જાય આના યજ્ઞ માથે પ્રાત કાગ અને માવ માળે તો નાની યજ્ઞવેદિને કેમ ધૂનાય?

આ યજ્ઞ ગૃહપતિ પોતે કરે-અવમરે જુ તો પોતાના મગાવહાના- માથી ડોઢકની મદદ લે

૧૨ પણ, આ ચક્રવર્તી રાજ્યોએ કરેલા યજ્ઞો તે ઋગ્વેદકાળના સાદા યજ્ઞો નથી રજા ઋગ્વેદકાળના યજ્ઞોમાં સ્વયં જોપાલ કે ખેડૂતની

પ્રકૃતિતત્ત્વો પ્રત્યેની સહજબકિત હતી બ્રાહ્મણકાળના આ યજ્ઞોમા ગામની કીર્તિના-સા, પુરોહિતોની દક્ષિણાના-અથા હતી એકના પૈસા (બળ)નું પ્રદર્શન, અને બીજાની અટપની જુદિનું પ્રગર્ન

રાગ તો યુદ્ધમા યજ્ઞો હોય. તેને યજ્ઞ કરવાની નવરાશ કયાથી હોય ? ને દેવતાને તેનો હિસ્સો મળે નહિ, તો રાગ જીતે પણ શી રીતે ? એટલે એ કામ માથે લીધું છે આ પુરોહિતોએ બીજસ્વરૂપે યજ્ઞ ઋગ્વેદકાળમા પણ છે, પણ બ્રાહ્મણકાળમા આ બીજનું તો મોટું નટવૃક્ષ બની ગયું છે.

એતરેય બ્રાહ્મણના કહેના મુજબ જે ગામના મહાનયમાં પુરોહિત નથી તેનું અન્ય દેવતાઓ સ્વીકારતા નથી. એટલે, જે રાગ પોતે યજ્ઞ ન કરે તેણે બ્રાહ્મણને પુરોહિત તરીકે નીમવો રાગ ત્યારે પુરોહિતને નીમે છે, ત્યારે દેવતાઓ તેનું અન્ય સ્વીકારી શકે તેટલા ખાતર જાણે ગર્ગીય અગ્નિનું જ પોતાના ઘરમા પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે. પુરોહિત પોતે જ વૈશ્વાનર છે તેની પામે પાચ વળો છે એક તેની વાણીમા, એક તેના પગમા, એક ત્વચામા, એક હૃદયમા, ને એક જનનેન્દ્રિયમા આને મળે પ્રકાશનાન થયેલો તે, રાગ પામે જાય છે ત્યારે રાગ તેને પૂછે છે 'હે દેવ, તમે કયા વસો છો ? કયાથી પધારો છો ? આમને જિજ્ઞાસે ' આમ કહીને રાગ તેની વાણીમા ગહેના નજીને શાત કરે છે. અર્ધપાદ કગીને તેના પગનું વજી શાત કરે છે, તેને નોકરો મારફત વસ્ત્રાશ્રુજીથી સજીગારીને ત્વચાના વજીને શાત કરે છે તેને મતોધીને હૃદયમા રહેના નજીનું સમન કરે છે, ને પોતાના મહેનમા નિરકુશપણે વિચરવા નજીને જનનેન્દ્રિયમા ગહેના વજીને શાત કરે છે આ ગીતે છુટ્ટ, પુટ્ટ, પૂજિત ને પ્રમત થયેના પુરોહિત તેને રાગ્યાધિમાર, મત્તા, રાગ્ય, પ્રજા ને સર્ગ—મધુ જ ગ્યાથી કરી દે છે અને જો તે અમતુષ્ટ થાય, અપૂજિત રહે, અપ્રમત રહે તો ગજને ગાગ્યાધિકાર, સત્તા, રાગ્ય, પ્રજા, ને સર્ગથી વચિત કરે છે.

પુરોહિતોને લાગુ પડેલું આ વિધાન તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં બધા જ બ્રાહ્મણોને લાગુ પડાયું છે. એટલે બ્રાહ્મણ જાતિ બહુ અંશે પુરોહિત વ્યવસાયમાં રોકાયેલી હશે એમ લાગે છે.

એના મૂળ સુધી જઈએ તો અર્થ આટલો નીકળે છે : આર્ય ક્ષત્રિયો રાસ્ટ્રબળે મુલક જીતતા હતા, ને આર્ય પુરોહિતો રાસ્ટ્રબળે એ જીતને સ્થાયી કરતા હતા.

આ પુરોહિતો એ જમાનામાં મત્રો દ્વારા એક વિનીત, અગ્નિ શસ્ત્રમૂળે આંજી-ભય પમાડીને જ કળમમાં રાખના. ઉપરાંત તેમની પાસે આર્ય વૈશ્યો ને અનાર્ય શત્રોને વશમાં રાખવાનું મોઢામાં મોઢું હથિયાર તો એ હતું, કે તેઓ જ જીવનના મંગલ કે અમંગલ અવસરે જનસામાન્યની વૈયક્તિક ને સામૂહિક લાગણીઓને વિવિધ ક્રિયાક્રોડોમાં વ્યક્ત કરનારો એકાદી વર્ગ હતો.

ગર્ભાધાન વખતે, જન્મ વખતે, વિદ્યાધ્યયનની શરૂઆતમાં, લગ્ન-વસરે, માણસ—તે ગમે તે કોટિનો હોય, તેના હૈયામાં ન સમાય તેવા ભાવો જાગવાના. આ ભાવોને તે વ્યક્ત રૂપ આપ્યા વિના રહી શકે નહિ. તેમાં બીજને ભાગીદાર કરવાનો આનંદ લેવાનું મન થાય જ. પુરોહિતે ઘોડશ મંત્રકારો દ્વારા, ઋતુચક્ર સાથે મેળ લેતા યજ્ઞો દ્વારા, લોકો પર એક કાબૂ મેળવ્યો હતો. ને તેથી એ વિશેષ, સામાજિક રીતરિવાજના કાયદાઓ ઘડીને, વારસાના ઝગડા, લેવડદેવડના ઝગડા, જમીન વહેંચણીના ઝગડા, મારામારીના ઝગડા—આ બધા ઝગડાઓમાં પ્રાચીન કાળની પરંપરા પ્રમાણે શુ કરવું જોઈએ તે કહેનારા પણ આ પુરોહિતો જ હતા. આજના સમાજમાં ધારા ધડનારનું ને ધારાના અર્થો કરનારનું જ સ્થાન છે તે પુરોહિતોનું હતું.

આવી પ્રબળ સત્તા ધરાવનારા પુરોહિતવર્ગની ઓથ આ રાજ્ય-ઓને લેવી પડે તેમાં નવાઈ નથી.

ઐતરેય બ્રાહ્મણનો કર્તા આ જરાજર સમજે છે, એટલે એ કહે છે કે: 'વટવૃક્ષની જે સત્તા બધાં વૃક્ષો પર સ્વપાઈ છે તે સત્તાએ ક્ષત્રિયના ક્ષાત્રમાં વાસ કરેલ છે. જેમ વટવૃક્ષ પોતાની વડવાઈ દ્વારા બુધિમાં દૃઢ આધાર મેળવે છે, તેમ ક્ષત્રિયનો રાજ્યાધિકાર યજ્ઞ દ્વારા દૃઢમૂલ થાય છે, ને ઉખેડી શકાતો નથી.'

આજની ભાષામાં કહીએ, તો પુરોહિતો ને રાજ્યકર્તાવર્ગને મંયુક્ત મોરચો જળવવાનું આમાં સૂચન છે. બ્રાહ્મણકાળમાં આ સૂચન એટલું વ્યાપક છે કે રાજાઓની જેમ વંશાવળી સચવાઈ છે, તેમ જ આ પુરોહિતોના વંશોની પણ વંશાવળી રખાઈ છે.

પુરોહિતો ને રાજ્યકર્તાવર્ગના આ મિલન પછી વૈશ્યો ને શદ્રોએ શું કરવાનું હતું? ચક્રવર્તીના મહિમારચના અશ્વો થવાનું ઐતરેય બ્રાહ્મણ અમંદિગ્ધ ભાષામાં કહે છે: તે (વૈશ્ય) કર આપવા માટે છે. તેણે ખીજાઓ છાંછે તે પ્રમાણે વડ વર્તવાનું ને ટસરડો કરવાનું છે.'

ને બિચારા શદ્રોએ? 'તે તો અધમ શુવામ છે. માલિક છાંછે ત્યારે જિભા થવાનું—માલિક છાંછે સારે મરવાનું છે.' (યથાકામમેષ્ય)

વિજેતાઓને જે સમાજ જોઈએ છે તે આવો. અને એમની વિનિગીધમાંથી પણ પણ છૂટતા નથી. ઋગ્વેદકાલીન આર્યોના સમૃદ્ધ જાણે આ ગાયો, ઘોડા, ને બળદોનો મિત્ર છે. તેમની ને આ પશુમંદ્ય વચ્ચે ગ્નેહની ગાંઠ છે. દેવોની પ્રાર્થનામાં તેઓ ખીજા જોડે આ પશુઓને પણ મંભારે છે, તેમની શુદ્ધિ પણ કરી છે. તેઓ હંમેશાં 'પ્રજાપત્ય' શબ્દ સાથે જ વાપરે છે. વિજય, વૈજય, દાસ-પ્રથા, ને ક્ષત્રિયો-માટે જાણે આ ભાવના ઝાંખી કરી નાખી છે. બ્રાહ્મણમાં કહે છે કે માણસ પશુનો ધણી છે—તેને માટે જ આ પશુઓ સર્જાયાં છે, ને તે તેને ખાવ છે. વિજેતાને અમંજ્ય દાસો મળતા હતા. તેને શું જરૂર હતી હજી, બળદ કે ગાયોની? સુદમાં

કીર્તિ મળે એટલે જસ. ને પુરોહિતોને પણ સોનું, રૂપુ, ને દામો મળતા હતા કેટલાક યજ્ઞો જ આ સમૃદ્ધિના પ્રદર્શન માટે જાણે હતા વાજપેય અને મહાન્ત યજ્ઞોમા પુરોહિતો મુંદર હિંડોળા પર હોંચકતા, ને કન્માઓ આજુબાજુ નાચતી યાત્રિક જે ઊંચી ને મુગોલિન વેદિકા પર બેમતો, તેને સ્મર્ગ કહેતા. આજે જોને આપણે અક્ષીન કહીએ, તેરા મંવાદો પણ આ યજ્ઞપ્રમગે યતા વૈભવ જો ભોગનાતો ન હોય તો પછી પ્રાપ્ત કર્યો શા માટે ?

પણ વૈભવ, ધર્મોનો જન્મ ના પણ બને છે પુરોહિતોની આ આધારશ સત્તા ક્ષતિયોને જતે દહાડે ખૂચી હોય તેમ દેખાય છે ત્રણે આ ગાંધ્ય મેળ-ચુ હતું ? કોણે આ વૈભવ ઊભો કર્યો હતો ? કોના બાદ મળે ? કોના હિતસાહે ? કોના જોખમે ? આ પુરોહિતોએ શુ જોખમો ખેડ્યા હતા કે તેઓ યજ્ઞપ્રમાજ ભમા, યોક્ષમા ને છોટી જાત પુરમા પણ મોનાની સત્તા ચનારતા હતા ? એમની પામે જે જ્ઞાન હતું તે શુ એમને જ મગ તેડું હતું ? તે શુ ખીજ ન મેગરી શકે ? આ યજ્ઞવિદ્યાનો શુ ઈજરો હોઈ શકે ? કનિયોના મનમા આના આવા પ્રજો પુરોહિતોની હિંદતાર્ધ, જાનનુ અભિમાન ને હોણપના જોઈને ઊપજ્યા હશે કારણ કે ઐતરેય બ્રાહ્મણમા પુરોહિતોનુ નર્જન જ વસિષ્ઠાનોશી, મોમપિપાસુ જૂખાગના ને યથેચ્છવિહારી તરીકેનુ છે

આરા પુરોહિતો પ્રત્યે કનિયનમને શાઓની ગમે તેવી આજ્ઞાઓ હતા અણગમો યાય તે સ્વાભાવિક હતું

તેમની પામે મે માર્ગો હતા—એક પેડે જ પુરોહિત યવાનો, ને નીજે પુરોહિત વિના ચનાવનાનો આ મન પ્રમારના ઝગડાઓ પણ એ કામે યયા દેખાય છે

વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠ વચ્ચેનો ઝગડો પહેલા પ્રકારનો છે જેમા

વિશ્વામિત્ર રાજપિંમાંથી બ્રહ્મર્ષિ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે હૈહય રાજાએ ને ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ઝગડો છે, તે પુરોહિતને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન છે. પરશુરામનો ક્ષત્રિયો સાથેનો ઝગડો આનો જ ઉપપ્રસંગ છે.

રામ માર્ગવેયનો કિસ્સો આ ઝગડાનું પ્રતીક છે. એતરેય બ્રાહ્મણના કથન મુજબ :

“ઋષદાનના પુત્ર વિશ્વન્તરે સ્થાપર્ણકુંડના પુરોહિતોને પોતાના પુરોહિત તરીકે કામ કરવાની મનાઈ કરી. આ જાણીને તેઓ બધા યજુર્વેદિ પાસે બેસી ગયા. આ જોઈને વિશ્વન્તરે તેના નોકરોને કહ્યું : ‘આ લુચ્ચા સ્થાપર્ણો જેઓ બીજાની કીર્તિ છીનવી જનારા છે, તેમને વેદિ પાસેથી હાંકી કાઢો.’ સેવકોએ સ્થાપર્ણોને હાંકી કાઢ્યા. તેઓ બધા મોટેથી રાડો પાડવા લાગ્યા કે : ‘ત્યારે જન્મેજયે તેના કુલપુરોહિત કાશ્યપો વિના યજ્ઞ કરવા માંઓ ત્યારે કાશ્યપોએ નવા પુરોહિતને હાંકી કાઢ્યો હતો. આપણામાં શું કોઈ એવો બળિયો નથી, જે આ યજુર્વેદિ પરથી સોમરત્ય ઝૂંટવી આવે ? રામ માર્ગવેયે કહ્યું : ‘હું તૈયાર છું.’ આ રામ યજુર્વિદ્યામાં પારંગત હતો. તેણે રાજા પાસે જઈને કહ્યું : ‘તારા નોકરો મારા જેવા યજુર્વિદ્યાના જાણકારને પણ વેદિ પાસેથી હાંકી કાઢશે ?’

રાજાએ જવાબ દીધો ‘અવમ બ્રાહ્મણવંશમાંનો તું ગમે તે હો. તારી પાસે જ્ઞાન કેવું ?’

ક્ષત્રિયોના મનમાં જે આગ ધૂધવાતી હતી તેનો આ નમૂનો છે. પુરાણો, જેણે જૂની વાતો મંદરવાની કોશિશ કરી છે, તેમાં આવાં બીજાં ઉદાહરણો પણ મળી શકે.

આ વર્ગને મનમાં એવું થઈ ગયું હતું કે આ યજુર્વિદ્યા ને યજુર્બલિ મેળવવાનો ઇન્કારો તે માત્ર એક વ્યવહાર હતો.

પણુ નિશ્ચયિત જોવા એ મમજતા હતા કે એ જાળ માન
ગાથી જ તુટે તેમ ન તુ તેનો ઉપાય તો જૂના શાસ્ત્રોના ના
અર્થો ડગી નહુ અલ્પ જિજ્ઞાસુ કરાનો જો એણે તેમણે મંગલ
આત્મચુતનો જાણો કર્યો ને તે એવી અમરજાર રીતે ગુરુ કર્યો
કે તેનો રીજા જૈતરેય આહજો પણ પ્રવેશ પાડ્યો હોય તેમ લાગે છે

જૈતરેય આત્મણ કહે છે ‘ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ મન્યો યજ્ઞને
સન્યો પડી એણે અહ્નને ક્ષત્રને સન્યો એણે બે પદ્મ ॥ મનુષ્યોને
જન્મ આપ્યો યજ્ઞ રતિ ખાનારા ને યજ્ઞગણિ ન ખાઈ શકનારા
આહજો યજ્ઞ રતિ ખાનારા છે ને ગજન્યો રૈસ્યો, શૂદ્રો યજ્ઞ રતિ
ન ખાનારા છે એમની પામેથી યજ્ઞ ચાલ્યો ગયો અહ્ન અને ક્ષત્ર
તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા અનના નાથમા યજ્ઞના સાધનો હતા

મા અથ રથ શિરઆણુ ધનુષ્યમાણુ હતા એ જોઈ
બંનાથી દૂર નાસી ગયો એટલે ક્ષત્ર પાછો પ્ર્યો ને અલ
ન યજ્ઞને મેળવ્યો તે દ્વિસથી યજ્ઞ અહ્ન એટલે આત્મણો
તે પડી ક્ષત્ર તેની પાસે ફરી ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું
ગ્ણો દૂર ચૂકે તે અલના ઉપકરણો લઈને અહ્નરૂપે, અલ
અનાન યજ્ઞ પાસે આવે તે પડી ક્ષત્ર પોતાના ઉપકરણો છોડીને
અલના ઉપકરણો નાંખે અહ્નરૂપે અલ જનીને યજ્ઞ પામે ચાલ્યો
તે દ્વિસથી ક્ષત્રિય યજ્ઞવેતા પાતાના ઉપકરણો મળીને અલના ઉપ
ણો લઈને અહ્નરૂપે અલ જનીને યજ્ઞ પામે ગયો છે

અગ્રી પાસુ છે જૈતરેય આહજો બે વર્ગો નાંખે સૂચવેલું મમાધાન
ક્ષત્રિય યજ્ઞનિધાનો અધિપતી તની ગકે એણે અગાઉ સૂચવેલું છે
તે પ્રમાણે આહજુ ક્ષત્રિયોએ અ ૨ અ ૨ સમજીને ચાનરામા જ
એમનું શ્રવ્ય રહેલું છે

૧ પ્રજા એના પણ કટલાક ક્ષત્રિયો હતા, જેમને આ સમાધા

પણ ગમતું નહોતું. એમને પુરોહિત બનતું નહોતું. તેમને પુરોહિતોની મંત્રશા જ ગમતી નહોતી. ને તે ઉપરાંત પુરોહિતો ને ક્ષત્રિય રાજાઓ નીચે દયાપક્ષા શરો પણ હતા. તેઓ પણ નવી હવા લેવા-બંધનોમાંથી છૂટવા માગતા હતા. તેઓને મતે મંત્રવિદ્ કરતાં આત્મવિદ્ અડિયાતો હતો. યજ કરતાં તપ અડિયાતું હતું. બ્રાહ્મણ કરતાં યજિ-શ્રમણ અડિયાતો હતો. ભોગ કરતાં ત્યાગ અડિયાતો હતો.

આવા ક્ષત્રિયો ઝાઝા નહિ હોય; આવા શરો પણ તે કાળે ઝાઝા નહિ હોય, પણ આ પરસ્પરના ઘર્ષણમાં એ ઝીણો સૂર પણ ગર થઈ ગયો હતો. [વાજસુ-નેયી મંડિતા પ્રમાણે જ્ઞાન, તે બ્રાહ્મણોનું લક્ષણ છે, ને તપ, તે શરો (શ્રમણો?)નું લક્ષણ છે.] જેનું પાકુ ફળ ઉપનિષદકાળમાં આકાર લેવાનું હતું, ને શુદ્ધકાળમાં પાકવાનું હતું. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના યજુઅસિના અધિકારના ઝગડામાં ઘડીક એક પક્ષ, ને ઘડીક બીજો પક્ષ જીતો હતો. દરમિયાન, આ આત્મવિદ્ શ્રાત્રીયતાના માર્ગે જતારા નવી જ કેડી પાડી રહ્યા હતા.

તેમની વિચારણાને લોકો પાસે ચૂકવાનો વખત પાડે તે પહેલાં જતું ઘણું બળી જવાની જરૂર હતી. ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણનો આંતરવિગ્રહ એ કામ અસુક અંશે કરતો હતો. પણ તેથી ચે વધારે અંશે તો કામ કર્યું મહાભારત મુદ્દે. એ પુદ્ગે સમગ્ર આર્ય સમ્રાજના પાયાને હવ્યમચાવી નાખ્યો.

મહાભારતમાં એનો ચિતાર કાવ્યમય રીતે ને કાવ્યની મર્યાદાથી મૂકાયો છે.

પ્રકરણ : ૫

મહાભારત રામાયણથી જુદા પ્રકારનું કાવ્ય છે એમા આવના પાત્રાવધારે મહત્ત્વની છે એળખા મામાન્ય માણસોની જેમ કોની, વૈરથી સગી જાનારા ને ધર્મ રિતે જાનમટાન થનારા છે એમાના શ્રદ્ધા ધર્મરાજ પણ 'અશ્વત્થામા મગયો-હાથી' તેમ બોલી જાય છે ને એમાનો કનિષ્ઠા કનિ' કુર્યોધન પણ મોઢનાગ આન કરણ ખુલ્લું કરી નાખે છ કે 'ધર્મ શુ છે તેની મને ખબર છે પણ આશ્ચર્યી શકતો નથી ને અવર્મ' શુ છે તેની પણ મને ખબર છે, છતાં તે ક્યો મિત્રાય રહો શકતો નથી' દ્રૌપદી પતિની સાથે વનવાસ કરે છે, તેમને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પોતાને જુગારમા મુકવા માટે મેણા માર્યા સિવાય રહી શકતી નથી

રામાયણમા જાણે ધમનો દીવો સ્થિર-વિજયવગ છે મહાભારતમા વૈભવ ને સત્તામા મત્ત થયેના આર્ય મમાજમા જાણે એ દીવો ઓળ વાતા છે ને પ્રગટ નાખી લે છે એ પ્રગટ આખરી હોનાથી નધારે તેજસ્વી લાગે છે, પણ એ તેજમા દેખાય છે અત્યાર અલૌપ્તિથી સેનાના રામોથી જાય કરે લાગતું કુરુક્ષેત્ર, ને ધમનો લોપ થવાથી ખિન્ન થયેના પાંચ પાડવો, ને તેમના સત્રધાર શ્રીકૃષ્ણ

મહાભારત આપણા આયોના વૈભવી રાજ્યોએ કંઈ આત્મ ધાતની કયા છે બીજે કોઈ વિનાશ કરતો હોય તે તેમાથી ગદ કિન્ના કરીને જગતી સંકાય, પણ ખુ પોતે જ પોતાની હાથા કરવા

માગે તેને કાણ રોકી શકે? શ્રીકૃષ્ણ યાદવોને કસ અને કાલયવનના મોંઝાથી બચાવી શકે પણ યાદવાશ્વળામાથી કેમ ઉગારી શકે? એટલે જ વ્યામે જિંયા હાથ કરીને રહ્યું છે -

‘નાત્ર યચિત્ ગ્ચોતિ મે-મારુ કોઈ માલજતુ નથી.’

આ મહાભય કો અરનાશતુ ભગવાન વ્યામે જે ચિત્ર આપ્યું છે તે ઘડીબરે ખુદ વિધાનાને પણ હરાવી દે તેવું છે.

શા મારુ આવો મવનારા થયો? વ્યામ તો કહેવાતા કે ‘ધર્મ જેટલો અર્થ ને કામ આપે છે, તેટલાથી પરિતૃપ્તિ ન મળી માટે’

એક વાત દેખાય છે, કે ગમાયણુગ્રામમા વનવાસી મુનિઓનું જે વર્ણવ્ય ગાંધ્યાર્જુન પર દેખાય છે, તે-મહાભારતકાળ વખતે દેખાતુ નથી. ગમાયણુમા વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠને બંને દુરથ વચનભગ કરી શકતા નથી. રામને વિશ્વામિત્રના આશ્રમનુ ગ્રંથણ કરવા મોકલવા જ પડે છે. ખુદ રાવણ જેવો મહાકામી ગદામ પણ ત્યારે કંપિઓ કો પેટે પોતાની આગળીઓનું લોહી મોડવાવે છે ત્યારે નભગાઈ જાય છે આ મુનિઓ પણ જૈશ્વર્ષ ને વદમીના પદ્મમા બહુ મપડાયા દેખાતા નથી. લવ ને કુશ કાંઈકુમારો તરીકે ત્યારે રામાયણનુ ગાન અશ્વમેધ વખતે મગા મમક્ષ કરી જતાવે છે, તે તેના પુરસ્કાર તરીકે મમ એગને બત્રીંગ લગતો સુર્ગભૂતાન્વા આપે છે, ત્યારે એ જને કુમારો હગીને રહે છે ‘અને તો સનાતની લોકો, કળકુર ખાઈને રહેવાના અમે તેને શા કીંજી’

ત્યારે મહાભારતમા, દુષાવન કેઈન માનતો નથી શ્રીકૃષ્ણ મધિ કરતા આત્મા તો તેને પણ કેટલોવાનો સિવાય કંઈ છે છે ની ઘડીએ વ્યાન-તેના પિતામહ એ જગાનાના મરશ્ચક કાર્ત્તિ-આવે છે તેને પણ પોતાનો નિઃશ્વ અરુ છે તેમ કરી દે છે. તેના પોતાના નાન્યગુરુ દ્રોણ ને દુષાગાર્ધની મળાડની તો એને ફરી અગમ જેટલી પણ કિંમત

નથી. ને દ્રોણ પણ આજ્ઞાત્વ છોડ્યા પછી ગજડચે જાય છે—ગજડચે જ જાય છે. ને છેવટે મામાન્ય ક્ષત્રિય, યુદ્ધના જે નિષ્ઠા પાળે તે પણ જિએ મુકી, પાંડવસૈન્ય પર અહ્મારુનો પ્રયોગ કરે છે! ને એનો પુત્ર અશ્વત્થામા? તેણે તો બધી જ મર્માદા બળે મુકી દીધી છે. તેણે તો ઉત્તમના ગર્ભ પર નારાયણાશ્વનો પ્રયોગ કર્યો! ટુંકાણમાં, આખી ગંરૂતિ મડી ગર્ભ હતી શ્રીકૃષ્ણ ને યુધિષ્ઠિરે જોવાએ એને બચાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ એ પ્રયત્નો એજે ગયા. કારણ કે વૈભવે આજ્ઞાત, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય—મૌના ગન ચગાવી પીધાં હતાં. ખુદ શ્રીકૃષ્ણનું ધન આ વૈભવના મડામાથી બાકી ન હતું; કારણ કે વનવાસી મુનિઓની મંત્રકરી દરી સાથે વહોરનાર એના જ પૌત્રો હતા!

૧૮— કવિએ ગાયું છે કે. 'શ્રીકૃષ્ણ હતા ત્યાં સુધી કળિયુગ એમનાં જરા ડરતો હતો તે રક્ષામ જતાં ચારે ચણે તે પેરે.' કળિયુગ મંદિર રાતોરાત થોડો જ આવે છે?

વિદ્યા વિદ્યાદાય, ધન મદાય, શક્તિ વરેણ વાતેવીદનય ।

મહાભારતકાળ આ ત્રણે અવશ્યજોથી બરપૂર છે. એ કાળે સમાજને દોરનારા બળો શકુનિ દર્જુ, દુ ગાસન ને કુર્યોધન છે. લીધમ ને દ્રોણ છે, પણ તેમનું બિપજતુ નથી. તેમને બળે કોઈક પ્રકારનો લકચો થયો છે. કેવળ હસ્તિનાપુરના દરબારગા જ આવું છે તેમ નથી, બધે જ આવું આવતુ દેખાય છે વિરાટ રાજ્યને ત્યાં કીચક મહા અત્યાચારી છે, પણ વિરાટ તેની સામે કશું ઉપચારતો નથી. રાન્યાસન એ ધર્મામન નથી, તે ભોગાસન બની ગયું છે. વિરાટ એના રાન્યગુરુ કંક (ગુપ્તવેગમા યુધિષ્ઠિર)ને પામાની રમનમા છૂટા પાસો મારી કપાળમા ફટ કરવાની હિમ્મત બીડી શકે છે. રામાયણકાળમાં કોઈ પણ આર્થ નાળ ત્રપિ સાથે આવો વર્તાન કરવાનું કદી શકતો નથી. શુભબળો છે ખરાં. શ્રીકૃષ્ણ એના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ છે; અંધકવૃણિ

ગણસંઘના એ મોવડી છે. અશુભ-દુષ્ટ તત્ત્વો માથે બાથબાથી કરી
એને પરાસ્ત કરવા, એ જ બહે એમનું જીવનકાર્ય દેખાય છે. એ
 જન્મ્યા હતા એક પ્રજામત્તાક ગણમાં. એ ગણતો જ કબજે કરી
 બેઠો હતો એક આપણું અસુર—ખુદ બહેનને કેદ કરી બાહેબને માર-
 નાર કેસ. ભારતવર્ષમાં ચારે બાજુ આ પ્રજામત્તાને કંધનારાં બગો જ
 આગળ વધે જતાં હતા. મગધમાં જરાસંધ મચ્છાટ થવા માટે ધગ-
 પછાડા મારતો હતો. ચેદિમાં શિશુપાલ ગળતો હતો. હસ્તિનાપુરનું
 રાજ્ય દુર્યોધન દબાવી પગે હતો. નાની નાની પ્રજાઓનો તો ઠોઠ
 હિસામ જ નહોતો. આ સ્થિતિમાં એમણે દયાપવા, અપમાનિત ને
 ન્યાયથી વચિત રહેવાને ઓથ લીધી.

શ્રીકૃષ્ણનું અમણ કરના કદ ગદગદ થવા સિવાય રહેતો નથી.
 ભોળાં-ગરીમ ભોલો માટેનું એમનું હેત 'અભણ ભરવાડ ને રમારીઓ
 સાથે એમણે જે તાદાત્મ્ય સાધ્યું તેવું એણે સાધ્યું છે. એણે ગાયો ચારી,
 છાણુ-વામીદું કથું, પીણુ પીતામ્બર પહેરીને રાજસુયયત વખતે
 એક ઉપાડી, પોતાના મખા અર્જુનના ઘોડા હાંક્યા; બીજાને માર-
 વામાં અર્જુનને લીધો પડતો જોઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞા વીસગી બીજાને
 હણવા હથિયાર લેના તૈયાર થવા આ ધર્મવત્તન—દરેર છતાં દેમળ
 યુગપુરુષને એની ભાવિ પ્રજા પૂજે તેમાં કશીય નવાઈ નથી.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનને વ્યક્ત કરતો એક મુન્દર કિમ્બો વ્યામે મહા-
 ભારતમાં મક્રો છે કુરુક્ષેત્રના મેદાન પર અદાગ આક્ષીહિપ્તી મેના
 ખડી થઈને બેઠી છે. સાથી સામે હાથી, ઘોડા સામે ઘોડા, રથી
 મામે રથી, પદ્ધતિ સામે પદ્ધતિ—એમ સૌ તૈયાર થઈને ગમ્મગમ્મનિની
 રાહ જોતા બેઠા છે. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે જ્યેષ્ઠ તો એમના રથના
 પેદાં પામે એક દિટોડી હાલળી કાલળી ધૂમે છે. એની વ્યાકુળતા જોઈ
 શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું: 'તું અહીં કેમ દોડદોડ કરે છે? અહીં બચાવક યુદ્ધ
 મહાવાનું છે તેની ખબર નથી?'

‘મને ગોડી ખજાર પડી; મારાં જગ્યાં અને ઈડાં અહીં પડ્યાં છે. તેને હવે કેમ જગ્યાવીગ? એ બધાં આ હાથીના પગ નીચે કચરાઈ જશે. મને રરતો મુઝતો નથી.’

શ્રીકૃષ્ણ કહે: ‘તું હમણું જોડી જા. હું માંજે તારાં ઈડાં લઈને મુદ્દજૂમિના છેડા પર આવીશ.’ કહી તેમજે એક હાથીના ગળામાં લટકતો મોટો ઘંટ ઊડી પેવાં ઈડાં પર ઢાંકી દીધા.

મુદ્દ શરૂ થયું. સાંજ સુધી ઘેર કાપાકાપી ચાલી. માંજે મુદ્દ અટક્યું એટલે બધાં કામ થંભાવી શ્રીકૃષ્ણ શમેથી છવાયેલી મુદ્દજૂમિ પર પેલી ટિટોડીનાં ઈડાં ગોધવા નીકળ્યા. ઈડાં લઈ મેદાનના છેવાડે ચિંતાથી ફરફટતી પેલી ટિટોડી પામે જઈને મોંપી દીધાં!

કેવું ભર્મરપણું ચિત્ર છે! હજારો, લાખો લોકો કપાવાના છે. બાર્ષ, બાર્ષને કાપવાનો છે. કાણ મરશે ને કાણ જીવશે તેના હિમાજ નથી. તે વખતે આને એક છુદ્ડ ટિટોડીની ચીસ આ બધામ કરતાં મહત્ત્વની લાગે છે! એક બાજુથી લડવાને માટે અનુત્સુહ અર્જુનને કાયર કહી લડવા—પિતામહ, શુરુ મોને હણવા આસા આપે છે, તે બીજી બાજુ એ જ રણક્ષેત્ર પર એક છુદ્ડ ટિટોડીનાં ઈડાં ન હબાર્ષ જાય તેની માતાથીયે વિશેષ સંભાળ લે છે! સકારણ, (ધર્મની રક્ષા ખાતર) મંધિની બધી વિનતી કર્યાં પછી જો સમગ્ર સૃષ્ટિનો સંકાર કરવો પડે તો પણ તેમને યડકારો નથી. કારણ કે, એ તો સ્વેચ્છા-પૂર્વક મરવા આગ્યા છે. તે જલે બધા કપાર્ષ જતા, —કપાર્ષ જવા જોઈએ. પણ તેમની પાગલ ને બેવકૂફ અચડામણમાં આ નાની એવી નિર્દોષ ટિટોડીનો મર્વનાશ શા સારુ થવો જોઈએ?

આવી સૂક્ષ્મ-નિષ્પક્ષ વિચારણાના શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિનિધિ છે.

એ વાત સાચી છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભારતવર્ષનો સર્વનાશ થતો ન રાકી શક્યા. પણ ઈંદુનુ શુ થયું? સોક્રેટિસનું શુ થયું? ગાંધીજીનું

શુ થયું ? શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હોત તો અટકાવી શક્યા હોત. પણ એ માનવી હતો. ને માનવીને કેવળ પુન્યાર્થનો ઊંચો મિનારો રચવાનો જ અધિકાર છે, ને પ્રત્યક્ષ પૂર વખતે ચડવું હોય તેને માટે બચાવતું સાધન યર્ધ પડે.

શ્રીકૃષ્ણ વિશે પાછળના મમાને અનેક વાતો પ્રચલિત કરી છે. એમની ગસલીના, એમની એ કડો-હજારો ગીઓ, આ બધું લખનારાઓએ આધ્યાત્મિક ઉપમાઓ મારુ લખ્યું છે. ગંજાધનકારોએ તો રામલીલા વખતે શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મગ આઠ વર્ષની જ હરાની છે. ને ગીઓમા એક ટુકિમણી જ હતી તેમ હતું છે.

વ્યાસે પરીક્ષિતને કૃષ્ણના હાથે જીવતો જીવાને નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણના જીવન પર એના નિરોધીઓએ જગાવેલા બધા ઝાટા ઘેઈ નાખ્યા છે તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ ને પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે યાદ મળના જેવી છે—

ભગવીષ્ વિહુદ્ધાત્મા સર્વે વિશ્રાવયન્ જગન્ ।

નોત્તપૂર્વ મયા મિથ્યા સ્વેરેપ્યપિ કદાચન ।

ન ચ યુદ્ધાત્ પરાવૃત્ત તથા સજીવતામયમ્ ॥

યથા મે દયિતો ધર્મ ત્રાહણાન્નદિયત ।

અભિમન્યો મુતો જાતો મૃતો જીવન્મય તથા ॥

યથાહ નાભિજ્ઞતાસિ વિશ્વેષ્વેષે કદાચન ।

વિરોગ તેન સત્યન તથા જીવત્વમ્ ક્ષિણ ॥

યથા વસથ કેશી ચ ધર્મેણ નિહતૌ મયા ।

તેન સત્યેન વારોડપિ પુનઃ સજીવતામયમ્ ॥

મહાભારત કેરળ કોંગપાડન મુદ્દની જ રથા નથી. એમા જીવનના બધા જ મુખ્ય પ્રશ્નો પર પ્રમંગેલાપાત કે પ્રમંગે ઊભા કરીને વિચાર કરવામા આવ્યો છે. એટલે જ કહેવાય છે ‘વ્યાસે બધું જ એકું કરી દીધું છે,’—એકેએક પ્રશ્ને એ અડી ચૂક્યા છે.

પાછળથી ગમે તે ઉમેરો થયો હોય, પણ આ બંને મથોના આદિ રચનારાના મનમાં માનવના ચિત્રણની કલ્પના છે રામાયણના શરૂઆતમાં તો રામ નામના નર-ચંદ્રમાનુ વર્ણન પ્રુ છુ, એમ માણજીદોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ માનવીની મુદ્ર વાતોનું ચિત્રણ એમણે કયું નથી બધી જ નાનીમોની નદીઓ વિવિધ દિશાઓમાંથી એજ લક્ષરચાને દરિયામાં જાય છે, તેમ આ અસખ્ય પાત્રોની હારમાંગાનું અતિમ લક્ષ ધર્મનો મહિમા ગાવાનું દેખાય છે ધર્મો રક્ષતિ રાક્ષસ । આ ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપો બનાય છે રામ વડીલની આજ્ઞા માને છે, તો અજુન વડીલોનો રણુઅગ્રામમાં વધ કરે છે સીતા રામ સામે અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, તો ગાધારી ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ ન કરવા માટે આશ્રય વેળુ ફટકારે છે પ્રતી પોતાના પુત્રોને યુદ્ધ ન કરવા માટે ઠકોર વેળુ મબળાવે છે તો ગાધારી સગા દીકરાને યુદ્ધમાં જતી વખતે આશીર્વાદ સુદ્ધા દેતી નથી ને પાછી તેજ પુનરાત્મલયથી રંગે ને શ્રીકૃષ્ણને શાપ આપે છે । આમ ધર્મ, તે પરિસ્થિતિ ને પાળનારનો અધિકાર જોડે નિશ્ચિત થાય છે પણ જે સત્ય અહિંસાદિ ને તરફ જવા હિતુષ્ટ છે, તેનું અન પ્રણ જ ધર્મ શુ છે તે બતાવી આપશે તેમ સ્પષ્ટપણે કહે છે ને ધર્મના દડને કોની શરમ નથી ઠાકીનું વાન જેટલું પણ આધુ પાછું ચાનના દેતો નથી તે અપદ્ધ હે છે યુધિષ્ઠિર એજ જ વાગ અસત્ય બોને છ તો પણ બરફમાં એમની પણ એક આગળી ગળી જ જાય છે એમનો રથ ચાર આગળ ગચ્છો ચાનતો હતો તે ટૂંકીને અડી તો જાય જ છે

આમ તો પ્રાચીન વિચારકોના અમૂલ્ય મત સુજળ સમગ્ર પ્રવૃત્તિ આ ધર્મ માટે જ છે રાન્યનો હેતુ પણ ધર્માધર્મલાય રાજ્યાય નમ છે—ધર્મયુક્ત અર્થના ફળ માટે જ રાન્ય છે અરે, પાછાના કાગમાં થયેલ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન પણ શરૂઆતમાં પોતે ધર્મના અર્થે જ કામસૂત્ર લખે છે, તેમ કહે છે ।

આ ધર્મ ' જાણે તેની તલવાર ' જેવો છે. વનવાસી ઋષિઓ જ ધર્મનું પાલન કરે તેવી મહાભારતકારની કલ્પના નથી. મહાભારત-કારે તો ગીતા મુદ્ધશૂંઘિ પર ઉપદેશાતી હોય તેમ ગણવ્યું છે. જે મુદ્ધ જેવા હિસામય-કઠોર કાર્મમા પણ ધર્મ પરાવાઈ શકતો હોય, તો ખીન્ન સામાન્ય કર્મો તો ધર્મગ્રંથુકત હોવાં જ નોઈએ તેમાં શંકા શી ? જે ધર્મપાલન એ શ્રમવિભાગની જેમ ઋષિઓને ફાળે જ જતું હોત, તો વેદ વ્યાસે ગીતા કેઈક આશ્રમમાં, શાલવૃક્ષની ડાયામાં, હરણાને કૂંપેમાં ખવરાવતાં જ ઉપદેશી હોત. પણ શ્રીકૃષ્ણ કે મહાભારતકારની એ જમાનાના અવલોકને દૃઢ ખાતરી પ્રધાર્ધ લાગે છે કે ધર્મ એ ફળના રસની જેમ સમાજના એકેએક ઘટકમાં વ્યાપી રહેવો જોઈએ. એમ નથી, એટલે જ કુસ્ત્રેત્ર મયે છે ને બધાને નિરુપાય બની કહેવું પડે છે—નામ કથિત્ જ્યોતિ મે ।

મહાભારતમાં આ વાતને સ્ફુટ કરતી બે સુંદર આખ્યાયિકાઓ છે. એક છે વૃક્ષાધાર જનજિ સંવાદ, ને બીજી છે ધર્મવ્યાધકથા. જનજિ નામનો બ્રાહ્મણ રાત લેવા વૃક્ષાધાર નામના વૈશ્ય પાસે જાય છે, ને વૃક્ષાધાર એને સમજુદિનો ઉપદેશ આપતાં કહે છે : ' મે તો આ ત્રાજવાંની દાડી સમ રાખતાં રાખતાં સમજુદિ કેળવી છે. કર્મ ને ધર્મ કાર્મ અલગ વસ્તુ નથી. આ વસ્તુ ધર્મવ્યાધની કથામાં એથીયે સ્પષ્ટ કરી છે.

કૌશિક નામનો એક બ્રાહ્મણ સુવક હતો. વૃદ્ધ માળાપનો એકનો એક દીકરો. આખના રતન જેવો. પણ એને તપ કરવાની બહુ લગની હતી. ગાળાપ, દુનિમા, બધું માયા છે એમ સમજી એક દહાડો તે વનમાં ચાલ્યો જાય છે ને કઠોર તપ કરવા માંડે છે. આ બાજુ વૃદ્ધ માળાપ કૌશિકનું નામ જાણતાં રડી રડીને આંખો ખૂંએ છે.

એક દહાડો આ કૌશિક નાહીધોઈ સંખ્યા કરવા એક ગાડ નીચે

એકો હતો, ત્યાં ઝાડ પર એઠેલી એક બગલી એની જટામાં ચરકી. ખમ, કૌશિકને પિત્તો ગયો ! ક્રોધભરી નગરે એણે બગલી સામે નેત્રુ. બિગારી બગલી આ તપસ્વીની ક્રોધઝાળને કેમ સહન કરી શકે ? બળાને ખાખ ચર્ધ ગર્ધ ! કૌશિકને થયું હાં, હવે તપની કાંઈક સિદ્ધિ મળી. આટલાં વર્ષ કાંઈ એણે નથી ગયાં આથી પણ વિશેષ તપ કરીશ, ને વિશેષ સિદ્ધિ મેળવીશ. આવો વિચાર કરતો સ્નાન કરી પડખેના ગામમાં ભિક્ષા માગવા ગયો. પડેલી જ પોળમાં એક ધાણબુનું ઘર 'ભવતિ મિદ્ધાંઝેહિ' કહીને ઝેમો રહ્યો. સ્ત્રી 'આ આવી મહાગજ', કહી ઘરમાં ભિક્ષા લેવા માટે ગઈ. ભિક્ષા લઈને આવતી હતી ત્યાં એનો પતિ આવ્યો, એટલે ભિક્ષા દેવાનું બૂલી એને હાથ-પગ વોવા પાણી આપ્યું. પાટલો દાગી, થાળી પીરમી, થાકેલા પતિની પાંખે બેમી પંખો નાખવા લાગી પતિને પીગસવામાં ને જમાડવામાં એ જુદી જ ગર્ધ કે બહાર પેલો તપસ્વી અતિથિ તરફે ગઈ નેતો ઊભો છે !

‘નૂણે કોધી છેક,

તેમા અવિવેક, શુદ્ધિબીના ભજ્યો.

પ્રજટપો અનય,

તેમા બની તેલ. પ્રતિ પળ પન, વિલંબની પડે !

પતિ જમી રહ્યો એટલે બાઈને ઓમાણુ આપ્યું કે બહાર તો પેલો અતિથિ ડેમો છે ! વીવી વીવી ચર્ધ એ દોડી આવી. ‘માક કરન્તે મુનિ પતિ થેઝ આપ્પા એની મેનામા તમને ભિક્ષા દેવાનું બૂલી ગઈ.’

પણ ઓએ જેમ ગરવાઈ બનારી, જેમ નત્રના બનાવી તેમ આ હુવાન તપસ્વીનો ક્રોધ વધતો ચાલ્યો. ધાણબુ સ્ત્રીએ બદ્ધ બદ્ધ પિનતિ કરી છતાં ત્યારે કૌશિક ન માન્યો, જ્યોટ ક્રોધમાં આંખો ફાડવા માંજો ત્યારે માના જેમ તોડાલી બાળકને રનેહથી ઠરે, તેમ બાઈએ ઠલું. ‘મુનિ, મને કાંઈ પેલી બગલી ધારી, કે આખો ફાડો એટલે નું બગા બડ ?’

કૌશિક તો ટાઢો રસ થઈ ગયો ! શું બોલે ? જંગલના એકાંતમાં પેલી બગલી બળી હતી. ત્યાં કોઈ હતું નહિ. આ બાઈને ક્યાંથી બચ્ચર ? ને આપી સર્વજ્ઞ બાઈને એણે ધમકાવી ને અપમાની હતી. એ પગમાં પડીને કહે 'મા, મને માફ કરેલ.'

બાઈએ એને હેતે જમાડ્યો. યોડી શીખ આપી. એટલે કૌશિક નમ્ર થઈને કહે, 'આટલું બધું જ્ઞાન તમે ક્યાંથી મેળવ્યું ? વર્ગોથી વનમાં તપ કરવા છતાં મને તો એ પૂરું મળ્યું નથી.'

ત્યારે બાઈ કહે 'મધુગ ગહૈરમાં ધર્મવ્યાધ નામે એક કસાઈ રહે છે, તેની પાસે તમે જાઓ. તે તમને આનો જરાગ આપશે.'

કૌશિક તો બાઈના શુભ માતો માતો મધુરા બણી બેપગો. કસાઈવાદામાં જઈને જુએ છે, તો ધર્મવ્યાધ બજનના તાલે તાલે માંમ કાપી ચ્લો છે. કાઈ બિખારી આવે છે તો ફાન દે છે.

'બ્રાહ્મણને છોટી જોઈ પ્રણામ કરી તેણે કહ્યું. 'તમને પેની બ્રાહ્મણ મતીએ મોકલ્યા છે ને ? આ આવ્યો.' ઘેર લઈ જઈ તુલસીકાંચારા પાસે એને ગેમાડી પોતાનાં અંધ માતાપિતાને તરંગવી ખરંગવી કૌશિક પાસે આવ્યો. કૌશિકે પહેલો જ મવાવ કર્યો

'તમને આ જ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું ?'

'હું કાંઈ જ્ઞાત્ર જાણ્યો નથી મારું નામ કહો કે તપ કહો, તે આ મારા માતાપત્ની મેવા છે તે જ મારા પ્રશ્ન, તે જ મારો ધર્મ. એમ મચ્છ એમતી મેવા જામનિથી-નનમન ને વનથી કરુ છું તેમાંથી જ મારા મનમાં અજવાળું થતું જાય છે પેલી બાઈને પણ એના પતિની આડી નિઝ્યાંજ મેવામાંથી જ જે કાંઈ જ્ઞાન છે, તે મળ્યું છે બધે જ ઉધિર છે. તમે અમે સૌ, એના સ્વરૂપો છીએ, તો આપે શા મારું દોષું ? સૂરને જોવા જંગલમાં જવાની કે

અગાશીએ ચડવાની શી જરૂર છે? તે સર્વવ્યાપી છે. ઘટધટમાં રમે છે. મને કાર્તુ કહેવું ન શોભે. જાઓ, જાનને એમને મેવો '

મહાભારતનાર આવીદ્રષ્ટા છે. ક્યાં એક આલ્મણી, જેને મધ્યયુગમાં મશુ સાથે સરખાવવામાં આવી છે, ને ક્યાં એક કસાર્ધ—જાનને તપસ્વી બ્રાહ્મણનાં શુરુ થયાં ! આમાં કેણુ ઊંચ ને કેણુ નીચ '

આ વિચારધારા આપણે આ મંસ્કૃતિની રાજ્યાતથી તે આજ સુધી જોઈ શકીએ છીએ. ક્યાંક ઉપર, ક્યાંક અંતસ્તથમાં. ક્યાંક બે પૂરમાં, ક્યાંક મંદપ્રવાહે; પણ એનો લોપ કદી થયો નથી. હારમાંના દોર પેટે એ ચાલી આવે છે. આગળ આપણે એ જોઈશું.

મહાભારત આવાં રત્નોની ખાણ છે. એ ખાણમાં જે ગયો તે નિરાશ થઈને પાછો આવ્યો નથી. ને કુબકાળ વખતે જેમ આપણા વડવાઓ જૂની જુવારની ખાણો ઉખેળી જીવન ટકાવી રાખના, તેમ દેશવ્યાપી આપત્તિ વખતે આપણા દેશના આગેવાનોએ આ બે અખૂટ ખાણો ઉઘાડી છે. પછી તે શિવાજી ગહારાજ હોય કે શુરુ ગોવિંદ-સિંહ; કે લોકમાન્ય ટિળક કે ગાંધીજી.

મહાભારતકારનો એક હેતુ ' વૈરથી વૈર શમતુ નથી, ' એ સમર્થ-વવાનો પણ દેખાય છે. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ ' એણે, વિજેતાની પામે પશ્ચાત્તાપ અને કુ અ સિવાય કશું રહેવા દીધું નથી. '

મહાભારતના આખા કથાપ્રસંગની ઉત્પત્તિ જ આવા એક વૈરતા અવિચારી ઉત્પાતમાંથી થઈ છે જન્મેજય રાજાને જ્યારે ખમર પડે છે કે પોતાના પિતાનું નાગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું, સારે તે નાગ માત્રનો નાશ કરનારો એક સર્પસન્ન શરૂ કરે છે, ને ચારે દિશામાંથી જ્યાં જ્યાં નાગ હોય, ત્યાં સ્વાથી પકડી લાવી યજ્ઞમાં હોમવાનું આરંભે છે. નાગોના, સ્ત્રી, પુરુષ, જન્મ્યાં-સૌનાં મસ્તકોનો કુંગર ખડકાય છે, પણ જન્મેજયને હજી ધરવ થતો નથી. કારણ કે નાગોનો આગેવાન

તક્ષક હજુ પકડાયો નથી. એ ઈન્દ્રને ત્યાં સંતાયો છે, ને ઈન્દ્ર માનતો નથી. આથી ખીજાઈને જન્મેજય કહે છે: 'इन्द्राय तक्षक्य स्वाहा !' બધે તક્ષકની સાથે ઈન્દ્ર પણ આ યજ્ઞમાં ભરિમભૂત થાય ! એ વખતે, આ લોહીમાંસના કાઢવડીચડથી ત્રાસી ઊડેલી યજ્ઞભૂમિ પર એક યુવાન ઋષિ આવીને લિક્ષા માગે છે. યજ્ઞાસને એકેલ જન્મેજય માગવાનું કહે છે. ઋષિ માગે છે આ નાગોનો સંહાર બંધ કરવાનું. ઋષિ કોણ છે ? આગ્નિક. નાગકન્યા ને આર્ય ઋષિ જરૂરકારુનું મંતાન. સમન્વયનું ક્ષણ. એ, જન્મેજયને આ ઘેર ને અકારણ હિંસામાંથી વારે છે, ને સમન્વયે છે કે 'વૈર, વૈરવડે ઓલવાશે નહિ.' પરીક્ષિતને મારનાર તક્ષકને પરીક્ષિતને મારવાનું જે કારણ હતું, તેની જન્મેજયને જાણ હતી ? ક્યાં પહેલાં જન્મેજયના પ્રપિતામહ અર્જુનને નાગલોકોના વમવાટ ખાંડવવનને જાણ્યું હતું, ને નાગસમૂહ એમાં જૂઠાઈ-ઝેકાઈ ગયો હતો. તે બનાવે તક્ષકના હૈયામાં વૈર સળગાવ્યું હતું. જન્મેજય પૂછે છે: 'કેવા હતા એ અર્જુન, ને શા સારુ ખાંડવવન જાળવું પડ્યું ?' સારે આસ્તિક તેને આ મદાન હિંસાના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહાભારત સાઘત શ્રવણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. આમ મહાભારતના પ્રથમ જાહેર વાંચનનો પ્રગંગ નિર્માણ થાય છે. આસ્તિક એ વાચવાની સલાહ જાણે એટલા મારે આપે છે કે 'રાજન, તેં વૈરનો દુનાશન સળગાવ્યો છે, ને તે દારા આત્મમંતોષ મળશે એમ ધારે છે, તેવો જ વૈરનો દુનાશન તારા કરતા અનેકગણા સમર્થ તારા જ વડવાઓએ સળગાવી લેયો હતો. ને તેનાં પરિણામો તેમણે લેયાં હતા. તે સાંભળી તો જો !'

એ રીતે મહાભારત વિવિધ જાણુએથી આવના વૈરના તાણુ-વાણુવાળા બાનીગજ વસ્ત્રનો પટ છે. એમા નાનાં ને કુત્તરક વૈરો ખાદ કરીએ તો પણ આટલાં વૈર તો દેખાય જ છે:

૧. દુષ્ટ ને દોષનું વૈર

૨ અળાશિખાની ને બીજમનુ વૈર

૩ બીમ ને દુર્યોધનનુ વૈર

૪ નાગોનું અર્જુન માથેનુ વૈર

દ્રોણુ બ્રાહ્મણુ હતા તે પોતાના મિત્ર દ્રુપદ પામે ગાય લેના
ગયા દ્રુપદે મૈત્રી ન સ્વીકારી ને એમણે જે વૈર ગાળ્યુ, તે મહા
ભારતની કથાનો મહત્વનો દોર છે આ વૈર મે પેઢી આવે છે રાણુ,
દ્રોણુ આ બનાવ પછી પોતાનો આશ્રમ છોડી હસ્તિનાપુરના રાજ
મહાનભા રાજચુક થાય છે ને પોતાના સિધ્ધો પામે દ્રુપ ને બધારી
તેનુ અધુ ગળ્ય નિલે છે દ્રુપ આ અપમાનનો મ નો નેના
અમથ નથી રાણુ કે દ્રોણુ અમથ ચોદા છે એટલે યન કમી
દ્રોણુનુ માથુ તાઢે તેવો દીકરો મેળવે છે, ને માથુ વાઢનાનો પ્રમગ
હિતપત મરે તેની દી ગી દ્રૌપદીને મેળવે છે આ દ્રૌપદીને નિમિત્તે
મહાભારત થાય છે તેમા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણુનુ માથુ વાઢે છે આ
સાબળીને દ્રોણુના દીકરા અશ્વત્થામાથી મહેવાતુ નથી પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
સમર્થ છે એને મારવાની અશ્વત્થામાની શક્તિ નથી એને યુદ્ધના
નિયમ વિરુદ્ધ રાત્રે જઈને અશ્વત્થામા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને પાડવાના પામે
દીપરાને મારી આવે છે દ્રૌપદીથી આ કેમ સહન થાય? એ પણ
ધૃષ્ટદ્યુમ્નની હોન જ ને? એ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અશ્વત્થામાનું માથુ
તાઢીને લાવો એના પર ભેગીને હુ સ્નાન રુ પછી જ આન નહીં
અશ્વત્થામા નાસીને વાસના આશ્રમમા મતાર્ક ગયો છે ત્યા બીમ,
અર્જુન ને શ્રીકૃષ્ણુ જાય છે એને રાગી ભાગે છે જે માણુ કામ એણે
રાગી રાતે વ્યુ છે, તેણે એની ક્ષી હિમન ને વિવેક હુમાવી દીધા
છે અર્જુન જ્યારે એને પકડીને દ્રૌપદી પામે લઈ જાય છે ત્યારે
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર રજ્યે પડે છે ને છેડે અશ્વત્થામાને ક્ષમા કરી
જીવતો જવા દે છે એ પેઢી સુધી ચાલેના યુદ્ધ ને આના ખગાનીની
અમાપ્તિ ક્ષમાના શાનજો થાય છે

અંગા-ભીષ્મનું વૈર તો એ જન્મારા ચાલે છે. કાશીરાજની આ કન્યાનું ભીષ્મ હરણ કરી આવેલા ને લાવ્યા પછી ખપર પડી કે અંગાનું મન શાત્રુને પરણ્યાનું છે, એટલે જવા દીધી પણ શા'વે 'ભીષ્મ તારું' હરણ કરી ગયો, એટલે હવે નહિ પગલું. બીજાના હાથમા ગયેલી સ્ત્રીને પરણુ તો માગી નિંદા થાય. 'કહી ના પાડી. અમા પાછી આવી ભીષ્મને પરણવાની માગણી કરે છે, પણ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે. ભીષ્મના ભાઈએ પણ શાત્રુ પર એક વાર આસક્ત થયેલી અંગાનો ઇન્કાર કરે છે ભીષ્મ એને ફરી શાત્રુ પાસે મોકલે છે. ત્યાંથી તે ફરી પાછી આવે છે' આમ એ કાશીરાજની કન્યા સાન વર્ષ સુધી ભીષ્મ ને શાત્રુ વચ્ચે આટા ખાય છે, ને કોઈ એનું પાણિપ્રહણ કરતું નથી. એટલે ક્રોધ અને વૈરથી એક જ સંકટપ દરે છે. 'હવે મારા સુખમા આગ મૂકનાર આ ભીષ્મને જ મારું.' એ માટે એ પરશુરામનો આશરો લે છે. એ જ માટે ન કરતું તપ કરે છે ને વરદાન મેળવે છે, કે 'આ જન્મે તો તું ભીષ્મને નહિ પહોંચી શકે પણ આન્તે જન્મે તારા હાથે ભીષ્મ મરશે' દિવિ, માણુએને વૈર કેવો આધજો કરે છે તે અશ્વત્થામામા જેમ બતાવે છે, તેમ જ અહીં પણ બતાવે છે કે, વરદાન મેળવ્યા પછી પણ અંગાને નિરાત્ર થતી નથી પોતાનું જીવન કુદરતી ક્રમે પૂરું કરવા નોટલી ધીરજ એની નથી. વરદાન મળતા જ એ ચિંતા ખડકી જતો બળી મરે છે, કે જલ્દી અવતાર મળે, ને જલ્દી ભીષ્મને મારી શકાય આવા વૈર ને પ્રતિવૈરના મોખ્ખા એ અદ્વાર અક્ષૌહિણીને એકરી કરી છે. ને ત્યાં થાય છે મહાસહાર—તે વખતના એટ માણુએના મહાગ અટકાવવાના પ્રયત્નો છતાં.

પ્રકરણ : ૬

દરેક મહાયુદ્ધ, હારેલા ને જીતેલા બંને માટે મરણ જ ખાતર નીવડે છે. મહાભારતનું યુદ્ધ પણ એમાથી અપવાદપ ન નીવડ્યું. પા વેા તેા પ્રમત્તમને ગત્ય ન લોગતી શક્તિ, પણ એમના ગયા પછી તરત જ આયોવ્રતમાં અધાવૂધી ફેનાઈ દાનિયવર્ગનો મોટો ભાગ એ યુદ્ધમાં કપાઈ જતા, રક્ષણ કરવાનું ને રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનું મુશ્કેલ બન્યું. પરિણામે આદિનામી નાગલોકો કે જોનો અતુર્તને ખાવવનમાં નાશ કર્યો હતો, તેમણે હસ્તિનાપુર પર હુમલો કરી, પત્નીક્ષિતને મારી નાખ્યો એના પુત્ર જન્મેજયે મોટો થતા નાગ આશાનટકનો સર્વનાશ કર્યો, ને પત્ની નાગ માતા ને આર્ષ પિતાના મંતાન આગ્નિજ નામના નક્ષત્રી માગણીથી સુનેહ કરી, ને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહાભારતનું આઘાત શ્રવણ થયું.

આ વ્યાપક અધાવૂધી, અન્યથા ને આતરકલહે તે વખતના વિચારશીલ પુરુષોને બિડો વિચાર કરવાનો ધણો આપ્યો હશે આર્ષ વર્ગની દોનતમમાં અદાર અસૌહિણી ચોદાઓનો મંહાર, ને તે પછી પણ વૈર પ્રતિવૈરના બિજા રહેતા મોત્યે સુકુને ખમલગાવી મૂકી, જે પાયા પર આરોહન જીવન જીવું હતું, તેને જ નવેસરથી તપાસવા પ્રયાસ હોય, ને તેનું જ પાકું રૂપ કાઢે કરીને ઉપનિષદો હોય તે નમસ્તિ છે.

વેદો, ઉપનિષદો ને ગીતા, આર્ષ મસ્મૃતિના ત્રણ પાયા ગણાય છે.

પાછલો હિંદુસમાજ એની સારી માફી અવસ્થામાં આ ત્રણની ભક્તિ કરતો જીવ્યો છે. ધર્મની શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓનું ધ્યેય આ ત્રણ વચ્ચે એકવાક્યતા કરવાનું રહ્યું છે. જે આ સફળતાથી કરી શક્યા છે તેને હિંદુસમાજે આત્માર્પની પત્ની આપી છે.

વેદો વિષે આપણે વાન કરી ગયા. ઉપનિષદો તો એ કરનાં થે વિશેષ છે. જે કે મહાર્ચનાં ઉપનિષદો ૧૦-૧૨ જ ગણાય છે. તે બધામાં એકવાક્યતા હોય તેમ દર્શવું અયોગ્ય છે. જે જ્ઞાનરસ્ત બિયલપાયલે તે સમાજને દુઝોળોને અસ્તવ્યસ્ત કરી મકચો હતો, જે બિયલપાયલને દ્રષ્ટા પ્રાપ્તિએ પણ અટકાવી નહોતા મકચા, એ બિયલપાયલે જે વિચારનાં મોજાને ઉછાળ્યાં હોય, તે એકદેશીય હોય તેમ માનવું વધારેપડું છે

એમ કહેવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધ પછી કળિયુગ ખેડો. એમ સમજી, કાપિએ પાછા અરણ્યમાં ચાલ્યા ગયા. નૈમિષારણ્યમાં એકદા થયેલા એકેડો મુનિઓ આગળ મૌનિએ મહાભારત ને બીજા શાસ્ત્રોનું વર્ણો સુધી પારાયણ કર્યું, તેવી આખ્યાયિકા છે.

નૈમિષારણ્યની જેમ બીજા અરણ્યમાં પણ તરવચ્ચી ને જીવન વિષે આલોચના ચાલ્યા કરી દશે.

ઉપનિષદો, આ અરણ્યવાસી મુનિઓએ જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નો વિષે જે ચર્ચાઓ કરી, જે અનુમાનો બાધ્યા, જે કાવ્યા પાકા, કામચલાઉ કે ત્રિયગ નિયમો તારવ્યા તેની નોંધ છે

તેમાં એક વસ્તુ સર્વસામાન્ય છે જીવનના મર્મને ઉકેલવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા. જુદા જુદા મુનિઓ જુદી જુદી દિશામાં ચાલ્યા, ને પોતાની ગર્વીશ આવતાં અટકી પડ્યા.

એ કાળે વિચારનું કેટલું મોટું સ્વાતંત્ર્ય હતું તેનો એ પુરાવો છે. જે લોકો એકમત હતા તેમનું જ લખાણ સચવાયું નથી. યદનો.

મહિમા ગાનારા, યજ્ઞ વિશે ઉપેક્ષા એવનારા, યજ્ઞને એણે મહત્ત્વ આપનારા સૌ એમા છે

વેદોમા એ ઝાંગતા જનસામાન્યની આશા, ઉદ્ધતામ ને વિક્રમના ગીતો છે. જનની મૂઢતાને ભેદના પશુ અવાગ્નનાર પ્રયાસ થાય છે ત્યારે ઉપનિષદોમા તે જ એક પ્રયાસ દેખાય છે. વૈભવ, મતાનુષ્ઠાન, કૃતિ, મપત્તિ એ બધાની તૃષ્ણા ઉપનિષદોમા દેખાતી નથી. બિનકુ, સતાનો, વૈભવ એ સુખના કારણ નથી જ, તેમ રપષ્ટ મમજણ આપીને જ આગળ આત્મા છે.

વૈભવ, કૃતિ મપત્તિ ને સતતિએ તો કુરુક્ષેત્ર મથાનુ હતું. તેને તે લોભે જૂઠા નથી લાગતા. તેમનું મન તો ગ્રહાય છે. શામન સુખની શોધમા યજ્ઞો એ આપે છે? દાનતપ એ આપે છે? આ સુખની દરજ્જા એ શું છે? કોણે એ દરજ્જાને જન્મ આપ્યો? શું શું છે? પુનઃજન્મ છે ખરો? કે વાયુ સાથે વાયુ બળી ગયા પછી હથું રહેતું જ નથી? જીવ, જમન ને અગ્નિ વચ્ચે શો સંબંધ છે? બધું એમામારું કે અનગ અવગ? કે બુ આ રચે છે? કોણ ભાગે છે? શું છે આ મધી બાતમ?

આ એમના મુખ્ય મરાસો છે. એના ઉત્તરો માટે યજ્ઞને દન્વિય મુખો, ને પ્રાણે જતા હના એ તૈષ્ણ દેખાય છે. નિર્ગિના જેવા તો લાજુ આયુષ્ય, નુરુ ત્વાઓ ને મક્કવ સંપત્તિને પણ આ મજરામના ઉચેત શોધના માટે, ઉત્પાન બાવે જતા કરે છે.

તે જમાનાના ક્ષત્રિયો પળ આ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો નો હદ લાગ્યો દેખાય છે. મિથિ ૧, મરી કાપિલ, કેકય-મધા નાતોની પગિદોમા આ પ્રશ્નોની ચર્ચા સનન આ વા કરે. નસાર્જ એ છે, કે આ તત્ત્વજ્ઞાનના આગેવાનો ક્ષત્રિય રાજાઓ જ દેખાતા હતા. સાધનો કાર્તિકે પાછા ગરી નવા છે. સમિધ લઈને ક્ષત્રિયો મળત જતા,

રાગ્ય પ્રવાહણ ને રાગ્ય અશ્વપાતની પાસે નવી વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો શીખવા જાય છે. એક દેકાણે રાગ્ય જનશ્રુતિ એક બાઝવાળા રૈકવની પાસે આ છવનવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવા જાય છે, ને રૈકવ એને દ્રવ્ય લઈને આવેલો જોઈ શકે કહે છે.

હારે નવાઈભરેલો આ યુગ દેખાય છે ! વિદ્યા ને વિદ્યાવાનનો આવો મહિમા ભાગ્યે જ ખીજા ઠાઈ જમાનામાં આપણને જોવા મળે છે.

જ્ઞાન આપવાની રીત પણ અમુક રીતે લાઠાશુક છે. મુદ્ધ ને સોદેટિસની પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિને એ ઋપિઓએ તેમના પહેલાં અપનાવી દેખાયા છે. શિષ્ય જાતે જ અનુભવ લે, તે મહત્ત્વનું છે એ વાત એમને દરી ગઈ લાગે છે. ઐત્સ્યે આરુણિ, શ્વેતકેતુને પ્રયોગો કરાવીને નિર્ણય તારવવાની દરજ પાડે છે. વેદો પછી ચાર વર્ણો બંધાયા હતા; પણ ચાર આશ્રમો, ને ખાસ કરીને ચતુર્થ આશ્રમને મહત્તા ઉપ-નિષદ્ધકાણે અપાવી છે.

વેદોએ એમ કહેલું કે ‘એક છે, તેને જ્ઞાનીઓ વિવિધ રીતે વર્ણવે છે.’ ઉપનિષદના કેટલાક ઋપિઓએ એની પૂર્તિ કરીને કહ્યું કે જે એક, વિવિધરૂપે બાહ્ય જગતમાં પડેલું દેખાય છે, તે જ તારા પિંડમાં છે. તે તુ જ છે. ‘ત્ત્વ ત્ત્વ વસિ.’

શ્વેતકેતુના પિતા ઉદાવક આરુણિએ આ વાત એના પુત્રને સુંદર રીતે સમજાવી છે.

શ્વેતકેતુ ગુપ્તગૃહે બાર વર્ષ ગાળીને પિતાને ત્યાં આવ્યો છે. પોતે બાર વર્ષ વિદ્યા ભણ્યો તેનું થોડુંક અભિમાન પણ છે.

પિતાએ એક વાર કહ્યું ‘શ્વેતકેતુ, તુ વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પાર-ગત થઈને આવ્યો છું, તે તો હર્ષની વાત છે. પણ જે એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સકળ વિશ્વનું જ્ઞાન થઈ જાય, તે વસ્તુ વિશે તારા ગુરુએ કહ્યું છે ખરું?’

શ્વેતકેતુએ કહ્યું: 'મારા શુરુએ મને એ જ્ઞાન આપ્યું નથી. પણ ભગવન, એ વસ્તુ કેવી છે, જે જાણવાથી સકળ વિશ્વનું જ્ઞાન થઈ જાય ?'

હિંદાસકે કહ્યું: 'વત્સ, માટીને તું જાણે છે. આ માટીનાં અનેક વાસણો, મૂર્તિઓ બને છે, તે પણ તું જાણે છે. એક જ માટીમાંથી અનેક વાસણો તૈયાર થાય છે. એકને આપણે ગાગર કહીએ છીએ, બીજાને ગોળો, ત્રીજાને પાટિયો કહીએ છીએ. તેમ જ મૂર્તિને પણ જુદાં જુદાં નામે જાણખીએ છીએ. એકને હાથી કહીએ છીએ, બીજાને ઘોડો, ત્રીજાને રાજા, તો વળી એથી મૂર્તિને રાણી કહીએ છીએ. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે આ બધા પદાર્થોનું કારણ માટી છે, ને કાર્ય આ મૂર્તિ. આપણે જુદા જુદાં નામે આપતા હોના છતાં, કાર્યકર્તા મૂર્તિઓ કાળજીપૂર્વક માટીથી બિન નથી. આપણા વ્યવહાર માટે આપણે જુદાં જુદાં નામ આપીએ છીએ. તે સિવાય આપણો વ્યવહાર ચાલે નહિ. તે પણ માન્યું. તેથી તેમની અભિજ્ઞતા જુવાની ન જોઈએ. તારે આનો અનુભવ હોવો હોય તો આ હાથી, ઘોડો, રાજા ને રાણીની મૂર્તિઓ ખાણીમાં નાખ, એટલે તને ખમર પડશે બધાનો માટીનો ગોળો થઈ જશે. એટલે, જે વિવેકમયજ્ઞ પુરુષ છે તે વ્યવહાર ખાતર એક જ વસ્તુના વિવિધ આકારો પ્રમાણે નામે આપે. પણ વિવિધ પ્રસારના રૂપો ને વિવિધ નામોનાજા પૂનજાઓ પાછળ મળે એક જ પદાર્થ છે, ને તેનાથી તે બિન્ન નથી—એક જ છે, એ, તે કદી વીસરતો નથી. હે શ્વેતકેતુ, જે વાન માટીની, તે જ લોક, સુવર્ણ, રજત વગેરે ધાતુઓ ને તેમના પદાર્થોને પણ લાગુ પડે છે. તે તારા જેવા કુશળ વિદ્યાર્થીની નજર બહાર નહિ હોય.'

'મારા આચાર્યને આ જ્ઞાન નહિ, નહિતર મને આપ્યા સિવાય રહે નહિ.'

‘ વત્સ જેમ એક જ માગીમાથી કે ધાતુમાથી વિવિધ નામ ઉપનામા પદાર્થો કેમ નિર્માણ થાય છે તે કહ્યું તે જ પ્રમાણે આ જગતમા છે નામરૂપનાળા વિવિધ પદાર્થોનું બનેલું દેખાય છે તે અમગ્ન જગત હે શ્વેતકેતુ, એક જાનમય મત્ તત્ત્વમાથી ઉત્પન્ન થયું છે

‘ જે મત્ સ્વરૂપ આત્મામાથી આ બધું વિશ્વ જન્મ્યું છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ ને અન્યક્ત છે માટીરૂપી મૂળ પદાર્થનો મૂર્તિઓ વિકાસ છે, તે પ્રમાણે જ સત્સ્વરૂપ આત્મા મત્ત્ય છે, ને જગત એનું વિકૃત થયેલું સ્વરૂપ છે જેમ માગીની મૂર્તિઓ નાશ પામી, પણ માગી નાશ પામી નહિ, તેમ આ જગત નાશ પામતું દેખાય તો પણ સત્સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ ઢહી નાશ પામતું નથી ’

શ્વેતકેતુએ પૂછ્યું ‘ ભગવન્, આપ હો છો કે આ સત્ તત્ત્વ પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ-અન્યક્ત છે તો જે નરી આખે જોઈ ન શકાય તેનું સૂક્ષ્મ છે તેમાથી આ આદાગનું છત્ર, સદૃશ ખડા રહેલાગ મેરુ ને હિમાચલ મમા પહાડો, ને આકાશચુબી વૃક્ષો કેમ નિર્માણ થાય છે તે મારી શુદ્ધિમા તો ગતગતુ નથી. આપની જ ભાનામા કહ્યું તો અહીં કાર્પ દેખાય છે, પણ કારણ તો દેખાતું જ નથી આ પિચિત્ર લાગે છે ’

‘ હે શ્વેતકેતુ, પેલો જે નડ દેખાય છે તેનો એક ટેટો નડ આન ’

શ્વેતકેતુ ‘ ભગવન્, આ લાગ્યો ’

‘ તેને તોડ ’

શ્વેતકેતુ ‘ ભગવન્, તેને તોળ્યો ’

‘ તેમા તને શું દેખાય છે ? ’

‘ આમા તો ઝીણા પરમાણુસમા બી દેખાય છે ’

‘ વત્સ, એમાથી એક બી લઈને તોડ. ’

‘ ભગવન, તે તો... ’

‘ વત્સ, એમા તને શું દેખાય છે ? ’

‘ શ્વેતકેતુ ‘ ભગવન, તેમા કંઈ દેખાતું નથી ’

દીક્રગના મોઝેથી આ ઉત્તર નીકળતા જ કહ્યું ‘ વત્સ, આમાનો જે અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થ તને દેખાતો નથી તેમાથી જ પ્રચંડ વડ જન્મે છે, તે વાત તું સ્વીકારીશ એના અદૃશ્ય પરમાણુને જેમ તું માનીને ચાલે છે, તે પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેમ જ સત્સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વમાથી જગતનો પરમારો થયો છે હે શ્વેતકેતુ, તે સત્સ્વરૂપ આત્મા તું છે, ને એ જ સત્સ્વરૂપ આત્મા બધે પથરાયેલો છે ’

આ દૃશ્યબીજની જેમ સૃષ્ટિના બીજરૂપે આત્મા છે, તે વાત શ્વેતકેતુની સમજમા આવી, પણ તેને એ મગજ ન પડી કે આ બીજ સર્વાત્ર કેમ વ્યાપી ગયો છે એટલે એણે પિતાને આ વિગતાર કેમ થાય છે તે પૂછ્યું

‘ વત્સ, એ પણ તને નહીં એમ ધ્યાનામા પાણી ભરીને નાન લેમા મીઠાનો એક ગાગડો નાખ અને સનાદે તે વર્તને મારી પાગે આપજો, એટલે તને સમજ પાડીશ ’

બીજે દિવસે સનાદે સ્નાન મધ્યાહ્નથી પરવારી તત્ત્વજ્ઞાનજિજ્ઞાસુ શ્વેતકેતુ પિતા પાસે ગયો એટલે હિનાક આરુણિએ તેને કહ્યું ‘ વત્સ મને તે ધ્યાનામા જે મીઠાનો ગાગડો નાખ્યો હતો તે કાઢીને મારા હાથમા આપ ’

શ્વેતકેતુએ ધ્યાનામા આગળી ફેરવી જોઈ ધ્યાનામા પાણી મિવાય કશુંયે ન હતું

‘ શ્વેતકેતુ, હવે ના પાણીમાથી અન્ન્યો પાણી પી કેવું વાગે છે ? ’

‘ ખારું ’

‘ હવે તળિયાનું પાણી ચાખી જો ’

‘ તે પણ ખારુ લાગે છે ’

‘ હે નેતરેતુ તને આ પાણીમા પેવો મીલનો ગાગડો હાથ ન નાચેો છતાં તે ત્યાં છે કે નહિ ? ’

‘ ભગવન, છે ’

‘ તે શા પરથી કહે છે ? ’

‘ પાણીની ખાગન પરથી ’

‘ વત્ત, તે ઉપર, વચન ને નીચતુ નહોતું સ્થગતુ પાણી ચાખી જોયું તે તે ખારુ લાગ્યું, તે પરથી તુ શું માગ કાઢે છે ? ’

‘ ભગવન, મીઠું પાણીમા મરંજ વ્યાપેલું છે મીઠું ન હોય તેનું એક દીપ્ત્ય પાણી આ ધ્યાનામા નથી ’

‘ જે ગીતે મીલનો ગાગડો તને દેખાતો નથી, જ્યાં આ વત્ત ને મુદ્ધમરૂપે તે પાણીમા મરંજ દેનાયેવો છે, તેમ તારી ખાતરી છે, તે પ્રમાણે જ આ સત્ત્વરૂપ સૂક્ષ્મ આત્મનત્વ આ જગતનું મૂળ કારણ હોવાની સાથે જ મરંજ વ્યાપેલું છે ને જે નેતરેતુ, તે મત્તરૂપ સૂક્ષ્મ આત્મા તારામા પણ છે ’

એ- શ્રી ૭ વાત લેઈએ

સમગ્રતા નામના ઋષિ હતા તેમને મત્તમેધવજ ને રાત્રી દરમિયાન યજ્ઞ એટલે એટલે ક્ષાત્રજોને ઘોનાત્રી પોતાની ગાયો દાન આપવા માઠી પણ દેવી કેવી ગાયો આપી ? જે નમુની ગર્ભ હતી, જેની ખાવાપીરાની યજ્ઞ પણ હતી નહિ, તેવી ગાયોને દાનમા અપાત્રી નેતર નાજયવાના કુમારવધના પુત્ર નચિકેતાને થયું ‘ આવી ગાયો દાનમા આવી માગ પિતા મ્યા વોકને પામજો ? આ - જગાથી મારે એમને હોવાવડા લેઈએ પિતા મારા જ મરે મારી ગાયો તો

રાખે છે ' આવો વિશ્વારૂપ તો એ કુમાર દાન દેતા પોતાના પિતા પાસે જઈને કહે

' પિતાશ્રી, આમે સર્વમેધયજ્ઞ કરવાનો મંકત્પ કર્યો છે, તો તમે મને કેને આપશો ? '

પિતાશ્રી જવાબ ન આપ્યો એક વાર, એ વાર ત્રીજી વાર ન્યારે પૂછ્યું ત્યારે બાપે ખીજાઈને કહ્યું ' તને યમને આપુ છું '

નચિકેતા પિતાની આજ્ઞા સાથે જ માથે ચઢારીને યમને ત્યા જવા નીકળ્યો એને રોકર ન હતી—ધણા ચે એના પહેના ત્યા ગયા હતા, ને ધણા ય એની પઠવાડે આવતા હતા

યમને ઘેર જોયું તો કોઈ ન હતું યમ કમાક જગરગામ ગયેના એના સેવકોએ આ બ્રાહ્મણકુમારની આગતા સ્વાગતા રૂપા તૈયારી બતાવી પણ નચિકેતાએ ન સ્વીકારી કારણ કે એ તો યમને દેવાઈ ચૂક્યો હતો યમની આજ્ઞા સિવાય એનાથી કશું ય ન થાય

ત્રીજો દિવસે યમરાજ આ યા એમને ખમર પડી કે એક બ્રાહ્મણ કુમાર સૂષ્યોત્તરરથો બારણે બેઠો છે, ત્યારે ઉતાવળે ઉતાવળે નચિકેતા પાસે આવી ક્ષમા માગી ને ત્રણ દિવસ સુધી પોતાને આગળે સૂષ્યોત્તરરથા પચ્ચ રહેવું પડ્યું તે માટે ત્રણ વગ્દાન માગવા કહ્યું, જેથી પોતે અતિથિસત્કાર ચૂક્યાના દાપમાથી મુક્ત થાય

નચિકેતાએ પહેલું જ માગ્યું ' મારા પિતા ચિતા કરતા હશે તેની ચિતા દૂર થાઓ હું પાછો જાઉં ત્યારે તેમનો રોડ શાન થાય ને ઋસન્નતાથી મારો સત્કાર કરે '

સત્યાગ્રહ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના હાડગા છે જેનો વિરોધ ને અવગણના કરીને પોતે આવેલ છે, તેના દેગ્ધન ને ત્વાસ્થ્ય માટેની ચિતા સંકુચી પહેલા કરવાની છે નચિકેતા નાનો હતો પણ આ

સત્ય સહેજે એને લાખ્ય હેતુ એના પિતાએ ઉતાવળમા એને
યમ પાસે મોકલ્યો હતો, પણ તે ચિતામા અધમૂઆ થતા હશે,
તેને સૌથી પહેલા નિશ્ચિત કર્યા

ખીજી વરદાન, નચિકેતા યજ્ઞમાગની વિધિ ને રહસ્યની મમજણ
વિશે માગે છે

તે ઢાળે યજ્ઞનું એટલું બધું મહત્ત્વ વધી ગયેલું કે ઉપનિષદની
સ્વતંત્ર ટેડી પાડનાર વિચારકો પણ એનો સદતર વિરોધ કરી રાક્યા
નથી. એ કામ તો પ્રજ્ઞાના અનંતારમ્ભમા જગવાન શુદ્ધ માટે બાકી
હતું એટલે નચિકેતા યજ્ઞનું રહસ્ય જાણી લે છે વારણ કે એના
વડે આ લોકના સુખો મેળવવાનું શક્ય છે, તેવી પ્રચલિત માન્યતા છે.

યમ હવે છેલ્લું વરદાન માગવાનું કહે છે, ત્યારે નચિકેતા કહે
' કેટલાક કહે છે કે માણસ મર્યા પછી પણ આત્મા ગ્રહે છે કેટ
લાક કહે ■ નથી રહેતો આ શું છે ? આ આત્માનું ગ્રહ્ય કેમ
પ્રાપ્ત થાય તે મને મમજવો '

જાણે વામને ત્રણ ડગલાથી સમગ્ર વિશ્વને માપી લીધું !

મમ મૂઝાયા, તેણે કહ્યું ' આ વિશે દેવો પણ જાણના ઉત્સુક
હોય છે તું હજુ બાળક છે તું આ જાણનાનું માડી નાજ '

નચિકેતાએ કહ્યું ' દેવો સર્ગની બધી મમૃદ્ધિ હોવા છતાં જો
જ્ઞાન અગત્યનું ગણે છે, તે તો જન્મ મને કહો ઉપગત પછીથી
તમારા જીવો આ વિશ્વનો જાણનાર શુરુ પણ મને કયાથી મળશે ?
મારે તો તે જ જ્ઞાન જોઈએ છે '

યગે કહ્યું -

યે ચે કામ દુર્મા મૃત્યુરેકે

સર્વાન્ કામૈસ્તદન્દન પ્રથમસ્ત ।

इमा रामाः सखाः सतीर्षा .

नहीदृशा लभनीया मनुष्यैः ॥

आभिर्मत्प्रत्ताभि. परिचारयस्व

नचिकेतो मरण मनुप्रक्षी. ॥

‘ હે નચિકેતા, આ જગતમાં જે જે દેવતાઓ દુર્લભ ગણાય છે તે બધી જ તું માગ. આ બધી રથ તથા વાઘથી સજ્જ થયેલી મુંદરીઓ, જે કોઈ મર્ત્ય માણસને પ્રાપ્ત થવી શક્ય નથી તે તું સે. જોઈએ તો લાંબું આયુષ્ય માગી લે. પણ મૃત્યુનું રહસ્ય બાંધવાનું છોડી દે. ’

પણ નચિકેતાની જિજ્ઞાસા ઉપવક નથી. તેનો વૈરાગ્ય જ્ઞાનપૂર્વકનો છે. એ બધી મુંદરીઓ, રથો ને વાઘો તરફ જોઈ ઉદાસીનતાથી કહે છે:-

शोभाया मर्त्यस्य यदन्तरितम्, सर्वेन्द्रियाणां जलगन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमत्यमेव, सर्वं बाह्यस्तव दृश्यगति ॥

‘ યમરાજ, તમારાં વચનો મોહક છે. પણ ‘શોભાયા મર્ત્યસ્ય’ મનુષ્યનાં આ બધાં સુખો ક્ષણભંગુર છે, ને એ બધા બોગમુખો. આખરે દન્દ્રિયોનું તેજ દરથ્ય કરી લેનારા છે ને લાંબું આયુષ્ય પણ આખરે તો અંતવાણું છે. તમારા રથો, તમારાં વૃત્યગીતો તમારી પામે જ બસે રથાં. ’

ત્રીજા વૈરાગ્ય ને સ્વદેશ વિવેક, એ બંને ગુણોને આત્મતત્ત્વવિદ્યામાં પ્રવેશ કરતાં પદોનાં આવશ્યક ગણ્યા છે. એ મિયામ તત્ત્વચર્ચાન ચાલ નહિ.

નચિકેતામાં એ બંને છે, તેમ યમની ખાતરી કર્ષિ પછી આત્માની અમરતા, વ્યાપકતા ને પૂર્ણતાનો મદિગા મમનવે છે. તેની પ્રાપ્તિની આડે શું આવે છે તે કહેતાં કહે છે કે, ‘ જીવનમાં માણુમની પામે બે જાતનાં સુખો આવીને જાણાં રહે છે—શ્રેય અને પ્રેય. પદેય

શરૂઆતમાં કહિન લાગે છે, ને અંતે મધુર; ને બીજી શરૂઆતમાં પ્રિય ને આકર્ષક વાગે છે, પણ અંતે કડવું માણસ પોતાના બુદ્ધિ ને મગ્ગાર પ્રમાણે પમદ કરે છે જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે, તે પ્રેયને બાજુ પર ખમેડી શ્રેયને પમદ કરે છે. ઇન્દ્રિયના ભોત્રાની લાલચ આપ બુને પ્રેય તરફ દોરે છે ને તેનાથી માણસ અનિચ્છામાં-ઇન્દ્રિયનુબોને માગમર્વર માનનારા અજ્ઞાનમાં સપડાય છે બુદ્ધિ પણ ધીમે ધીમે તેનું જ માનની થઈ જાય છે. પણ હું નચિકેતા, જે શ્રેયને માર્ગ આપે છે, તેની બુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયો પણ ધીમે ધીમે તે તરફ વળે છે. ધીમે ધીમે એ મહુ શાંત થાય છે. આ શાંતમના પુરપની પાસે આત્મા તેનું શ્વેતપ પ્રગટ કરે છે પણ જો શ્રેય ને પ્રેય વચ્ચે યથાર્થ પમદગી કરવાનું થૂક્યા, તો એ શક્ય નથી.'

યમે જે અદ્ભુત વાણીમાં આ રહ્યું નચિકેતાને મંત્રનાનુ છે, તે આપણે પણ માબગીએ

શ્રેયશ્ચ પ્રેમશ્ચ મનુષ્યમેતત્
તૌ મપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીર ।
શ્રેયો દિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે
પ્રયો મન્દો યોગક્ષેમાદ્ વૃણીતે ॥
અવેચાયામન્તરે વર્તમાના
સ્વય ધીરા પણ્ડિત મન્થમાના ।
શન્દ્રમ્યમાણા પરિયન્તિ મૃત
અન્ધનૈવ નીયમાના યથન્ધા ॥
ન જાયતે મિયતે વા વિપક્ષત્
નાય કુત્તશ્ચિન્ન વમ્ભૂત કથિત્ ।
અપો નિત્ય શાશ્વતોઽય પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેઘયા ન ઘડુના ધ્રુતેન ।

યમેવૈષ ષ્ણુતે તેન લભ્યઃ

તસ્યૈષ આત્મા ષ્ણુતે તર્નૈસ્વામ્ ॥

આત્માનં રચિનં વિદ્ધિ કારીરં રયમેવ હ ॥

શુદ્ધિ તુ સારથિ વિદ્ધિ મનઃ પ્રમદ્દમેવ ચ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાન્યાહુર્વિપ્રયૈસ્તેષુ ગોચરાન્ ॥

જાતમેન્દ્રિયમનોયુષ્ઠ મોષેત્યાહુર્મનીર્નરિગઃ ॥

વિજ્ઞાન સારથિયંસ્તુ મનઃ પ્રમદ્દવાન્નરઃ ।

સોઽષ્વનઃ પારમાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમ પદમ્ ॥

જે દસ ખાર ઉપનિષદો મહત્ત્વનાં ગણાય છે, તેમની વાણીમાં આપણે લપેટાઈ એ છીએ ત્યારે જાણે આપણે રીરીએ ચોટવ સંસારની માયાના ધૂગકાદવ ધડીબર માટે ખરી પડે છે. આખરી ને સનાતન સત્યની શોધમાં એમનો પ્રુપાર્થ એટલો તીવ્ર છે કે આટલાં વર્ષો પછી પણ એ વાણીની તાજગી ને તેજસ્વિતા ઘટ્યાં નથી.

નવાઈની પાત એ છે કે ઈન્દ્રિયસુખો ને જલારના વિવિધ રૂપોની પહવાડે શુ પડેલ છે તેની શોધ કરવાનું મોઝું જે કાળે આન્યું, તે કાળે એ પ્રદેશમાં આપણા પૂર્વજોને અમ કે જોગ-સામગ્રીની ખોટ ન હતી. હયાંબયાં અયોધ્યા, વારાણસી ને કડુપાંચાલમાં આ તત્ત્વમંશોધન થયું છે. સામાન્ય રીતે લોકો, સંભારમાં ન્યારે બારે કદ-ખામ કરીને આશ્ચર્ય અવાવવાનો કાર્ક પ્રગથ દેતો નથી સારે માણુ થાય છે. ઉપનિષદકાગમાં એનો તોટો દોષ તેમ દેખાનું નથી. એટલે જ મહા-બારતના પ્રચંડ સંહારે સાંભારિક સુખોની મર્યાદિતતા-અંચલતા વિશે વિચાર કરવા આ વિચારથીલ વર્મને ગ્રેયો દોષ, તે વધારે સંભવિત છે.

અસખત, બધાં ઉપનિષદો આ કાટિનાં નથી. ને મહત્ત્વનાં

ઉપનિષદોમા પણ આપણને આજે વિચિત્ર લાગે છે તેવી ચર્ચા-વિચારણા નથી આવતી તેમ પણ નથી પરલોક તેમ જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આપણને આજે હસલુ આવે તેની માન્યતાઓ તેમા પડેલી છે પણ જ્યાં સુધી આપણી પામે વૈજ્ઞાનિક સાધનો ન આપ્યા, ત્યાં સુધી ભૌતિક જગત વિશે આવી અમઘ માન્યતાઓ જાણે જ ગચ્છતી હતી છેક મોગમી મદી સુધી પૃથ્વી જોગ છે તે જાન જ્યાં દેવનું કયુ શાસ્ત્ર માનતુ હતુ? તો પછી ઈ મ પૂર્વે ૭૦૦-૮૦૦ વર પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિશે આજે હમણુ આવે તેની માન્યતા હોયતો એમા નનાર્નથી

આપણા એ વડવાઓની મહત્તા, એમણે માનવજીવનના હેતુ, ને એ હેતુની સિદ્ધિ માટેના માધનો વિશે જે વ્યાકુળભાવે છતાં વૈજ્ઞાનિક રીતે તત્ત્વચર્ચા કરી, ને તે પ્રમાણે વનની હાથમા, નીતીરે, અને ધામપાનની ઝૂપડીઓમા એક સાદુ જીવન ને ઉચ્ચ વિચાર નાગી સંસ્કૃતિનુ મર્જન કર્યું, તેમા છે ગાંધીજી, એમતા પર દયારા નખ નાગઓએ પનની જે બીજી બાજુ કાગી રાખી હોય તેના પર પોતાના અમર મુદ્રા લખતા, એ ઉપરિકાગના કૌપીધારી નરિઓનો વાન્યા છે વિદ્યા માટે કૌચ, એમા ને વીજળીગતીની જગ નથી તે તો ઘણીવાર વાધારપ નીચે છે નિદાનાનને માટે જડગી છે તત્ત્વ જિજ્ઞાસા, નિવેડ ને સૌમ્ય ઉપનિષદના નરિઓએ આ નિદાના બાધિત મહેશ આજો છે

જે મહેશ વિશે જર્મન તત્ત્વજ્ઞ ગોપનહોરે કહ્યું છે કે 'એ મારા જીવનની શાંતિ ને મૃત્યુનો આગમ છે'

પણ સાચોમાય આપણે એ ન જૂનુ જ્ઞેર્ન એ કે મામાન્ય લોકોના મોટા ભાગને આ તત્ત્વચિંતન પહોંચુ નહોતુ એ કામ કંગાર મના પુરુષ તો હજુ હવે અનરનાનો હતો

લોકો તો ઉપનિષદની આ ઉચ્ચ વિચારણા છતાં મામાન્ય

વાત, ને રામે એનો અલંકાર તોજો એ કિસ્સો, આ વાતાવરણમાંથી જન્મેલા બનાવોની લોકલેક્ષ્યે વાર્તામાં રાખેલી નોંધ છે.

ઉપનિષદના ક્ષત્રિય રાજાઓએ જાણે એ પુરોહિતજ્ઞાનની મામે નવો જ્ઞાનમાર્ગ ઉપસ્થિત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે ‘પ્લવા એતે અદ્યા યજ્ઞસ્ય’ આ યજ્ઞોરૂપી હોડીઓ તૂટેલી છે. કોઈ વાર પુરોહિતોની મશ્કરી પણ કરી છે. એક જગ્યાએ પુરોહિતોનાં ટોળાંને આગલા કૃતરાત્રી પૂછડી પકડીને પાછળ પાછળ ચાલતા, ને ‘ૐ આપણે ખાઈએ, ૐ આપણે પીએ, ૐ આપણે ખાઈએ, ૐ આપણે પીએ’ મત્રો રટતા શ્વાનમંડળ માથે સરખાવેલ છે.

પણ મામાન્ય રીતે ઉપનિષદોએ મમાધાનકારી વચણ લીધું છે. યજ્ઞો કરો, પણ તે તમને બહુ તો આ કુનિયાનું મુખ આપશે. શાશ્વત મુખ માટે એ હામના નવી.

પ્રકરણ : ૭

જે કાંઈ જાણતું છે તેની ડાળીઓ કાપી નાખવામાં આવે તો પણ તે મરતું નથી. બિનહુતરત જ નવા પાદડા ને ડાળીઓ કાઢે છે. જે જમાનાની આપણે ચાત કરીએ ત્રીએ તે મમયે આર્યોની મંત્રકૃતિ જીવતી હતી એટલે વાદળાઓનો ગદ ચીરીને પણ પ્રકાશ આવતો.

ઉપનિષદકાળના ઋષિઓને, તે વખતના સમાજને યજ્ઞોનું જે મહત્ત્વ લાગતું હતું તેટલું નહોતું લાગતું, પણ મામાન્ય જનસમાજ તો એ વખતે પણ યજ્ઞના મહાવામાં જ હતો આ મહાનામાંથી મમાજને બહાર લાવનાર મહાપુરુષ હતા ભગવાન શુદ્ધ.

શુદ્ધ માત્ર વિચાર કરીને એમી ગહેનાર નહોતા તેમનું અંગ કરણ લોકોનો તગડાટ ને કાદા જોઈને કળકળતું હતું એટલે, તે તો જનજન પોતાની માન્યતાઓ લોકોને મળે ઉતરાવવા ફરતા રહ્યા. પોતાને તો ચિત્તશાંતિ મળી હતી જ્યુ મેળવવાપણું નહોતું ગંધું, પણ ખીજા લોકો જે 'વમજમા ફૂળી મળતા' હતા તેમને હાથ આપવાનું કામ તો હતું. એટલે મૃત્યુની છ'ની કાણુ મુધી એમણે ફૂળતા ગાણુસોને મદદ કરી બહાર લાવવાનું કામ ન છોડ્યું. શુદ્ધ, ઉપનિષદકાળના ઋષિઓની જેમ માત્ર તર્કશુદ્ધ યોગ કરનારા જ નથી; તે મૈત્રી, કુચ્છા ને પ્રીતિથી બહારતા કમયોગી છે

ભગવાન તથાગતના મૃત્યુના પગલા સંભગાર્થ રહ્યા છે. હવે એક ડગલું પણ આગળ ભરાય તેમ નથી એમ જાણી, ભગવાને આનંદ

પાસે આમાના વનમા એ શાતવૃક્ષો વચ્ચે પોતાની પથારી ફગવી છે કોઈને કાર્ડ કા હોય, પૂછવાનું હોય, તો પૂછી લેવાનું કહી રડતા આનંદને મારી દેપકો આપી કેવળ અનર્મ્ય થવાની તૈયારી કરી છે એ વખતે, ભગવાન પરિનિર્વાણ પામે છે એ ત્રણી પામેના ગામનો એક ધ્યાનશુ-સુભદ્ર, દોડતો આવીને આનંદને કહે છે

‘ ભગવાન પરિનિર્વાણ પામે છે ભગવાન તથાગત જેવા શુભ મળવા સુકેન છે હું એમની પાસે ચોડી ગદાઓનું સમાધાન મેળવવા આવ્યો છું ’

‘ સુભદ્ર, ભગવાન ખૂબ થાળી ગયા છે એથી એમને ત્રાસ આપવો યોગ્ય નથી ’

બુદ્ધે આ સામળ્યુ એણે કહ્યું ‘ આનંદ, સુભદ્ર જિગાસ છે એને આનંદા દે તથાગતનો જન્મ જ આ માટે છે ’

આ કડુણાએ અને મમારના કુખથી વ્યાકુળ થયેના મામાન્ય જનો મારેની મૈત્રાએ બુદ્ધને, ને એમના ગદેશાને વ્યાપ્ત બનાવ્યા છ નિશુદ્ધ દર્શનની સાથે નિશુદ્ધ કડુણાનો આવો મેળાપ, જગતના નાના ઇતિહાસમા બીજો નથી ધનુ કડુણાનો અવતાર છે, પણ એનો ઉપદેશ તે તત્ત્વજ્ઞાનીનો ઉપદેશ નથી પ્રજા પર રચાયેના બુદ્ધના માર્ગ સાથે એની કશી સરખામણી થઈ શકે નહિ મોક્ષટિમ તત્ત્વજ્ઞ છે બુદ્ધની જેમ જ તર્કશુદ્ધ ને રિવેકસુક્ત માર્ગ જોગવાનો એનો પ્રયત્ન છે, પણ એની વાણીમા બીજાને ઘાવન કર તેવી કન્વાત છે મોક્ષટિમ શબ્દક્રિયા કરે છે, બુદ્ધ કહે છે મનમપદા

x

x

x

બુદ્ધનો જન્મ ઈરીમન પૂવે પકડમા શા ય ગણુગ ન્પના એક આગેવાન શુદ્ધીદનને લા થયો હતો મિદ્ધાએ એમનું નામ હતું

એના જન્મ સમયે, તે કાળના રિવાજ મુજબ જન્મકુંડલી મૂકાયેલી.
તે તેમાં આવેલું કે કાં તો આ બાળક ચક્રર્થી થશે ને કાં સાધુ.

આને લીધે એના પિતાએ, એ સાધુ ન થાય તે ખાતર એને
ગોટેબાગે મહેલમાં રહે તેવી જ ગેઠવણ કરેલી. શિયાળો, ઉનાળો,
ગ્રીમાસુ—દરેક ઋતુ મટે જુદા જુદા આવાસો હતા. યશોધરા નામની
કન્યા સાથે એમનાં લગ્ન થયેલાં.

કવિ કહે છે કે એક દિવસ બહાર નીકળતાં એક પાંડા વળા ગયેલો,
આમડી લખડી પડી છે તેવો, અસક્ત વૃદ્ધ તેમની નજરે પડ્યો.

સિદ્ધાર્થે સારથિને કહ્યું: ‘આ શું છે?’

મારથિ કહે: ‘આ વૃદ્ધાવસ્થા, કુમાર.’

‘કે પણ વૃદ્ધ ચક્રર્થી?’

‘હા કુમાર, આપણે સૌ વૃદ્ધ થવાના.’

ખીંછ વખત એક કૂધી ગયેલું, માખીઓથી બહુબહુ મડકું
નજરે પડ્યું. સિદ્ધાર્થે કહ્યું: ‘આ શું?’

સારથિ કહે: ‘મૃત્યુ, કુમાર.’

‘મને પણ મૃત્યુ આવશે?’

‘હા કુમાર, આપણે સૌ મરવાના.’

જરા, વ્યાધિ, અને મૃત્યુએ સિદ્ધાર્થને વિચાર કરતો કરી
મૂકેલો. પિતા, જે મહેલની દીવાલો ને ગીતનૃત્ય ને વાદ્યના સમારંભોમાં
તેને ઠાંકી રાખે છે, તેમાં પણ જરા, વ્યાધિ ને મૃત્યુ તો પ્રવેશી શકે તેમ
છે જ. તો પછી શેા અર્થ છે આ બંધી બોગસામગ્રી ને આનંદ ઉત્સવનો?

કેલુ હાસો, કિમ્બલ્લો નિન્ચ પન્જલિતે સત્તિ ।

બન્ધસરેન બોનલ્લો પરીપં ન ગયેમય ॥

ચારે બાજુ દર સગી ગ્લો હોય તે વખતે તેમથી બચવાના ઉપાય શોધવાને બદલે આ ક્ષણભંગુ આનંદ ને હાથમા વખત કેમ ગયાય ? કાંઈ માણસ જે આવવાનું છે તે અગાઉથી જોઈ તેનો ઉપાય તૈયાર ગણે છે.

મહાપુરુષાના અંત ક્ષણે વીણાના તાર જેવા હોય છે મહા આધાતે તે તંગી ઝીંકે છે મિદ્ધાર્થનું બન કરણુ જગી ડાહ્યુ, 'આનો માર્ગ જોનવો જોઈએ' એવામા ખગર આવ્યા કે યશોધરાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે એ બોલી ઝીણો 'એક નવું બધન આપુ'. મોકુ થયે તો બધનો વધના જશે ને એમા સપડાયેલ પોતે ને પોતાના, અન્ય મૌની જેમ તગ્ગશે પુનજન્મ થયો તે જ રાત્રે સિદ્ધાથે આ કુખનો ઉપાય શોધના માટે ઘર છોડ્યું વિશ્વામે સૂતેના યશોધરા, ને નના જ અનરેના બાળકને છોડતા કુખ થતુ હતું, પણ તેમનું પોતાનું ને તેમના જેવા સૌનું ક'યાણુ, આ કુખોનો ઉપાય શોધવામા જ હતું જનાનું કારણુ ધર્મસાર પ્રત્યેનો અણુગમે ન હતો, પણ કરુણા હતી

આવો મૈત્રી ને કટુણાપૂણુ ગૃહત્યાગ કરી મિદ્ધાર્થ આવી નીડળ્યો પોતાના અનકારો ને રસ્ત્ર આપી દીધા, ને માધુના વપડા પહેરી, ભિક્ષાપાત્ર લઈ નિશ્વના વિશાગ રાજમાર્ગ પર સત્પત્ની બોજ માટેની યાત્રા રૂઢ કરી આ યાત્રામા પહેનો નિશ્ચય હતો વાસ્તવિનું, નક્કર અને તકશુદ્ધ અત્યને જ ખીકારવાનો પછી બલે ને તે સત્થ અણુ ગમતુ હોય ? ડેર હોય

પહેને જ નિએ વિવિધ ઘરેથી ભિક્ષા લાવીને નીકાઠે ગયા છુદ્ડ રહે છે 'વિવિધ ઘરેથી માગી લાવેન એ ભિક્ષા જોઈને મને ઊમકા આના લાગ્યા કેમે કયું મગા નીએ જિતરે જ નહિ મે મનને કહ્યું 'અરે જીવ, તને કોઈએ જગરદસ્તીથી તો મન્યાસ નથી'

લેવાઓ ? મિદાય, છોડી દે આ નમગાર્હ સુગંધી જાનમા અતે
હીન લોકોએ આપેના આ અવમા તને ભેદભાવ ન વાપરે તો
તો જ તારી પત્નિના મક્કળ થશે ' અત્યંતી જોજ સહેલી ન હતી.

શુદ્ધ જ્યારે સત્યની જોજ માટે નીકળ્યા ત્યારે જીવનના પ્રશ્નો
ધિરે ધુનામા જનારા જુ. જુના ગમ્મણો જતા પણ એમા મુખ્ય
તો યજ્ઞયાગ કરનારા ને તપ કરવાવાળા એ જ હતા જેમ યજ્ઞ દ્વારા
સુખ મળે એમ માનનારો એક વર્ગ હતો, તેમ જ દેહ-કન્ય કરવાથી
આત્મલિપ્ત સુખ મળે તેમ માનનારો પણ એક વર્ગ હતો તેઓમાના
ધણા, મહિનાઓ સુધી એક પછે બિભારહેતા કેઈ સૂગાતી પથારી કરી
સૂતા, તો કેઈ ઉનાળાના ધોમ તડકામા પચામ્મિ વચ્ચે ને શિયાળાની
ઠાઠમા નીના પાણીમા બેમતા આમ કરવાથી વિવિધ મિદિઓ
મળતી ને ડોટિ મોક્ષ મળતો એમ મનાતું યોગમાર્ગીઓ પાળ હતા,
જેઓ પ્રાણાયામ વગેરે દ્વારા મોક્ષ મળે તેમ માનના

શુદ્ધને તો પોતાની સમસ્યા સમાધાન જોતું હતું એમ એમને
તો જ્યાથી આ મળે ત્યા જવામ હરહત નહોતી એ તો એક પગી
એક મૌની પામે ગથા યજ્ઞમા પણ હોમવાથી મોક્ષ મળે તે ક'પના
તો એમના કંડુશુપ્ત્ય અનન્યશુને ઘડીભર પણ ગળે ત્રિતરે તેમ ન
હતું શોગ માધનારા જુદા જુદા માધકો પાસે ગઈ તેમની પાસે
જેટલું હતું તે મેળ યુ, પણ તેથી નાઈ સતોષ ન થયો મમાધિ
અથવા ત્યા સુધી એક પ્રચારનો આન કે શાન્તિનો અનુભવ થાય,
પણ મમાધિ બિનરે એટલે પાછા હતા તેના તે. એટલે એ માર્ગનો
થોડો ખપ ભયે હોય, પણ તેની પાસે આ કુખ્ય છેવાનો ધુનાસો
ન હતો દેહકવાળાની પામે ત્યા ને અનેક પ્રકારના તપો કર્યા
શુદ્ધ પોતે જ એનું નર્જન કર્યું છે ' સાધુઓ કુ દિવસોના દિવસો
સુધી એક આમને લાકડાની જેમ જેસી રહેતો કવાકોના કનાકો સુરી
શ્વામી-હવામ રોકી ધ્યાનસ્થ રહેતો આખા દિવસમા એક જ વાર

મગનો એક દાણો લઈને રહેતો. અમેરીઓ દરે છે તેમ મારો પોનાનો જ પેશાળ પીતો. મારું માથું મુકાયેલી તૂંચડી જેવું થઈ ગયું, મારી આંખો ઊંડા દૂવા જેવી થઈ ગઈ, મારી પાંસળાઓ ગણી શકાતી, ને મારા પેટમાં હાથ નાખીએ તો ઠરોડ પાસે જાય તેમ હતું. આવી ઉમ્મ તપશ્ચર્યા મેં કરી, છતાં મને ચિત્તશાંતિને લાભ ન થયો. ત્યારે મને થયું કે આવું તપ કેઈએ કર્યાનું મેં જોયું નથી.’

આવું ઘેર તપ કરના હતા ત્યારે કહે છે કે ત્યાંથી કેટલીક કન્યાઓ વીણા વગાડતી વગાડતી નીકળી. તે કન્યાઓ ગાતી હતી કે ‘હે ગાયક, તું તારી વીણાના તાર બહુ અછડ પછુ ન રાખીશ તેમ જ બહુ ઢીલા પછુ ન રાખીશ. જો અછડ રાખીશ તો તાર તૂટી જશે ને ઢીલા રાખીશ તો પછુ વાગશે નહિ.’

આ ગાન સાંભળીને સિદ્ધાર્થને થયું કે એણે એની વીણાના તાર બહુ અછડ કરી નાખ્યા હતા, ને તેથી વીણા તૂટી જવાની અણી પર હતી. એને ખાળપણમાં એક વાર પિતાના ખેતરમાં જાંબુડાના ઝાડ નીચે જે સમાધિ-લાભ થયેલો તે વાદ આપ્યો. તે કાળે તો વગર તપે એ સુખ મળ્યું હતું, તો આજે કેમ એ જ રીતે ન ગણે ?

એણે ધીમે ધીમે અન્ન લેવા માંડ્યું. એનું તપ જોઈને આકાંક્ષલા પાંચ જણા એને ખાવાનું લેતો જોઈ ‘આ સિદ્ધાર્થ હવે ભ્રષ્ટ થયો’ એમ માની એને છોડીને ચાલતા થયા. પણ સિદ્ધાર્થને માન જોઈતું ન હતું. એક દહાડો સુખતા નામની એક યુવતીએ આપેલ ખીર લઈને ફરતા ફરતા, ઉઝવેલા નામના વનમાં એક પીપળાના ઝાડ નીચે આવી ચડ્યા. વૈશાખી પુનમની રાત હતી. સિદ્ધાર્થના મનમાં તે જ રાત્રે બોધિજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થયું—સિદ્ધાર્થ જુદા થયા.

શાંત ને નિર્વિકાર ચિત્તે એમણે જે બોધિજ્ઞાન અનુભવ્યું તે દ્રૂંકમાં આ હતું:

મમારમા હુ ખ છે હુ ખનું કાળ છે. હુ ખનો ઉપાય છે, ને તે ઉપાય હાથવગો છે

મમારમા નીચેના હુ ખો અનિવાર્ય છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ ને મૃત્યુ જન્મ થવો તે આપણા હાથની વાત નથી જરા વહેથી કે મોટી આવે છે વ્યાધિ, વ્યક્તિ ગમે તેટલી જાગ્રતિ રાખે તો પણ કોઈને કોઈ મમમે ચોટ છે ને મૃત્યુ, તો મહાન ને છેવટનું સત્ય છે આ ચારે હુ ખોને બને ત્યાં સુધી ઓછા કરના તેમ જના પણ આવે ત્યારે શાંતિપૂર્વક મહી લેના પણ આ હુ ખો ઉપગતના જે હુ ખો છે, તે નૃણ્યાથી, રાગથી જિભા કરેના છે ને તેની જ મંથ્યા મોટી છે આમાથી માણસ મપૂર્ણપણે છૂટી શકે છે આને માટે દેવાની કૃપાની જરૂર નથી પુરોહિતોના મંત્રોની જરૂર નથી, યતમા પશુઓ વધેવાની જરૂર નથી જરૂર છે મમ્યક્- (સગતોન-વિચાર પૂર્વકની-મમમાણ) દષ્ટિ, મમ્યક્-મકપ, મમ્યક્-રાણી, મમ્યક્-કર્મ, મમ્યક્-આજીવ (આજીવિકા), મમ્યક્-વ્યાપાર, મમ્યક્-મૃતિ, મમ્યક્-મમાધિ આમા આજીવ એલે ધણે પણ જુદે મકરનના પગથિયા નગીકે મન્યો છે આજીવિના ને અયોગ્ય રગે મેળવતો દોષ તો એને માટે હુ ખ પણ અવશ્ય છે જ એટલે જુદે પોતાના અનુયાયીઓને કનાનનો એ વેચવાનો કમાનો, ચુનામોનો વેપાર કરાવો, વગેરે ધધામા ન પનાનું કલ્પ હવું તેમ જ જુદે કલ્પ કે 'આ માગ જે અસત દેહદમન કરે છે, અથવા તો જે કામોપ ભોગમા ગત નહે છે તેને માટે શક્ય નથી' જુદને ગને માનુના છેડા ત્યાં ત્ય છે તેથી તેમનો માગ મમમમનિષ ૧, એટલે મમ્યગ-મા ૧ મહેવાય છે

જુદે જે જીજી રગુ કહી તે એ, કે આ માગ મદુને માટે ઉધારો હતો જે કોઈ ગંભીરના હુ ખોથી નાંચેનો દોષ, વ્યાકુળ દોષ, જે પુરપાઈ દોષ, તે મીને માટે દરનામ જુદના કરી દીધા છે. ને

સહુ કાર્ધ આ વાત સમજી શકે, ને દુઃખમાંથી જાણે તે માટે એમણે પોતાના ઉપદેશો તે વખતની લોકભાષામાં (પાલિમાં) જ આપવાનું નક્કી કર્યું. એમના શિષ્યોમાં કેટલાક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શિષ્યો પણ હતાં તેમણે જુદાં જુદાં એક વાર એમના ઉપદેશો સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારી અંથસ્થ કરવા તૈયારી જતાવી, ત્યારે જુદે કહેણું: ‘માધુઓ, એવો પ્રયત્ન ન કરતા. મારો ઉપદેશ દરેકને પોતાની ભાષામાં પહોંચાડજો. હવે આ ઉપદેશને તે કાળના વિચારોની જોડાજોડ મૂકી જોઈએ, તો તે કેવો પાયાનો ફેરફાર કરનારો હતો તે દેખાઈ આવશે.

પુરોહિતો ને બીજાઓ કહેતા

જુદાં કહેતા

૧. યજ્ઞ દ્વારા ઇચ્છિત વસ્તુઓ મળે છે.

૧. યજ્ઞો નિરર્થક છે. એમાં થતી હિંસા પાપમય છે.

૨. વેદો અપૌરુષેય ને સંપૂર્ણ છે.

૨. વેદો સંપૂર્ણ કે અપૌરુષેય નથી. તેથી એનો આધાર એમ ને એમ સ્વીકારી લેવો ચોખ્ખો નથી.

૩. પુરોહિતોની મંસ્થા જરૂરી છે.

૩. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દરેકે જાતે જ કરવાની છે. એમાં દલાસો કે પ્રતિનિધિથી કશું થઈ શકે નહિ.

૪. જાતિભેદ આવશ્યક છે.

૪. જાતિભેદ કૃત્રિમ છે. ને સત્ય-જ્ઞાનની ખોજમાં એને મુદ્દલે સ્થાન નથી.

૫. સંસ્કૃત ભાષામાં જ સાચો હોવાં જોઈએ.

૫. જે ભાષા લોકો સમજતા ન હોય તેમાં જ્ઞાનને લપેટી રાખવાથી એ ભાષા જાણનારાની,

૬. દેર તે ઈશ્વરની કૃપાથી માણસ આગળ વધે છે.

નહિ જાણનારા પર માનસિક હકુમત ચાલે છે. એટલે, જ્ઞાન હમેશા ઉઠાડે ને સુખમ હોવું જોઈએ. તો જ મૌ જીવે. એમથી માર્ગ જોતી શકે. આ દૃષ્ટિએ, લોકો બોલતા, હોય તે બાધામાં જ જ્ઞાનના ઉપદેશનો મગ્ગ ચલે જોઈએ.

૬. માણસ પોતાના જાતન પુરુષાર્થ વડે જ આગળ કે પાછળ જાય છે ઈશ્વર છે કે નહિ, તે આપણે કાર્ત જાણના નથી.

આટલા ઉપરથી જ સમજી શકાશે કે તે કાગે જીવના ઉપદેશ ઉત્તરાધ્યક્ષમાં કેવો ખજાણાટ મચાવી દીધો હશે. અનેક જાતના વિધિવિધાનો, કૃપના પર રચાયેલા ઉપદેશો, ને સૂત્રોથી જ વાગેયો જનસમાજ આ વાત સાંભળી, અધારકોટડીમાં પૂરાયેયો માણસ ખુદના જોગાનમાં આત્મા જેવો આનંદિત થાય, તેવો આનંદિત થયો હશે. પણ જેમની આર્થિકતા જ આ યજ્ઞયાગાદિ પર આવતી હોય, તેમને તો આ ઉપદેશ ડડવા ઘૂટડા જેવો લાગ્યો હતો, તે પણ આપણે ડાપી શકીએ છીએ. એક જ કટકે જીવે એમની સમગ્ર હમાગત તોડી પાડી હતી. એટલેજાગના ધડાકાથી તે ધડાકો ઘણો મોટો હતો.

ગંગામુતાના મેદાનમાં વેળાએ વેળાએ મગાજ શ્રદ્ધાના જોર પર નભતો હતો. અચ્ચત્ત જ્ઞાન વિશે શકા ઉઠાવવાનું બંધ થયું હતું. તેમ જ માણસ, દૈવ, ઈશ્વર, શાસ્ત્ર ને પુરોહિતોના હાથમાં મપડાયેલું એક રમકડું હતો. એ પોતે કંઈ કરી શકે એવી માન્યતા

પ્રચલિત નહોતી ને આને પરિણામે તે વિધિનુ પૂતણ મનાતો માણુમ ત્યારે વિવેક ને આત્મશ્રદ્ધાનો દોર ચૂકી અધશ્રદ્ધા ને દૈવ પર આપે છે, ત્યારે એ કયા જર્જને અટકશે તે કહેનાતુ નથી એ જ માણુ થુની સૌથી બચાવક ગુનામી છે જુદે આ ગુનામી પર પ્રહાર કરી માનવીને મુક્તિનો માર્ગ ચીંધ્યો એણે કહ્યું ' જગતમા દરેક વસ્તુને વારણ છે, તેમ આ હુ ખોતુ પણ કારણ છે એ કારણ શોધતુ તે મારી જેમ જ તમારે માટે પણ શક્ય છે '

માણુમ જેવું નિચારે છે તેવું તે આચરે છે ને જેવું તે આચરે છે તેવું તેને મળે છે આ જુદનો માન માટે ઉપદેશ છે એ કહે છે ' માડુ કર્મ એ માગી મિનકત છે ' માડુ કર્મ એ મને દાગનાડુ બીજુ છે માડુ કર્મ એ મારી જાતિ છે ને માડુ કર્મ એ માડુ નરણુ છે ને આ કર્મની શુદ્ધિનો આધાર અમ્યક્ષ્દષ્ટિ ને અમ્યક્ષ્ મંદપ છે

હનિહામમા પહેની જ નાગ માણુસને પોતાના નિવેદ, ને પોતા ॥ કર્મ પર નિર્ભર કહેનાનું કહી, બીજુ નથી જ બેડીઓમાથી મધાને ચતનપૂનક મદાયાનની બાનનાથી મુક્ત કરનાર જુદ પહેના મહા પુરુષ છે શુદ્ધિથી જે ન મમજાવી શકાય, તર્કથી જેનો ખુનાઓ ન મળે, તે નિંદે એ પ્રશ્ન કહેતા નથી ને એમના મતે, મમાગમા જે હુ ખોથી મુખ્યત્વે આપણે પીગચીએ બીએ, તેમાથી નીલગનાપૂરતી જુદિ રતે આપણને આપેલી છે જ. જે જુદિ ને તર્કની પેરી પારનો પ્રેશ છે તેમા ડોઝિયુ કપાની તેમા વખત ગાગરાની તેમને નવગરા પણ નથી એમના એક શિષ્યે એક દહાડો પૂછ્યું ' ભગવન, આત્મા છે કે નહિ ? પુનઃ-મ છે કે નહિ ? તે વિશે લોહો જુદુ જુદુ કહે છે આપનો શો મત છે ? '

જુદે કહ્યો જવાબ ન આપ્યો, એટલે શિષ્યે ફરી પૂછ્યું. ' જુદ આત્મ રજા, એટલે શિષ્ય કહે ' આપ જો આનો સંતોષકાંક ખુવામો

નહિ આપો તો હું આપનો શિષ્ય રહીશ નહિ. ' ત્યારે બુદ્ધ હસીને કહ્યું; ' ભાઈ તેં ત્યારે દીક્ષા લીધી, ત્યારે મેં એમ કહ્યું હતું કે તું પછે છે એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો હું તને આપીશ ? '

‘ ના ભગવન. ’

‘ મેં તને કહ્યું હતું કે મંસારમાં દુષ્પ છે, તેનું કારણ છે. તેનો નિરાધ થઈ શકે છે. તે દુષ્પ તને જતાવીશ ’

‘ હા ભગવન. ’

‘ તો માતૃક્યપુત્ર, આવા પ્રશ્નો શા સારુ પૂછે છે ? ’ પછી બીજા બેઠેલા સાધુઓ તરફ નોંધીને કહે: ‘ એક કહિયારો હતો. તે એક દિવસ જંગમમાં લાકડાં કાપવા મટિ ગયો. લાકડાં કાપતો હતો ત્યાં કોઈએ ફેંકેયું બાણ એના પડખામાં પેસી ગયું. એની ખૂંચો માંખણીને આધુભાણના બીજા કહિયારા દોડી આવ્યા. ઘેર લઈ જઈ વેંચે તેડી લાવ્યા. હવે વેંચ બાણ કાઢવા જાય ત્યારે પેસે કહિયારો ને એમ કહે કે બિલા રહો, આ બાણ કાઢતાં પહેલાં એક વાર મને કહો, કે આ બાણ કોણે માર્યું છે ? આ મારનાર સ્ત્રી છે કે પુરુષ ? આણ છે કે શર ? એ બાણ કયા જંગલના કયા વૃક્ષનું બનેલું છે ? એનું ફળ કઈ ખાણુમાંના લોડાનું. કયા લુહારે બનાવેલું છે ? એ ખુલામો ન કરો ત્યા સુધી આ બાણ કાઢવા દેનાર નથી. તો કહિયારાનું શું થાન ? ’

‘ ભગવન, કહિયારો મરી જાન. ’

‘ તેમ તે સાધુઓ, જે શિષ્ય આવી જઈ વસ્તુઓ ગામન બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરના જવાબો મેળવવા દરેક છે, તે દુષ્પ મટનાં પહેલાં જ મરણ પામે છે. ’

બુદ્ધને લોકોનું દુઃખ પહેલાં મટે તેની પડી છે. દુઃખનો નિરાધ

થયા પછી શાત, નિર્વિકાર ચિત્તે જે છેવટના સત્યનો અનુભવ થવા નો હશે તે યશ ને તે છેવટનું સત્ય-સ્થિર કે આત્મા કે પરમાત્મા, આપણી મગજથી બહાર છે કે અનુભવાય તેમ છે કે નહિ તેની રીત ખબર ? તે વિશે તો મનમતાતરો આત્મા જ કરવાના પણ તેની પાછળ પડી, જે સમગ્રના પ્રદેશમાં છે, ને જેની અસ્પષ્ટ સમજ ને જૂનમરેલી દૃષ્ટિથી કુ ખ જીપને છે તે તો એવાર મગડો ? તે પછી વખત મહે તેમાં ખીજ પ્રશ્નો વિશે ચિચાર કરીને

કેવળ વિવેચ્યુક્ત કડોર, આઘાતજન્ય મત્ય કારણ કે જુદે નીકળ્યા ત્યારે સત્યને જ ખોળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એને પ્રિય આમત્ય નથી જોડી, અપ્રિય પશુ સત્ય જોઈએ છે એટલે જ, કિસા જોનમી બ્યાગે પોતાના એકનાએક પુત્રના અવમાનથી અર્ધપાગલ પની એમની પામે દીનરાને જીવતો કરવાની માગણી લઈને આવે છે, ત્યારે એ એની જોડે દીનરો સ્વર્ગમાં ગયો છે સુખી છે, એરી વાતો કરતા નથી પુત્રજન્મની અર્ચામાં પણ પડતા નથી, કે મત્રતત્રનો માર્ગ અપનાવતા નથી કારણ કે તેની કોઈ સામિતી નથી ને સામિતી સિવાયની વાત પણ ન ઉચ્ચારવાનું એમનું નન છે એટલે એ તો એને હે છે ' મારી બેન એને જીવતો તો કરાય, પણ તું એક મૂડી રાઈ લઈ આન જોઈએ ? ' ' રાઈ જ લાવવાની છે ને ભગવાન, હમણા જ લાવુ ' ' હા મૂડી રાઈ જ જોઈએ પણ જોજો હો જેને ત્યા મરણ ન થયું હોય તેવાને ત્યાથી લાવજો

પુત્રશોકે વિદ્વાન બાઈ જુદના વચનનો ખરો અર્થ સમજ્યા વગર પામમાં હિતાચ્છે રાઈ લેના જાય છે મનમાં છે કે ' હમણા મારો ત્રેકરો બેઠો યશે ' પહેલે જ ઘેરથી રાઈ દે છે હાથમાં લેના જ જુદની શરત યાદ આવતા કહે છે ' તમારે ત્યા કોનું મરણ તો નથી થયું ને ? '

' બહેન, હમણા જ માગ જુવાન દિયેર ગુજરી ગયા છે હજી મહિનો પણ પૂરો થયો નથી વીશ વરસની બરજુવાની હતી '

‘તો તો આ રાઈ ન ચાલે’, કહી એ બીજો ઘેર લેના ગર્જ
 હા ધરનેા મલિક ગુજરી ગયો હતો આમ માજ સુની ઘેર પેર
 કરી, પણ એવું કયું ઘર હોય કે જ્યાં મૃત્યુનો પડછાયો જ પડ્યો ન
 હોય ? માજ સુધીમાં એને ખબર પડી ગઈ કે મૃત્યુ એ જીવનનો
 એક સ્વાભાવિક ક્રમ છે એને એટલીને જ ત્યાં આ દુખ છે તેમ
 નથી સૌને ત્યાં એ દુખ છે છતાં પોતપોતાની ફરજ સફળ ધેના
 થયા સિવાય બીજા યા રહે છે ને કેટલાના દુખ તો એના જતા
 પણ નધારે છે આમ મૌના દુખ સાબળી તેવું પોતાનું દુખ હળકું
 થઈ ગયું ! તે બુદ્ધ પાસે ગઈ ત્યારે તેને પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થઈ
 થયું હતું બુદ્ધના પગે પડી હતું ‘ભગવાન, મને દીક્ષા આપો’

પણ આ ઢોર સત્યપ્રિયતાની સાથે કરુણાભીનો વિવેક ન ભળ્યો
 હોત તો બુદ્ધ ભગવાનનો મહેરો આગ્યો આપક ન ગયો હોત
 એના પણ એ સુઝ કિસ્સા છે

બોધિસાન પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા રખતે ભગવાન કપિનવસ્તુ ગયેતા.
 એમના નિયમ મુજબ નગરમાં ભિક્ષા લેવા માટે ઘરોઘર ધરના નીચળા,
 ત્યારે નગરની સ્ત્રીઓની આખો આસુથી છનકાતી હતી, ને નવનધૂઓ
 અધખીયા કમાડમાંથી સૌમ્ય, મયત, ભગવાનની મૂર્તિ જોતી હતી
 યશોધરાએ આ સાબળ્યુ ત્યારે એણે શુદ્ધોદનને ડહેરના યુ કે ‘આજે
 આર્પણુત્ર એમની જ નગરીમાં ઘેર ઘેર ભિક્ષાપાત્ર લઈને ફરે છે’
 શુદ્ધોદન ખૂબ આગ્રહપૂર્વક ભગવાનને પોતાના નિનાસે ભિક્ષા લેવા
 તેડી ગયો ઘરના સૌને એકઠા કર્યા, ને ધર્મોપદેશ આપા યો પણ
 ભગવાને જોયું તો યશોધરા એ જધામાં ન હતી ભગવાનનો મયમનો
 અર્થ જડતા ન હતી જે નારીને પોતે એકાએક પ્રસૂતિગૃહમાં જ,
 મહાન આદર્શ ખાતરે તેના કથા દોર વિના તજી હતી, તે આટલું
 સ્વમાન-ગૌરવ, ગાંઘે તેમાં નનાઈ ન હતી એણે યશોધરાને મળવા
 જવાનું દેરાયું સાથે સારિયુ ને મોગલાનને લીધા રસ્તામાં જ હતું

‘મારા મંવમા જિજ્ઞુને માટે જીવનના અપરિણામ નિબંધ છે પણ આજે રાત્રીના આઠ વાગ્યા બનીને મને વગગી પડે તો સ્તબ્ધ ન થઈ જતા.’ પણ યશોધરા મહા નડભાગી હતી. આખરે તે બુદ્ધનું પાંખુ સે યુ હતું ને? એ વ્યાકુળ થઈ ગઈ પણ વ્યાકુળનામા એ ન જૂની કે એનું ધ્યાન હવે ન્યું હતું? ભગવાનના પગ પડીને ચોધાર આશુએ ઝડી પડી. મારિયુન ને મોગધાને ભગવાનના મહા વામમા ધણાય રમણીય દસ્યો ત્રેયા હજે પણ આવું કરુણ મગન દસ્ય જોયું નહિ હોય. ને વિશ્વે પણ ખીજુ જોયું છે ખરું!

બુદ્ધે યશોધરાને શાન્તિનો ઉપદેશ આપ્યો એ પાછા ફરના હતા ત્યાં યશોધરાએ પોતાના પુત્ર રાત્રીને બોલાવી કહ્યું ‘જે પેના જન્મ છે તે તારા પિતા છે તેની પાસે તું જા, ને દાયભાગ (વાગ્દે) માગ’ નારીની આ શ્રેષ્ઠ આજ્ઞા તે અધૂરી કેમ રહે?

અરોધ મગત બાનક કહેના નાગ્યો ‘મારી માતા જહે છે કે મારો દાયભાગ આપે.’

બુદ્ધ કશો જવામ ન આપ્યો રાત્રી આ પ્રમાણે માગતો માગતો પાછા આ ચો છેક ઊતાગ સુધી ગયો એને બુદ્ધે સાગિયુત્રને જુ ‘આને માગતો જનાવો’ રાત્રીના નાજી ઊતારી પ્રવ્રજ્યા અપાર્ગ મર્ગ.

દુહો ને આ સાબાલુ લારે ખૂન કુ ખ અનુમ યુ ખીજે જિનમે જઈને મહે ‘ભગવન એક માગણી કરેવા આવ્યો છુ તુ ગયો તે રીઝ, પણ રાત્રીને વર્ગ ગયો તેથી મારા જીવને બદલ કેનેશ થયો છે હવે નાના બાગકોને એના માતાપિતાની રમ્મ સિવાય તારા મધમા દીમા નહિ અપાય, એનું નયન આપ’ બુદ્ધ કશી આનાકાની કે ચર્ચા મિનાય કહ્યું ‘ભને તેમ થાઓ.’

વિવેક ખરો પણ તત્તવાની ધાર જેવો નહિ દૂધની ધાર જેવો, પોતક અને મીઠો

કરુણા ને વિવેકના અવતારસમા ભગવાન તથાગત મંગાયમુનાના હયાલયાં મેદાનમાં ૪૫ વર્ષ સુધી ર્યા. રાગઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, કુલપુત્રો, કુલસ્ત્રીઓ, બ્રાહ્મણો, દ્રોણ—સૌને કશાએ ભેદભાવ વિના જ્ઞાન આપ્યું. કારણ કે એમણે સારનાથમાં પહેલો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે જ કહ્યું: ‘આ જ્ઞાનના દરવાજા હું સૌને માટે ખુલ્લા મૂકું છું. જેમને સાંભળવું હોય તે સાંભળે’. એમના શિષ્યોમાં ત્યાંડાલકન્યા પણ હતી, ઉપાલિ જેવા હજીમ પણ હતો, ને આનંદ જેવા રાજપુત્રો પણ હતા. એમના મંથમાં સૌને સ્થાન હતું. સૌ સમાન હતા. કારણ કે સૌનું કાર્પ એકમરખું હતું—કરુણાનો વિવેકપૂર્વક વિસ્તાર કરવાનું.

એ વખતે બિહાર, ઓરિસ્સા, પશ્ચિમ જંગાળા, એ બધા ભાગોમાં આર્ય રાજ્યો હતાં, પણ વરતી તો સુખ્યત્વે અનાર્યોની જ હતી. આજે પણ એ ભાગમાં વસનારાનો મોટો ભાગ કાળા રંગનો છે. આ આદિવાસી સમુદાયને પુરોહિતોના યજ્ઞયાગ, ને મંત્રનંત્રની ચૂડમાંથી છોડાવ્યા પછી નવો માર્ગ ચીંધવાનો હતો. આ નવો માર્ગ ચીંધવા માટે જુદો મંથ હતો. ભવિષ્યમાં પણ મંથ છેક સમરકદ, જુપ્પારા, તિબેટ અને ચીન સુધી પોતાના પુષ્પકાર્યોની સુગંધ ફેલાવવાનો હતો. જુદા સમયમાં જ આ આદિવાસી લોકો વચ્ચે જઈ તેમને ઉચિ લેવાનું કામ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. આવા એક શિષ્ય પૂર્ણને આદિવાસીઓ વચ્ચે જવાની તૈયારી કરતો જોઈ જુદે પૂછ્યું:

‘પૂર્ણ, મેં સાંભળ્યું છે કે તું સુતાપરન્ત દેશના લોકોની વચ્ચે જવાનો છે; પણ તે પ્રાંતના લોકો અતિ કઠોર છે, બહુ દૂર છે. તે ત્યારે તને ગાળો દેશે, તારી નિંદા કરશે, ત્યારે તને કેવું લાગશે?’

પૂર્ણ: ‘તે વખતે હે ભગવન, હું માનીશ કે આ લોકો બહુ સારા છે, કારણ કે તેઓએ મારા ઉપર હાથથી પ્રહાર કર્યો નથી.’

જુદ: ‘અને જો તેઓ તને મારશે તો?’

પૂર્ણ : ‘ મને તેઓએ પત્થર ન માર્યો, તેથી તે લોકો સારા જ છે, તેમ હું સમજીશ. ’

શુદ્ધ : ‘ અને શસ્ત્રપ્રહાર કરશે તો ? ’

પૂર્ણ : મને દાર માર્યો નહિ એ તેમની ભલાઈ છે, એમ સમજીશ. ’

શુદ્ધ : ‘ અને દાર મારશે તો ? ’

પૂર્ણ : ‘ ભગવન્, કેટલાક ભિક્ષુઓ આ શરીરથી કંટાળી આત્મ-ધાત કરે છે. એવા શરીરનો જો આ સુનાપરન્ત પ્રદેશના વાસીઓએ નાશ કર્યો, તો તેમણે માત્ર ઉપર ઉપકાર કર્યો એમ હું માનીશ, અને તેથી તે લોકો બહુ જ સારા છે એમ સમજીશ. ’

શુદ્ધ : ‘ સાબાસ, પૂર્ણ ! આવા પ્રકારના સમન્વયથી યુક્ત દ્વેષાથી તું સુનાપરન્ત પ્રદેશમાં ધર્મોપદેશ કરવાને સમર્થ થઈશ. ’

શુદ્ધે વારંવાર એક ઉપદેશ આપ્યો છે કે, ‘ વૈરથી વૈર સમતુ નથી, પણ ક્ષમાથી જ શમે છે. ’ આ ઉપદેશ જલણે પૂર્ણે એના આંતરમાં પૂરેપૂરો ઉતાર્યો હતો.

x

x

x

શુદ્ધનો ઉપદેશ વ્યવહારમાં સમગ્ર પુરોહિતવર્ગનો ઉચ્છેદ કરતો હતો. તે પોતે આ ઉપદેશ આપના આપના ૪૫ વર્ષ સુધી એક ગામથી બીજા ગામ પડે ચાલતા રહ્યાં હતાં, એમના પર આ પુરોહિતવર્ગ તરફથી કે એમના ટેકેદારો તરફથી ન તો હુમલો થયો, ન તો બહિષ્કાર થયો, ને ન તો આ યુગમાં જેમ મહાત્મા ગાંધીનું ખૂન થયું, તેમ ખૂન થયું. એ તો અરસિત ને ધણી વાર એકલા, મતલ ૪૫ વર્ષ સુધી રહ્યાં રહ્યાં. લોકોએ એમને શાન્તિપૂર્વક, આત્મભાવપૂર્વક સાંભળ્યા. એમની સખામાં કોઈએ કોલાહલ કે ધાંધલ ન કર્યું, ને એમણે પણ લોકોને સાવ સાફ ભાષામાં કહ્યું કે ‘ હું જે કંઈ કહું તે પરંપરાથી સાંભળના આવ્યા છો માટે ખરું માનતા નહિ. અથવા

તો એ એમ જ હશે, એમ પણ ઉતાવળથી માની લેશો નહિ એ વસ્તુ આપણા ધર્મગ્રંથમાં છે. માટે પણ તેને ખરી માનશો નહિ તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુભૂત છે. માટે પણ તેના પર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ પણ તમારા પોતાના વિવેકને એ માસુ લાગે, તો જ સ્વીકારજો '

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા પોતાના અને અન્યના વિવેક પર આટલી યોગી શ્રદ્ધા ભગવાન તથાગતને હતી તે વાત આપણા અંતરને એમના પ્રત્યેના આદરથી ભરી દે છે પણ તેવો આદર આપણને એ પુરો હિતવર્ગ ને પ્રભુ માટે પણ થવો જોઈએ, કે જેમણે મત્સ્ય એમની નિરુદ્ધ દોષના છતાં દૂડ, કમટ, છળ ને યળ દ્વારા દયાથી દેના પ્રયત્ન ન કર્યો, ને કેટલાક તો એમના શિષ્યો થયા ને ન બન્યા તેમણે પણ પગાપાછ કરના દનીયથી જ છતરા પ્રયત્ન કર્યો

ઉત્તરાપથની હનામાં એ કાગે એ શાહી હતી ને છુદ્ધ તેના મોટામાં મોટા ને સર્વત્રે પ્રતિનિધિ હતા કશા ભેજાન વિના મૌ માથે મમાન કડુણા દર્શાવતા આ મહાપુરુષને, એ વખતે અમખ્ય અનુયાયીઓ મન્યા વૈભવ અને વિનામના અતિભોગથી જેને કટાણા અને વૈરાગ્ય આન્યો હતો તેના યમ જેના શ્રેણીપુત્રો, અળાપાનિ જેવી યોક્તા અના સ્થી રોન પામેલી ગણિદા, અનાથર્પિદ જેના જગત્સત્રેવી, મિંક એનાપતિ જેના નિચ્છવીઓના હો નનના આગેવાન—સૌ એમના ઉપદેશનું અમૃત લેવા આનતા

ભારતનામાં એ વખતે વ્યાપાર ને કારીગરીને પરિણામે ધન ગભરાતું હતું અનાથર્પિંદ જેવો શ્રી જેતવનને મેળાના સિક્કાથી પાચળી છં શકતો હતો ચપા, કેસામી વૈશાની, ઉત્તરપથની, અને રાજગૃહ જેના નગરોમાં બ્રહ્મદેશ, બના ને માધારની લક્ષ્મી દેનાતી હતી પણ સાચી લક્ષ્મી તો તે, જે મ ન ચડાવે ને ધેનમાં જાન ન ખૂતાવે શુદ્ધ ભગવાને આ લક્ષ્મીના પગમાં કમનની અણી પર

અંગાપાસિ બિશુણી ઘડગઢ. થેરીગાથામાં એની રચેલી ગાથાઓ છે. બુદ્ધે માત્ર વિચારની કાંનિ નહોતી કરી, પણ એક સામાજિક ન્તિનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં હતાં.

બુદ્ધ મૌને મંન્યાસનો જ માર્ગ ચીંધના. તેઓ એકમાર્ગી હતા એમ ઘણીવાર કહેવાય છે. સંપૂર્ણ દ્રશ્ય તો ચીતરાગીની હતી જ, ને હિંદુધર્મ પણ છેવટનો આશ્રમ તો મંન્યસ્તાવ્રમનો જ કદપ્તો હતો. બુદ્ધ પણ સાધુ ને ઉપાસક એમ બેઠા ગણાના જ. એમના મંધર્માં અનાથપિંડ ને વિશાખા જેવાં કેટલાંક ઉપાસક અને ઉપાસિકા હતાં એમની પામેથી મંન્યાસની અપેક્ષા બુદ્ધ નહોતો રાખના. એમની પામેથી તો બુદ્ધ, આજે જેને પંચ શિક્ષાપદો કહેવાય છે તેની જ અપેક્ષા રાખના હતા. તેઓ ધીમે ધીમે ઉપર ચડનારા હતા. ને બુદ્ધનો સાધુસંઘ આવા ગૃહસ્થી ઉપાસક-ઉપાસિકા સમુદાય પર જ નબતો હતો. મનુષ્યમૃતિ એકદમ બદલાવી નાખવાનો બુદ્ધનો મનોરથ ન હતો. બુદ્ધ તો મનુષ્યના ધ્યેયે પહોંચવાનો માર્ગ બદલાવવા માગતા હતા. એ માર્ગે બધા એક જ ગતિએ ચાલે એમ તેમનું ધારવું ન હતું આ માર્ગે યજ્ઞમાં બલિ થયેલા પશુના લોહાંમાંસથી ખરડાયેલો ન હતો. એમાં દોરવણી આપનાર મંશુદ્ધ બુદ્ધ હતા, મંધ હતા, ને છેવટે તો એમણે અનુભવેલો ધર્મ (ધર્મ) હતો. એ ખાસ ધ્યાનમાં ગમના જેવું છે કે બુદ્ધ ધર્મના પ્રસિદ્ધ ત્રણ વાક્યોમાં બુદ્ધને શરણે જાઉં છું, પછી મંધને શરણે જાઉં છું, ને તે પછી ધર્મને શરણે જાઉં છું, તેમ આવે છે. બુદ્ધ કંઠેર, સલા વિવેચક છે, એટલે એ, વ્યક્તિને નમવાની ના નથી પાડતા, પણ વ્યક્તિ કરતાં મંવ સમગ્રની વિવેચના ચડિયાતી છે, ને તે કરતાં ધર્મનું વિવેચન ને માર્ગદર્શન ચડે છે, એમ તેમણે રોજ રોજ ગટવાનું કહ્યું છે. અતુ દલંઘનીય આજ્ઞા કોઈ વ્યક્તિ ને સંઘની ન હોય. તે આજ્ઞા તો મનુષ્યનાં શુદ્ધ અંતઃકરણ ને શુદ્ધ પ્રજ્ઞા જ આપી શકે. બુદ્ધ પોતે

પણ આમાં અપવાદ નથી. સારિપુત્રે એકવાર કહ્યું: ‘ભગવન, મારી એમ શ્રદ્ધા છે કે મંજોધિજ્ઞાન આગતમાં ભગવાન જેવો ખીજો કોઈ અમણુ થયો નથી, થવાનો નથી ને હાતમાં પણ છે નહિ.’

શુદ્ધ જવાબ આવ્યો: ‘અલમત્ત, ભૂતકાળમાં યદ્ય ગયેલા ગદા શુદ્ધોને તો તે જાણ્યા જ છે ને ?’

‘ના, ભગવન.’

‘તો હવે થનાર ગદા શુદ્ધોને તો તું જાણે છે ને ?’

‘ના, ભગવન.’

‘કઈ નહિ; તો પણ, મને તો જરાગર જાણે છે ને ?’

‘ના ભગવન, આપના ગંભીર સ્વભાવનો પણ મને પૂરો તાગ નથી.’

‘તો પત્ની હે સારિપુત્ર, તું આનંદી મોટી વાન વિના મોઝાચે શી રીતે ઉત્તરારી શકે છે ?’

દર પુત્રને વિહારમાં ગદા માધુઓ એકઠા મળે, ને ત્યાં દરેક વારાદરની મંદ-ખામે આવી એ મામ દ્વિધાન થયેલી પોતાની બૂલો વર્ણવે. પોતાના ખ્યાન ગહાર કોઈ દોષ રહી જતા હોય તો મવને પણ પૂછે, તેવો રિવાજ હતો, ને છે એને હિપોસથ કહે છે. શુદ્ધ પોતે પણ દર પુત્રને જ્યાં હોય ત્યાં, મોની જેમ સાધુઓ સન્મુખ જામા રહેતા ને પૂછતા ‘માધુઓ, મારા કહેનામાં ને વર્તવામાં કોઈ દોષ તમારી નજર સામે આવ્યો કે ખરો ? મરે મને કાઈ કહેવા જેવું છે ખરું ?’

આવા એક પ્રમગે એક માધુએ પૂછ્યું ‘નથાગન જપોર ચૂલાની અનુમતિ આપે છે ખરા ?’ શુદ્ધે મરગનાથી મુદ્દ હસીને કહ્યું ‘ત્રીજમ ઋતુના છેના મહિનામાં જપોરે શિક્ષા લઈ આવીને જમ્યા પછી જમણે પડખે સહેજ નિદ્રા લઈ છુ ખરો.’

કેવું અદ્ભુત દસ્ય હશે એ, જેમા તથાગત સૌ નાનામોગ સાધુઓ પાસે ઊભા ગ્હીને જાનને તપામતા હશે ।

એમણે પરિનિર્વાણ વખતે કહેલું 'આનંદ, અમુક વાનો જાહેર, ને અમુક વાન છાની, એવો એ ગણ્યા વિના મે મારો ધર્મ ઉપ દેશ્યો છ કાણુ કે ધર્મની જાગતમા તથાગત કથી શુરુ થી પોતાની પાસે નાખતા નથી ' 'તમે આત્મગીય જાનો, તમે આત્મશાશ્વ જાનો' આ એમનો છેવટ સુધીનો ઉપદેશ છે એમનો ધર્મ એટલે માણુમને આય-અષ્ટાગિર માર્ગે ચાલતા, અન કરણુ શુદ્ધ કરતા, આત્મપરીક્ષણ કરતા જે મિદ્ધાંતોની પ્રાપ્તિ થાય તે એ જાતે જ કરવાનું છે એને એમણે કોઈને શરણુ ન જવાનું, પણ આત્મશરણુ થવાનું કહ્યું વ્યક્તિને મોક્ષ કે મધન બને હાથમા આપી—સ્વતંત્રતા આપીને કહ્યું 'તમારા સુખદુ ખનો નિર્માતા સર્ગમા બેઠો છે, તે ક્રિયાકોટીથી ગિર્યાય છે કે ખિન્નય છે, તે ક પના ખોગી છે તમે જ તમાગ સુખ દુ ખના નિર્માતા છો એટલુ જ નહિ પણ આવા શુદ્ધ થવાને મારે પ્રયત્નરીત પુરુષનુ ધ્યાન દેવો જગતા પણ ચડિયાતુ છે બ્રહ્મા, ઉક્રિફિ દેવો હોય તો પણ તેઓ બોમરત લોકો છે તેમણે શુદ્ધશા તો પ્રાપ્ત કરવાની છે જ તેઓ પણ કર્મના કાયનાથી બધાયના છે ને જ્યારે કોઈ સમતકાર જેવું દેખાય ત્યારે પણ તેની પાછળ વ્યક્તિ ને સમાજના સમ્યક્ સૂત્રો જ હોય છે '

વિશ્વમા આથી ચડિયાતો ધર્મ ઊભો થવાનુ હજુ જાગી છે

x

x

x

જ્યા જ મહાપુરુશાનુ જન્મુ છે તેમ શુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પણ એ કાગના લોકો એની શક્તિ મુજબ જ સમજ્યા હશે શુદ્ધતા ઉપદેશમા પડેલ આખરી સત્ય જગના એમના જીવન સાથે જોડાયેલ અમતકારિક ને અનૌકિ-ધ્યાનકોએ પાછના લોકોને વધારે આકર્ષ્યા હશે અથવા તો શુદ્ધ ભગવાનની વિચારણાનો સક્રિય આત્મનિરીક્ષણ

વાળો ભાગ સમજવો અઘરો પણ વાગ્યો હશે. તથાગતની તૃષ્ણા-
ક્ષયની વાત લોકો મોટા પ્રમાણમાં ઝીલી ચક્રા હોય કે નહિ, પણ
એમની અનુકંપા, કરુણા, ને મૈત્રીની વૃત્તિએ તો એ કાળના અને એ
પત્રીના લોકો પર અમર કરી જ દેખાય છે. શુદ્ધ ભગવાન પહેલા આર્યોમાં
બ્રાહ્મણ સુદ્ધાં, માંસ ને મદ્યનુ સેવન કરતા. ચારે વર્ણો છૂટથી એ લેતા.
મનિઓ પણ એમાં અપરાધ નહોતા. મોટા યજ્ઞ-યાગોમાં મેંદડો
મદરા, હરણુ, મોગ, ઘોડા કપાતા. શ્રીકૃષ્ણે આ યજ્ઞાદિ ને તપાદિના
પ્રકારો અધ્યવા માટે થોડું ધ્યાન ખેંચ્યું હોય તેમ જાંદોગ્ય ઉપનિષદ
પરથી દેખાય છે. પણ એની જાણુના જેવી અમર થઈ હોય તેમ
દેખાતું નથી. પણ શુદ્ધની વાણીએ સમગ્ર મમાજ પર અમર કરી.
કૂટકંત બ્રાહ્મણે એમની માયા યજ્ઞની વાત સાંભળી કહ્યું: 'આજે હું
માતમો નળદ, માતમો વાહરડાં, માતમો વાહગડી, અને માતમો
મેંદાને યજ્ઞસ્થળેથી છોડી મૂકે છું. હું તેમને જીવિનદાન આપુ છું.
તાજુ ધામ ખાઈ, કંકુ પાણી પી, શીતળ હવામાં એ આનંદથી કરે.'

કૂટકંતે ભગવાન પાસે કરેલો આ મંકપ યજ્ઞનું મમાજઆપી
થઈ ગયો, ને હિંદુસ્તાનમાંથી યજ્ઞહિંમા આવ નિર્ગળ થઈ યજ્ઞો
ધર્માર્થ જૂમાઈ ગયેલી અન્યાયામા રહ્યા છે, પણ તેમા બકગ વધેગતા
નથી. નાગિયેર કે કોણુ વધેગાય છે. આ કોણુ વધેરવા પણ ગામનો
કોઈ મંદારી માણુમ તૈયાર થતો નથી એ માટે પણ હલકા ચર્ણના
વાવરીને પગણે લાવવો પડે છે. દારણુ કે આખરે તો એ કોણુ કે
નાગિયેર બકરાની જગ્યાએ જ છે ને ? આવો હિંમ અણુગમો છે
યજ્ઞની પશુહિંમા માગે ને તે એક અંતિની અનવગત, એકધારી,
કુણાપણુ, જોહાને પરિણામે.

યજ્ઞમાંથી પશુહિંમા આ પ્રકારે નાજુ થઈ પણ તે વેગ તપા જ
અટક્યો નહિ. મનુષ્ય વિચારશીલ ને માહમત્રિય પ્રાણી છે એટલે
વિચાર કરવાનું શરૂ થયા પછી એને રોકવાનું મુશ્કે

પશુહિંસા નાબૂદ થતા વિચાર ગિજ્યો કે જો આ હિંસા અધર્મ છે, તો બોજન માટેની હિંસા અધર્મ ન ગણાય ? અશોકે આ વિચારને વેગ આપી રાત્રિભરેના સોડામાથી પણ માસાહાર બંધ કર્યો. આને હિંદુસ્તાનમાં ચાપ પછે વનસ્પતિજન્ય ખોગક તરફ વળી દેખીએ છીએ તેની મૂળધારા છે ભગવાન તથાગત ખીજા કોઈ દેશમાં આદના મોટા પ્રમાણમાં આવે. 'રેરાર ચયાનુ નોધાયુ નથી' ડુણા-ગ્રેમ-અહિંસા જે મંચરિતાના પાયાના શુભો છે, તેનો વિચાર પોતાના જીવન ને પ્રિયે જાતિની સુગંધથી જ કરાવેલો યશ, ખીજા કોઈ કરતા. મૌદ્ર ને જૈન સાધુમંદને જ જાય છે. મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી ધર્મની જેમ એણે પોતાના પ્રયાગ માટે અન્યના લોહીનું દીપુ ય રોડુ નથી કારણ કે એના સ્થાપકે જીવન કરુણાના પ્રસાદની જેમ નિતાનુ ૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી એમણે ગંગા યમુનાના મેળમાં પોતાની કરુણાની ગંગા નહાવાની સૌ કોઈ એને આરે આવીને પાપ ને તાપ બને શમાવી રાકતા એણે તો પરમ માઠી જાતી કોણ આનુ એ પ્રશ્ન નહોતો. આનનાગને તરસ હોય તે જ બસ હતું.

એમના જીવનમાં જે બે શુભો—કરુણા ને વિવેકનો અદ્ભુત સમન્વય થયા હોય તેની જ અપદ્ધ છબીમંત્ર એમનું પરિનિર્ણય છે.

ભગવાનની અવસ્થા ૮૦ વર્ષની થઈ હતી પાનામાં ભગવાને સુ. ૦ લુહાગને ત્યાં બોજન લીધું હતું તે પછી તરત જ પેટમાં પીગ ગિપડી હતી તો પણ ભગવાન શાતપણે એ જ ગિયિતિમાં પ્રવામે ચાન્યા એમનો વિચાર પાનાથી ઢૂસીનારા જવાનો હતો. પણ વાળમાં કહુલ્યા નહીં પામે આનતા તો ખૂબ થાક લાગ્યો. આગળ નહિ ચનાય તેમ ક્ષાગતા, ત્યાં જ સ્નાન કરી પાસેના આગારાડિયામાં થોડી વાગ સુતા સૂતા સૂતા આનંદને કહે 'આનંદ, બોજન કરાન્યા બદલ સુદ નહારને કોઈ માફુ કહે, તો એને ખોડુ લાગવાનો મંજર છે પણ તેને તું કહેજે કે સુખતાની ખીર મને જેવી પોતક ને

મીઠી લાગી હતી, તેનું જ એને ત્યાં બોજન લાગ્યું છે તથાગત જે દિનસે પરિનિર્વાણ પામે છે તે દિનસે આપેની બિહ્વા મહા દન-દાયક છે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી ચુક્યા મનની શરૂ કરાવજો

એમને પોતાના અસાનનો ખ્યાન નહોતો, મધનો ખ્યાન નહોતો, પોતાના તત્ત્વનાના બારિ વિશે પણ ચિંતા નહોતી—ચિંતા હતી પેના અભણ, મરન મનના એકાકી લુહાર ભક્તની, કે જેને અગાળુ લોકો વગરનાં જ્ઞાન પોંખી નાખશે

જરા રમ્ય થતા કકુલયા નદી પાર કરી કુમ્ભીતારાના એક આગા વાડિયામા ખડોચા આનંદે ત્યાં એ જોડાયેલા શાલવૃક્ષો નીચે ભગવાનનું મિલાનું તૈયાર થયું કહેવાય છે કે શાનવૃક્ષ એ રખતે કાયેલું હતું તેના પછી જાણે ભગવાનની પૂજા કરી હોય તેમ કૂચો ખન્વા માથા છુદ આ જો, લોકો કેના અગાની ને નહેમી છે તેની તેમને ખબર હતી એટલે આનંદને કહે ‘આનંદ, તથાગતની પૂજા માટે ગમે તેટલા પુણ્યો વેરા, કે નિંય વાલો વગાડો પણ તેથી તેની પૂજા થનાં નથી તથાગતની પૂજા તો તેમણે ઉપદેશો લેા ધર્મ મથાથ-ગીતે અનુમગે તે જ હોઈ રહે ’

આનંદે કહ્યું ‘ભગવાન પરિનિર્વાણ પછી દેહની શી વ્યવસ્થા કરવી ?’

શુદ્ધ ઉત્તર દીધો ‘આનંદ, ગાગ પરિનિર્વાણ પછી માગ દેહની પૂજા કરના ા માયાફામા તમે પ શો નહિ એ જે અન્નાર્ગ તમને મતાગો છે, તેને અનુમગીને આનનાનો પ્રયત્ન કરો આવધાન થાઓ, ઉઘમી થઓ, સાત થાઓ ’

આનંદ ભગવાનનો મિયોગ પામે આવો જાણી એકાનમા જઈ આમુ સારવા નાગો એ જેઈ શુદ્ધે એને બોનાવી કહ્યું ‘આનંદ, સર્વ પ્રિયસ્તુથી આપણો મિયોગ થગે, એમ અગાઉ જ કહ્યું નથી કે ? આમ શોકાકુન થઈશ નહિ ’

બુદ્ધગુરુ પરિનિવૃત્ત થાય છે એ માનવી આજુબાજુના થોડેથોડ સોક એમના અતિમ દગને આપ્યા હતા એ વખતે સુભદ્ર નામનો બ્રાહ્મણ પણ આપ્યા આવીને આનન્ને ઠહે ' તથાગત આ વોડમા કનચિત જ જન્મે છે એમનો મગ દુર્વળ છે એટલે માગ મનની થોડીક ગકાઓનું મમાધાન મેળવી લેતુ છે '

આનંદે ઠહ્યું ' સુભદ્ર, આવે વખતે તું તથાગતને ત્રામ આપીશ નહિ એ યાકીને લોથપોથ થઈ ગયા છે ' બુદ્ધ આ મના માનણી ગયા એણે ઠહ્યું ' આનન્, સુભદ્રને પ્રતિમથ કર નહિ તે જિજ્ઞાસુ છે એને આનના દે તથાગતનો જન્મ જ આ માટે છે '

બુદ્ધે સુભદ્રની શઠાઓનું મમાધાન કરી આજુબાજુ એના અન્ય ભિક્ષુઓને પૂછ્યું ' હે ભિક્ષુઓ, મારા ધર્મ સખધી કોઈને નાં શના કોય તો પૂછી લેને ' પણ કોઈને કોઈ પૂછવાનું નહોતું એવે કહે ' તો હે ભિક્ષુઓ, હું કહું છું કે મસારની વસ્તુમાત્રને આપુ મર્યાદા છે માટે આનધાનીથી વતો '

વડુપ્રાન્તમન ને જામનિના અરતારસમા ભગવાન તથાગતની આ છેવટની નાણી

x

x

x

વૈદિ. મમાજ મામે નાગો ઉદાનસામા બુદ્ધધર્મ એકાકી નહોતો જે મમથે, ને જે પ્રદેશમા ભગવાન બુદ્ધે વિરોધ પ્રગટા થો તે જ સમયે ને તે જ પ્રદેશમા એના જ એક બીજા મહાપુરુષ હતા, ને તે ભગવાન મહાવીર

બુદ્ધધર્મ ને જૈનધર્મ વચ્ચે ફેરનીક માલ્ય માનતોમા એટલું મધુ મળનાપણુ છે કે કોઈ નાર જૈનધર્મ ને બુદ્ધધર્મનો જ એક કાગો ગણી કાનામા આવે છે અસ્તુ જૈનધર્મે પ્રવર્તાવેનો તપ ને અહિંમા પ્રવાન યતિધર્મ ગણો જનો છે છંદે યતિઓને કૃતરાને થોએ કાડી

ન પાપ્યાનુ આહાણુ પ્રથોમાં છે એ, યતિધર્મ ને યજુધર્મોએ વચ્ચે પડેલેથી વિરોધ હશે તેવું જતાવે છે.

મહાવીરે તો આ યતિધર્મને વધારે મંપૂર્ણ કર્યો ને આપક મનાયો. મહાવીર પડેના થઈ ગયેન તીર્થંદર પાશ્વનાથની ઐતિહાસિકતા વિશે તો શકા નથી.

જેનો એમના ધર્મને વિકાસનાર ૨૪ તીર્થંદરોને માને છે. આમાં પ્ધાન રાખના જેવી વાત એ છે, કે બધા જ તીર્થંદરો ક્ષત્રિય-જાતિના હતા ને એટલે તો સ્ત્રી હતા—મત્વિનાથી.

આહાણુ પ્રથોમાં વર્ણવેના મનાવેના કાગથી પુરોહિતોના એકાધિકાર મામે ક્ષત્રિયોએ જે ૫૬ ગરુ કર્યું તેને જૈનધર્મના ચોવીસે તીર્થંદરોની-ક્ષત્રિયજાતિની હકીકત ટેકા આપે છે. ક્ષત્રિયોનો આ વિરોધ ઉપનિષદ મિત્યાગ્રણા, જૈન મિત્યાગ્રણા, ને જૌદ મિત્યાગ્રણા-આ ત્રણ ગ્રંથોએ પ્રગટ્યો દેખાય છે.

ભગવાન મહાવીર, ભગવાન બુદ્ધની જેમ જ વૈજાનીના ગણ ગાન્યમાં જન્મ્યા હતા તેમની જેમ જ એમણે વેન્દ્રામાખ્યના કર્તા-ભર્તા-મહર્તા ધર્મચરો દિંમાપ્રધાન યજ્ઞોનો, જન્મજન જાતિની શ્રેતાનો, અસ્વીકાર કર્યો હતો તેમની જેમ જ આનંદ ભાનામા, લોકો અમજે તેના ઉગરજો દારા ઉપદેશ દીધો હતો. જાનેની મિત્યાગ્રણામાં તદાનન હતો, પણ સામાન્ય લોકજગૃતમાં ઉપરના સમાન તત્વોએ ધણી મનઃકરી બુદ્ધે જેમ નિહારના બનાયો વચ્ચે જગૃતિ આણી, તેમ જૈનધર્મના ઉપદેશે ઝગિના આદિવામીઓમાં આત્મચર્યા પ્રગટાવી ધણી લાગના કાગ સુવી કનિંગ દેશ જૈનધર્મનું મોટું કેન્દ્ર રલ્યું તે રસ્તે ધર્મને જ ચોનામડલમાં ઘર્ષ દક્ષિણાભારતમાં જૈનધર્મે પોતાનો વિસ્તાર કર્યો.

પણ જૈનધર્મને અને જૌદધર્મને શા માટે એ કાળે આટલો આપક ટેકો મળ્યો? ઉપનિષદે પણ યજ્ઞમાદિની પુસ્તકતા તો મનાવી હતી

પણ તે બધા અવપર્ણ શોધકો હતા મહાવીર ને જુદા તો કરુણાથી ખળભળી ગયેના મહાનદ સમા પુરમાં હતા પોતાનું અસીમ અંત કરણ સૌની સાથે જોડવા ની-બ્યા હતા એટલે, આ એ ધર્મોની વ્યાપ્તતાનું કારણ આ મનેના વ્યક્તિત્વમા પણ છે, ને વિચારણામા પણ છે

બને ત્રિચાગણને ટેકા આપનાર વર્ગોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દેખાય છે—ક્ષત્રિયો, મોટા શ્રેણીઓ, અનાયો તથા યદ્રો ક્ષત્રિયો તો પુરોહિતોના અધિધારની ધર્મથી ખળના હતા જ દરેક વર્ગમા નવી વિચારણામા પ્રામાણિકપણે માનનારા કેટલાક હોય છે તે પ્રમાણે આમા પણ—મૂળે વધારે સાચા નિવેડ પર જોએના આ ધર્મોમા, ખરેખર સુસુખ ભાવે આવેના ક્ષત્રિયો પણ હશે તેણે થોડા મત્સ્યાર્થભર્યા આગેનાને વિના તો હિનચાનને ચાનતું જ નથી પણ જે રીતે આ વિચારણાની આગેનાની સુખ્યત્વે ક્ષત્રિય ત્રિચારકોએ લીધી, તેનું કારણ તો પુરોહિતોના અધિધાર સામેનો રોષ જ દેખાય છે ઉપરાંત આ બને ધર્મો સામાન્ય ગીતે એકબી સત્તા જરતા હોત્સત્તા કે કું સત્તાનાગા માણુઓની હિમાયત કરતા હતા આ પણ, મોટા રાજ્યો નીચે દુર્ગા કે દુર્ગા જનાની ગિયતિ પર આવેના સામત ક્ષત્રિયોને ગમે તેનું કરું

ભગવાન જુદનો બીજો મોટા અનુયાયીવર્ગ શ્રેણીઓનો હતો અનાયપિન્ડ એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે એણે ભગવાન માટે જોતનનમા સોનાના મિઠ્ઠા પાયરી લીધા હતા આ શ્રેણીઓએ જૈન ને ગૌદધર્મને ટેકો આપ્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ દેખાય છે કે એ પ્રજાસત્તા તરફ એક દેતા હતા અનમત ગડિ ગડિ પ્રજામત્તાની આ શ્રેણીઓની વ્યાખ્યા, ક્ષત્રિય મામતો કે રાજાઓની વ્યાખ્યા, અનાયોની વ્યાખ્યા ને જુદ આ ધર્મના સ્થાપકોની વ્યાખ્યા ને અમનમા, ત્રીણા ને મૂળ ગત બેદો પણ હશે જ. પણ તે કાળે તે બહાર આવે તે જરૂરી નહોતું જરૂરી હતું આ મર્વગ્રાસી પુરોહિત ને મોટા રાજ્યોની મત્તાને તોડવાનું અમ્મતસત્તુ લિચ્છવીઓને ગળા ન જાય, ને રાજમત્તાને

મનસતા ગળી ન જાય, એ પહેલાં જોવાનું હતું શ્રેઢીઓએ આ ધર્મેને ટેકા આપ્યો તેનું બીજું કારણ, આ મને ધર્મો પુરુષાર્થ પણ એક દેતા હતા—દેવકૃપા પર નહિ, તે હતું વ્યાપાર દ્વારા લક્ષ્મી ઝળનાર, ને આપમજે આગળ આવનાર માહમપ્રિય, અને જગત વીવનાર, દ્રવિયો ખેડનાર વાણિજ્યપ્રિય જાતિને વ્યવસાયની પ્રગતિ માટે દેવનાની તત્ત્વજ્ઞતા કળતા પુરુષાર્થવાદી તત્ત્વજ્ઞતા અતુદ્ભૂત હતું સમગ્ર મમાગ પુરુષાર્થ તરફ વળે તે વ્યાવસાયિક ઉન્નતિનું પ્રથમ પગથિયું હતું. ને વ્યવસાયિક ઉન્નતિ વિના વ્યાપાર ખીણે કેમ ?

અનાથપિન્દ જેના મહાશ્રેણીઓના ટેકાનું એક ત્રીજું કારણ પણ દેખાતું છે અનર્ગલ દ્રવ્ય ને વિનામના ઉપભોગ પત્રી આ મહાશ્રેણીઓને પોતાને પણ અનુભવ થયો હશે કે ‘આ મનુ કાણુભણુ છે, ૦ ૫ ૦૪ અમમ છે આનાથી પણ ધન થતો નથી. શિષ્યાથી સુખ—અમમ મન શાંતિ ક્યા છે ?’ વાગણુમીના મહાશ્રેણીનો પુત્ર યમ આનો પ્રતિનિધિ છે અતિવિનામથી કટાજેલો એ પોતાના ગુભવનમાથી ગહાર નીકળી ખેનતો હતો ‘કટાજો ને કટાજો—અશાંતિ જ છે અહીં’

હવે ૨થી ત્રીજો વર્ગ—અનાથો ને શત્રોનો એમણે તો ને ઠેઠ એમને આગળ લાવે તેને ટેકા આપવાનો હતો આર્થ સમાજમા એવા વર્ગ તરીકે સ્થાન મેળવુ હતું, પણ તે સ્થાનથી એમની આર્થિક શક્તિ વધ્યા છતાં, સામાજિક સ્થિતિ કાર્ડ સુધરી નહોતી. જ્વાનજન ભોગનનાનું સ્વમાન મળતુ નહોતુ ને આર્થોની, આ વૈભવી દુનિયા ને પેના સ્વર્ગ—એકેમા એમના મોટા ભાગથી તો પેસાતુ નહોતુ એના વળતે આ બને ધર્મોએ પોતાના મનના માણુ એમને માટે ખુલ્લા મુદ્દા એમને મૌતી જોડે મોક્ષના મમાન અધિકારી દગમ્યા ને એ બાણે પ્રવેશ કરી હરિદ્રી મન, હુટારો અગુનિમાન, હજમ ઉપાધિ, મધ,—સૌ અહત પણ મન્યા તે આ શત્રોએ અને અનાથોએ જોયુ તેમણે અજ્ઞાત મન દ્વારા જ હિસાબ મળ્યો હશે

કે ને એક વાર આ યોદ્ધાપના-મર્વોવ્યપના ગારણા અમારે માટે ખૂલે તો ખીજા સામાજિક અન્યાયોના ગાળણા ખૂનવાના જ વિચારને કાર્ક ઝોરડામાં તો પૂરી રાખી નહોતે નહિ.

શદ્રો ને અનાયો આ ત્યાગપ્રધાન ધર્મ તરફ વિશેષ આકર્ષણ તેનું એક ખીજું કાળજી પણ દેખાય છે.

વૈદિક આર્યોને આ જગતના સુખો ઉપર વંગાય આવ્યો તહેતો તેના સૂકતો દેવોની પાસે પુત્ર, પૌત્ર, મોનું, ગાયો વગેરે માગતા અચકાતા નથી. એ દાગતા આર્યોની રવર્ગની કલ્પના પણ આ પૃથ્વી કળના કયાયે વવારે ભોગવિનામની સામગ્રીનાના સ્થળની છે ઉપભોગ તરફ એક પ્રકારનું નિષ્કાલ્પ આત્મપણ આર્યોને છે. કાર્ક પણ વિનંતા જાતિમાં એ સહજ છે એમની જુગતને બધું જ મેળવતું-ટકાવતું શક્ય લાગે છે પણ બિચારા શદ્રો ને અનાયો તો આ કુનિયા તેમ જ નર્ગના સુખોથી જાતન જ હતા ઝટ મળવાની આશા પણ નહોતી આ અનહેનનામાં એક એવી વિચારણા મળી કે 'આ મધા સુખો કાણુભણુર છે રવર્ગ જ નથી ને આના સુખોની કામનામાં રચોપચો ગહે છે તે જ અસાની છે આના સુખો તેજનો નાશ કરે છે માત્રુ સુખ તો આના સુખોનો ત્યાગ કરવાથી જ મળે છે ને ત્યાગી છે તે જ મહાન છે તે જ જ્ઞાની છે, તે જ માથો યજ કરે છે'

તિરસ્કૃત, અપમાનિત, શદ્રો ને અનાયોને જાણે ગૌરવ ને મનમાં નવું ગારણુ ખૂંચુ લાગે તો તેઓ પરાણે કરી જ રલા હતા તે તેમને માટે જહુ મુસ્કેલ ન હતો તેઓને ખૂંચતુ હતુ અપમાન હવે એક અહત પુરુષ અનુભવોના ઊંડાણ સુધી જઈને એમને કહેતો હતો કે 'આના સુખભોગો માટે પ્રાર્થના કરનાર-ચર્યાદિ કરનાર બ્રાહ્મણો શદ્ર હતા' ને તેમનામાં આત્મગૌરવની યજશિષ્યા પ્રગટી જાય.

એ કચડાયેન કાળા અનાયોમાં મુનિઓના મુનિસમાં હનિકેશી ને ઉપાધિનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ : ૮

બુદ્ધ જનપદતંત્રના હિમાયતી હતા. ને તે વખતે ઉત્તરભાગતમાં ઘણાં મહાજનપદો હતા પણ ખરાં વિદેહ ને કુરુપાચાલ જેવાં રાજ્યો જ્યાં પહેલાં રાજાઓ હતા, તે પણ એ અરસામાં પ્રગતંત્ર બની ગયા હતા. તે છતાં સમયના બળે ખીજા બાજુ પણ કામ કરતાં હતા. વમાહનના પિરતાર સાથે રાજ્યો મોટાં થતા જતાં હતા, તે એક કારણ હતું. ખીજું, એક રાજ્યની હિમાયત તરફ જનારુ બળ બીજું થયું-પુરોહિતોનું. શુદ્ધ પુરોહિતવર્ગનું સ્થાન કાઢી નાખ્યું હતું. ને એમના જીવતરમાં એમનો ઉચ્ચ વિરોધ થયો નહોતો. તે એ ત્રણ કારણે. એક તો, એ વખતે આવા મપ્રદાયો ઘણા હતા. એવા મપ્રદાયોમાનો આ પણ એક છે, એનાથી કાર્ષ લાગી અસર થશે તેમ ધરાવું નહોતું. ખીજું, શુદ્ધ પોતાનું પ્રેમમય ઝડુણાપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ. ને ત્રીજું, હિંસક વિરોધ કરવાની આદત અહીંની હવામાં એ કાળે ઓછી. શુદ્ધના અવસાન પછી એમની વિચારણા ઝપાટાપધ ફેલાવા

માડી ઉત્તર-ભારત ઉપરાંત મધ્ય-ભારત મુઘી બુદ્ધિભિન્ન એમને।
 મને પડ્યાથી ગયા અને લીધે પુરોહિતો વિચારમાં પડી
 ગયા હોય તેમ જ ને અને પગિણામે ગામનીતિની ચર્ચા કરનારા
 ઘણા મધ્યે લખાના માથા જેમાંના ઘણાખંડ, એક રાજ્ય ને બ્રાહ્મણ-
 વર્ણવના હિમાયની હતા એટલે આપણે એ અરસામાં ભાગતવર્ષ
 માં એક નવા પ્રકારના માત્રાન્યનો ઉપયોગ થતો જોઈએ છીએ આ
 છ નંદ ને મોર્યા માત્રાન્ય એની તારિકક વિચારણા ગુરુ કરતો
 મધ્ય છે-અશ્વમેધને ગાદી પર નાની ભાગતવર્ષનો પ્રખર એ છત્રી
 સમ્રાટ મનાનારા ગ્રાણ્યે નખેન કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર એની
 વિચારણા કરીએ તે પહેલાં, આ ઉપરાંત બીજા કયા મનાવે
 આના માત્રાન્યની જરૂરિયાત તરફ લોકોના મન વાળ્યા તે જોઈએ
 આ મનાવ હતો મિકદ્દની-મકદ્દ દતિહાસકારોએ એવેશ્વરનાની
 આ ચર્ચાનો 'કામનો નાથ' જ્યો છે કે નાકે તો હિંદુસ્તાનના
 દતિહાસની શરૂઆત જ એનાથી કરી છે, ને બહુનારને એમ
 હતા યુ છે કે હિંદુસ્તાન શરૂઆતથી તે અત સુધી હારતુ જ આવ્યું
 છે' માથે નાત એ છે, કે મિકદ્દરે હિંદુસ્તાનના એક ખૂણા ઉપર
 જ પગ મૂક્યો હતો ને તે પછુ તે વખતે ધરિની સામ્રાજ્યનો
 એક ભાગ હતો ધરિની સામ્રાજ્ય એણે પતી થીલુ હતુ, એટલે એ
 પતેના ભાગના એક ધનાઢા તરીકે પળમનો કમળે મંભાળનામાં
 આવ્યો હતો અતઃ હિંદુસ્તાનના કિનારાને અજ્ઞાત તો એ જગ
 વિજેતાને આવ્ય તાગી ને પાંજ હડી મનુ પડ્યુ જે નાનો ભાગ
 લીધો, એ પેતા પછુ કેને સમય લાગ્યો? વિગાળ ધરિની રાજ્ય
 લેતા એને ચાર વર્ષ નાખ્યા, ત્યારે એને હિંદુસ્તાનનો એક સરહદી છેડો
 લેતા સવા નણુ વર્ષ નાખ્યા' ને તે પેતા પેતા એની જાતીમાં એવો
 ધા લાગ્યો કે કેટનાકને મતે, એ ને એના લીધે એ મળ્યુ પામ્યો
 નિશાળોમાં શીખવવામાં આવે છે તેના કરતા આ કેટલું જુદું છે ।

હિંદુઆત્મને પદેશીઓને હાથે ઘણી વાર હાપ ખાધી છે, ને તેનાં માથા પરિણામો બોગચ્યા છે મનન થનામા ભાગે કીન જનારી છે. પણ તે સમયને નજુ વાર છે. એવેકજાડના સમયનુ ભાગતરી પ્રાણુસાન, મનન ને દુર્ઘ્ય છે એ તો તે પછી પણ દુખો ને તકોનાં ધાડને હાવી દેવાનુ છે એવે એવેકજાડની ચડાઈ એ ધૂમકેતુ જેવી છે, વિશાગ આક્રમણ નથી તેમ જ ને ધાડનો સામનો પણ હોર્મ પ્રગળે પ્રેરણા આપે તેવો યશસ્વી છે એની માળના દત્તિ-હામકારોએ જ એની માહેગી પૂરી છે. એગ્નિન જેણે એવેકજાડની આ ચડાઈનો જ્ઞાન લખ્યો છે તે નખે છે કે, 'કીર્તિ' વણી વાર હકીકતોને મદે છે, ને દયા દે છે જો કે આપણી કીર્તિ' રીડ માખૂત પાયા ઉપર િભી છે, તો પણ તેની ચડાઈ માટે તે હકીકત ગ્તા અદવાની વધારે કાણી છે '

એવેકજાડ નિજમનો જૂખ્યો માણસ હતો નાનપણમા એના બાપને વિજયો મેગનતો જોઈ, ગમે ને પોતાના માટે વશુ જીવાનુ એના પિતા બાકી નહિ ગમે તે ભણે ગ્ડી પડેલો ને પોતે અજ્ઞેય છે, એગ જ તે માનતો ને મનાવતો પણ તેને શીઆમના કાલ પગ્વી જ પાઠા હડી જનુ પચ્ચ હતુ કાણુ કે અહીં ચેહાના ચણુ આવનાના હતા એના જ શન્દોમા હીએ તો 'મીક મૈનિમેએ આજ સુધી નાની મખ્યા સાથે મુનામયો કર્યો હતો આ નખતે પહેરી જ નખત વિશાગ મૈન્ય માથે મુકામયો જવાનુ આનુ જોમનુ નામ માજગીને જ મીક મૈનિમે ગલરાયા હતા તેના ગષ્ટમા પેમનાની જ તેમણે ના ભણી ' કેટનાયે સામ્રાજ્યોને વૂગમા મેગનનાગ્રી ચેહાઓમા ગલગટ દેલાનનાર હતા ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતના ગણુરાજ્યો—ભારતના સીમા-જના એ જનન પહેરેગીરો તક્ષશિનાના ગજ્જ આલિએ ગ્જો નઈ માગ ખુલ્યો કરી દીધો, પણ આ ગ્વાતગ્મના શાસે જવનાગ ગણુ રાજ્યોએ લગા મિના ગાર્ગ ન આપ્યો તક્ષુ તક્ષુ જમીન માટે ચેહી

વહેવડાવ્યું. દુરમનોને મોઝે દહેવડાવ્યું કે ‘વાલ, વાલ.’ એલેક્ઝાન્ડર
 ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૪માં વિશ્વવિજય માટે પોતાના દેગમાથી નીકળ્યો.
 ઈ. મ. પૂર્વે ૩૩૩માં એણે દરન સામ્રાજ્યનું પાટનગર પર્સાપોલીમ
 લીધું, ને ઈ. મ. પૂર્વે ૩૨૮માં એ ડાણુવની ખીણમાં આવ્યો. માનકદ
 ને ચાન નદીની ખીણમાં ભાગીય કિલ્લાઓને લેતાં લેતાં એને એક
 વર્ષ નીડગી ગયું. મરસગ નામના એક કિલ્લામાં ૭૦૦૦ મૈનિકો હતા.
 તેમણે મખન સામનો કર્યો. પણ જ્યારે જોયું કે મરમગ હવે વધુ
 વખત ટકી શકે તેમ નથી, ત્યારે પળમમાં ચાલ્યા જવાનું વિચાર્યું.
 સિકદરે એને જવા દેવાની હા પાડી-જો એ બધા એને મદદ કરે તો.
 કિલ્લાની બહાર નીકળીને થોડે દૂર એમણે છાવણી નાખી. પણ
 સિકદરે એવા ખમર મળ્યા કે પોતાના વનને પદલિત કરવામાં
 તે મિકદરને માથ આપવા નારાજ છે, એટલે રાતોરાત સિંદંદરે
 તેમને ઘેરી લીધા. મૈનિકો પોતાની જીએને વચમાં રાખીને અત્ય
 સુધી લખ્યા. એક પણ સ્ત્રી કે પુરુષે જીવના ગળાં ત્યાં સુધી હથિયાર
 ન ઊઠાયા. તમામે તમામ ખપી ગયા મરમગ પછી હુકુઆમ ને વીગ
 હાટના કિલ્લાઓ સગઈ કરીને લીધા પશ્ચિમ બાધારે એલેક્ઝાન્ડરની
 ફોજને એક મહિનો ઘેરભાવી રાખી, પણ તક્ષશિવાના આભિએ દગો
 દીધો. એલેક્ઝાન્ડરની ફોજને સિંધુપાટ ઝરાવી પણ કેક્ય પ્રદેશને
 રાજા પુરુ જી પ્રકાગને હતો એલેક્ઝાન્ડરે જ્યારે એને શગણાગનિ
 માટે દૂત મોકલ્યો ત્યારે એણે કહ્યું ‘તમારા રાજાને કહો કે હું
 એમનું સંગત કરવા સમ્રામજૂમિ પર જ ગળીશ.’ આ મર્દ રાજાને
 જ્યારે હા પછી એલેક્ઝાન્ડર પાસે વર્ષ જવામાં આવ્યો ત્યારે એલેક્ઝાન્ડર
 જાડરે પૂછ્યું ‘તમારી સાથે કઈ જાતનો વર્તાવ રખાય તેવી આશા
 રાખો છો?’ ‘રાજા રાજા સાથે વર્તે તેમ જ. એથી વિશેષ નથી
 જોઈતું.’ પુરએ કહ્યું, ‘એમાં બધું આવી જાય છે.’

આગળ કંઈ નામનું ગણરાજ્ય હતું એની બાજુનું માલવ ગણરાજ્ય

એની સાથે મળીને મામનો કરવાનું વિચારતું હતું અને એકદમ મજા તે પહેલાં સિકદર કદમણ ઉપર તૂટી પડ્યો. કઠો ચોલાની રાજધાની હતો રવોનો ત્રવડા ગઢ કરીને લગ્ના. નમતું આપવાની વાત જ ન કબૂલી. આથી સિકદર એવો ખિન્ન થયો કે કઠોની રાજધાની એણે જડમૂળથી ઉખેડી નાખી. ગ્રાંઠો લખે છે કે ‘અહીં તેઓ માગાપતી દેવજા મુજબ જાગડોને જિવાડના કે ઉઝેના નથી, પણ જાગડોની વૈકળીય તપાસ કરનાર અધિકારી કહે તે પ્રમાણે ચાલે છે. તે એ અધિકારીને બાળક બેઠાણ ને ખોડવાળું લાગે તો મારી નાખે છે. લમ્બ વરવામાં ગિયુ કુળ જોવાતું નથી, પણ રૂપ જોઈને પસંદ કરે છે.’

વાલિક મંધા દક્ષિણ પળગ)માંના મૌજૂત ગણરાજ્યમાં પણ આવો જ રિવાજ હતો.

કદમણનો નાશ કરી સિકદરની સેના બીગ્યામ નદીને ગઠે આવી. મામે કાઠે એક વિશાળ ગણરાજ્ય તેની વિશાળ સેના સાથે ખડુ હતું સિકદરના સૈનિકોએ ત્યાં સંભળ્યું કે એ ગણરાજ્ય કઠો જોઈ જ નિર્ભય—દ્ર હતું, પણ સખ્યામગમાં ઘણું ચડિયાતું હતું, ત્યારે એમની છાતી બેસી ગઈ. ઉપરાંત, તેને પેલે પાર મગધનું સામ્રાજ્ય તેમનો સત્તાર કરવાની તૈયારી હતું હતું સિપાહીઓએ આગળ વધવાની ના પાડી સિકદરની ધાક, ધમખા, લાન્ય—મધુ એજે ગયું. મુનાની સૈનિકો હવે વિશેષ મુકામલો કરવા તૈયાર ન હતા છેતરે મિકદરે તમતું તોલ્યું, ને પેના અનામી ગણરાજ્યના ભયે પાછો વળ્યો. મિથુને ગઠે કાઠે ઈરાની અખાતમાં પહોંચવાનું હરાન્યું પણ વગતો રસ્તો પણ સગલ ન નીવડ્યો. જો કે એ હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યો જતો હતો, એટલે વહેનો જય તેટલું સારું હતું પણ રસ્તામાં આવતા એકે એક ગણરાજ્યે સામનો કર્યો—પરાજીતના કરતા પાવમાની પસંદ કરી.

જે માનવોએ કઠો સાથે મળીને મામનો કરવાનું હરાવ્યું હતું

તેમણે ક્ષુદ્રક સઘ માથે મળીને મેરચો રચ્યો. સિકદરની સેનાએ વળી એક પરાક્રમી જાનિ સાથે લડવાનું આગ્યુ જાળી જળવો કરવાની તૈયારી કરી. એક કિલ્લા આગળ એમને ખચકાતા જોઈ સિકદરે પોતે આગળ ધવી કિલ્લા પર એકલા ચડવા કોશિસ કરી. આમાં એની છાતી પર કોઈક માનવીની જરછી વાગી. એ બેહોશ થઈ ઢળી પડ્યો. આ ઘાને ઠાણે જ આરાળ જતા એનું મૃત્યુ થયું.

મિકદરે માનવ ક્ષુદ્રકો જોડે સમજૂતી કરી માવવાને સોનાના આમતો આપી મોટું ભોજન આપ્યું. પણ એ પછી, એ નાના ગણ રાજ્યોએ પણ એની મેનાને કારેકારી પસાર થવા ન દીધી.

ઉત્તર મિંચમા મુચ્ચીકર્ણ નામનું નાનું ગણરાજ્ય હતું તેણે સામનો કર્યો. પડખેના બ્રાહ્મણક ગણરાજ્યે પણ સિકદરની સેનાને પરેશાન કરી. આ બ્રાહ્મણકો જે રાજ્યોએ મિકદરની તાબેદારી સ્વીકારી તેમની નિંદા કરતા હતા, ને જ્યાં નાના ગણરાજ્યોને એકઠા થઈને સિકદરને મેરચો આપવાનું હોતું હતા કેટલાંક રાજ્યોએ એમની પ્રેરણાથી સિકદરની સેનાને રસ્તો આપ્યો. ન હતો આથી સિકદર ખિન્ન થઈને બ્રાહ્મણક ગણના આગેવાનોની લાશો ખુલ્લા રસ્તા પર ઢાંગી હતી આવા એક પડખેના આગેવાનને સિકદરે પૂછ્યું ‘તમે શા માટે આ જ્યાં નાના ગણરાજ્યોને મારી સામે ઉશ્કેરો છો?’ પેલાએ જવાબ આપ્યો ‘આમગ્ગેર જીવના. ને તે ન બનતું હોય તો આખરે મરના.’

પ્રાતાનપ્રસ્થ રાજ્યની સમગ્ર પ્રજા તાબેદારી કબૂલ કરવાને મદલે પોતાનો દેશ છોડી ગઈ.

મુચ્ચીકર્ણ ગણરાજ્ય વિશે કીકો લખે છે કે, ‘એ જ્યાં એક સાથે એસીને ખુનામાં સમૂહભોજન લે છે. માત્વિક ભોજન જ લેવાય છે તેમની મરાસરી આયુષ્ય ૧૩૦ વર્ષની છે. એમને ત્યાં કોઈથી શુભામ

રખાતા નથી. ધનવાન ગરીબના પંચુ ભે- નથી. જ્યાં મરખા ગણાય છે. અને અશનતોમાં ભાગ્યે જ જાય છે. '

આ છે એવેક્કાન્ડરનું આ દેગે કરેલું ગ્વાગન ગૌરવમયો કિરમો તો નીચેનો છે

એવેક્કાન્ડરે હિન્દુસ્તાનના વનોમાં રહેતા ઝપિઆ વિશે ઘણું સાબળ્યું હતું. નાનપણમાં પ્રખર વિદ્યાનિધિ એગિરોટલે તેને બધાંઓ હતા. આથી તેને આવા કાર્ક સાધુને મળવાનું મન હતું. એક મંન્યારી-દડિનના જ્ઞાન વિશે એણે ખૂબ સાબળ્યું હતું. એટલે પોતાના એક સગ્ગરને મોકલ્યો. મરદારે જઈને જોયું તો દડિન એક ઝાડ નીચે પાદડાની પથારી કરી ઝોપીનખર સૂતો હતો. એણે પ્રશ્નમાં કરી કહ્યું 'દેવપુત્ર એવેક્કાન્ડરે તમને તેજન્યા છે. જો તમે આવશો તો તમને બારે ભેટ આપશે, પણ જો તમે નહિ આવો તો તમારું માથું ઉડાવી દેશે. '

દડિને રમૂજભયું હસતા આ સાબળ્યું ને પાદડાની પથારીમાંથી જ સૂતા સૂતા કહ્યું 'જે વિશ્વેશ્વર સૌનો ધણી છે, તે અન્યાયનો કર્તા નથી, પણ પ્રકાશ ને શાન્તિનો સર્જક ને માધુએનો મરણક છે. તે જ મારી પૂજનો અધિકારી છે, જે સુદ્ધ જિભા કગતો નથી ને ખૂન-ખરાખીને ધિછારે છે. એવેક્કાન્ડર દેવ નથી પણ મર્ત્ય જ છે. જો એને એના રાજ્યથી ધરવ ન હોય તો તે ગંગા પાર કરે. ત્યાંના અમારા પ્રદેશના લોકો તેને અટકાવી નહિ ગકે તો આગળ ચુકાનવો કગનારા મળશે. પણ આટલું સમજી લે એલેક્કાન્ડર મને જે આપે છે, કે આપવાનું કહે છે, તે મારે મન સાન નિર્વર્ક છે જે વસ્તુનો મને ખપ છે અને જે ખરેખર મારે મનથી મુલ્યવાન છે, તે તો છે આ વૃક્ષો-જે મને આશરો આપે છે. આ ખીલેના ફળફૂલો-જે મને ખોરક આપે છે, ને આ વહેગો-જે મને પાણી આપે

છે. આ સિવાયની બધી સંપત્તિ, જે ખૂબ ઉત્તમ કરીને એકઠી કરીએ છીએ તે, તેનો સંધરો કરનારને દુઃખ ને શોક સિવાય કશું આપતી નથી. ને દુઃખ ને શોક તો દરેક મર્ત્ય પાસે અમરતાં પણ પૂરતાં છે. હું તો આ પાંદડાંની પથારી પર સૂઈ છું ને અભંગ-શાંત નિદ્રા લઈ છું. જે મારી પાસે સોનું હોય તો આવી ઊંઘ મારી પાસે દૂંકત પણ ખરી? મા જેમ એના સંતાનને બધું આપે છે, તેમ આ ધરતીમાતા મારી જરૂરિયાતો આપી રહે છે. એલેક્ઝાંડર મારું માથું ઉડાવી દે તો પણ મારા આત્માને મારી શકવાનો નથી. મારું માથું અહીં રહેશે, પણ આત્મા તો ફરેલ વસ્ત્ર જેવા આ દેહને મૂકી એના માલિક પાસે ચાલ્યો જવાનો. દેહના પાંજરાને મૂકી આત્મારૂપે હું, આ ધરતી પર એને વક્ષદાર રહ્યો છું કે નહિ તે જોનાર ઈશ્વર પાસે પહોંચી જવાનો. તે જરૂર મારી પાસેથી મારાં કાર્યોનો હિસાબ. માગશે. કારણ કે તે આપણા સઘળા અભિમાનભર્યા અન્યાયોને તોળવા બેઠો છે. ને તે વખતે પીડિતોનાં ધૂસકાં તેના પીડોને સજ આપાવે છે. એટલે એલેક્ઝાંડર તેમને ધમકી આપીને બીવરાવે, કે જેને મૃત્યુની ખીક છે, ને જેને સોનું ને સંપત્તિ વહાલાં છે. અમારા જેવાની સામે એ બંને શસ્ત્રો નકામાં છે. કારણ કે બ્રાહ્મણોને નથી સોનાનો લોભ કે નથી મોતનો ભય. એટલે જાણી, ને એલેક્ઝાંડરને કહ્યું કે દંડિને નમારી પામે છે તેમાંની એકે વસ્તુની જરૂર નથી, એટલે આવશે નહિ; પણ તમારે કંઈ દંડિન પાસેથી જોઈતું હોય તો ખુશીથી એની પાસે આવો.

મીક ઇતિહાસકાર કહે છે: ‘વાનગીતનો આ અહેવાલ સાંભળીને એલેક્ઝાંડરને દંડિને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. જાણિતેતા એલેક્ઝાંડરે રીકાપુ’ કે દંડિન નિર્વસ્ત્ર હતો, પણ એની વિજયયાત્રામાં એને આ એક જ અણુનમ હરીફ મળ્યો હતો.’

ભારતવર્ષના સીમારે એલેક્ઝાંડરને બેઠ્યાં હતાં આવાં જ બી-પુરુષો.

એલેક્ઝાન્ડરની પીર કરતા જ એ પ્રદેશે બગવો કરી ખરેશીની ધૂસરી ફગાવી દીધી.

પણ એલેક્ઝાન્ડરના આક્રમણે લોકોને એક વસ્તુ વિચારતા વધી કે આ નાના નાનાં રાજ્યો વિશાળ આક્રમણ સામે ટકી શકે તેમ નથી. સીગાડો સુરક્ષિત રહેવો જોઈએ ને તેનો ઉપાય કૌટિલ્યે મૂક્યો—હિમાલયથી સમુદ્ર પર્યંત એકચક્રી ગળત દેશની જે કંદરતી સીમાઓ છે તેમાં એક જ પ્રકારનો વર્ણવટ હોય. એનું રક્ષણ એક જ સત્તા હોય તો વધારે સારી રીતે ચર્ચ શકે. એ વિચાર આ પહેલાં પણ વિચારકોને આવેલો ખરો—ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં.

‘સાવમૌમ સર્વાયુષ લન્તાદાપરાર્વાત્ પૃથિવૈસમુદ્રપર્યન્તાયા એકાદૃતિ’ સમુદ્ર પર્યંત જે પ્રાકૃતિક સીમા છે તેમા વમતા બધા મનુષ્યો પર એકછત્રી શામન હોય.

આશ્વમેધ ને ગજમુચ યજોની પ્રથાના મળમા પણ આ એકછત્રી સામ્રાજ્ય કે સાર્વભૌમત્વ સ્થાપવાની કંપના હતી. ગગાપશુનાનું મેદાન વિશાળ હતું—સીધું સપાટ. વચ્ચે કોઈ પહાડ કે અડચણો ન હતી. ની વિમ્મકર્તા ન હતી, પણ મોટા રાજમાર્ગ જેવાં હતી એટલે ત્યાં આ કંપનાનો મદ્ય જે ઉચ્ચ થાય મગધનો જરામધ આ વિચારનો પ્રતિનિધિ હતો, પણ પળનમા વમનારા આર્યો આવા એકછત્રી શાસનના વિરોધી હતા, એટલે સામ્રાજ્યનો એ પડેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પણ જરામધે મગધમા જે થી વેરેલા, તે નર સામ્રાજ્યના વખતમા પાટા ફાંચા હતા પણ અલેક્ઝાન્ડરના મથા પછી કૌટિલ્યે ચદ્રગુપ્તને મમ્નાટ બનારી ગાધારની મળ, ને દક્ષિણમા નર્મદા સુધી જે સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું, તે જુની અતલ હતું અગાઉ આર્પ લોકોએ જ્યારે જ્યારે સામ્રાજ્યની કંપના દરેલી ત્યાર અર રાજના આધિપત્યની હતી—બધા ગજોના નાશની નહિ. જરામધે તેમ જ મહાપદા નંદે

આવું કરના પ્રયત્ન કરેલો એટલે શાસ્ત્રોએ તેમની નિંદા કરી આયો, નાના રાજ્યોનો પરાજય કરી ચક્રવર્તી બનતા, પણ ગાંધીને ખાલમા ન કરતા ખાલી લઈને જૂના રાજ્યને જ વહીવટ કરવા દેવો તેવી પ્રથામા માનતા હતા ચક્રવર્તી ને ચાલુક્યે આ પ્રથાને બંધી નાખી તેમણે ત્યા બંધુ ત્યા ગાંધી ખાલસા કર્યા, ને પોતાના સુખાઓ (રાજક, મહાઅમાત્ય, પ્રતિનિધિ) દ્વારા વહીવટ કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાના રાજ્યના વિભાગો પાડી પેટા રાજધાની—અતિ તક્ષશિલા, તોશલી, સુવર્ણગિરિ વગેરે બીજી કરી નોકરશાહીથી વહીવટ ચલાવનાની પહેલી કંપના રજૂ કરનાર આપણે ત્યા ચાલુક્ય છે કેન્દ્રસ્થ વહીવટ શરૂ કરનાર પણ ચાલુક્ય છે આ બંને વસ્તુઓ દાખલ કરીએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એ ચાર વસ્તુઓ જોઈએ જ (૧) સરખો વહીવટ ચાલે તે માટે લઈને રાજ્યગામન અંગેના નિયમો ને ધારાઓ (૨) નીમેના નોકરો નિયમ પ્રમાણે જરામર વહીવટ કરે છે કે નહિ તે જોના માટે જાસૂમી જાગ (૩) નીમેના રાજકો મડ કરે તો દમાનના માટેનું ખડુ લશ્કર ને પાકા રસ્તાઓ (૪) આ બધા ખર્ચને પહેાચી વળનારું નાણાતંત્ર કૌટિલ્યે આ ચાર વસ્તુઓની ઝીણી, ઓઝમાર્જબરી ને ભારે નમાઈ ઉપજાવે તેવી વિચારણા ને વ્યવસ્થા કરી હતી હિંદુ લોકોમા પરલોકકલ્પિ વધારે છે, ને આ લોકની વ્યવસ્થા વિશે સાન એપરનાઈ છે એવું માનનાગએ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર જોઈ જવા જેવું છે

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર જોતા, પહેલી દાખ એ પડ છે કે રાજ્યની વિશે વિચાર કરનાર કૌટિલ્ય એ પહેલવહેલા જ વિચારક નથી એ પોતે જ એની અગાઉ ચર્ચા ગયેન રાજ્યની વિચારકોના નામો આપે છે વારવાર પોતે એનાથી ક્યા જુના પડે છે, શા સાડું જુદા પડે છે, તે સમજાવે છે તેથી એમ દેખાય છે કે એ કાગે આ શાસ્ત્રની ચર્ચા ઘણી વ્યાપક હશે

અર્થશાસ્ત્ર સ્પષ્ટપણે આટલું બતાવે છે કે, તે પ્રજનસત્તાક રાજ્યોનું વિરોધી છે બુદ્ધધર્મીઓનો પણ એને અણગમો છે રાજાના અધિકારો વધારવાની એની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે વ્યાપારીવર્ગ ને કારીગરવર્ગને ઉત્તેજન આપવાનું એનું વલણ છે ને બિવિધમા રાજ્ય દેનારી ગણાય તેવી કંપના ઊભી થાય તેના બી અતિચૂકમ સ્વરૂપે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પડેલા છે સાચી રીતે તો પશુરામના વખતથી ક્ષત્રિયોએ આહિરો સામે જે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો, ને જેના જનક, પ્રનાહણ વગેરે આગેવાનો હતા, ને બુદ્ધ અને મહારીરના સમયમાં જે વિરોધનો અપૂર્ણ પ્રકાગ થયો, તેની પ્રતિક્રિયા રૂપે આહિરોમાં જે વિચારણા ઊભી થઈ, ને જેનો અપૂર્ણ પ્રકાશ શુભ ને શુભનશ વખતે થયો, તેનો પાયો કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર નાખે છે અન્યતઃ, ઘણી માવમેતીપૂર્વક નાખે છે, પણ એ પાયો ત્યા પડ્યો છે અર્થશાસ્ત્રમાં એક જગ્યાએ જાણસ કહે છે 'મનનો અધિકાર દડ ને દાન દેવાવાળા હોતો' જે આની અગણના કરે તેના ઉપર દેવનો કોપ ઊતરે "

કૌટિલ્યે એઅરખુ તત્ર બધે વ્યાસે એ મારે જે બાગતો વિચારી છે, તેની યાદી કરીએ તો ઘણી લાગી થાય એમાં રાજા બે ત્યાથી સૂએ ત્યા સુધી શુ કંબુ, ત્યાથી માડીને હાથણી કે માયો વીંચાય ત્યારે કયા પ્રમાણમાં શુ ખાણુ આપનું, ત્યા સુધીના વિચારો સમાઈ જાય છે એક રીતે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર તે જમાનાના કાશ જેવું છે. થોડી જ બાગતો આપણે નોંધીએ જમીન મહેસૂલ, નહેરના પાણીના દરો, બદરો ને તેનો વહીવટ, વસ્તી ગણતરી, લગ્નવ્યવસ્થા ને તથા કનો કાયદો, દીવાની ને ફાજદારી ચુનાઓ, શમપરીક્ષા (પોસ્ટ મોર્ટમ), વરસાદ માપવાની ગોવણ, ઘોડાનો ઉછેર ગૌચાળાની વ્યવસ્થા, મદનક્ષી, દાસ સાથેનો વર્તોન, કિલ્લા ને નગરરચના હાવણીની વ્યવસ્થા, ઔપધિઉછેર, સહકારી મડળીઓ, શરાદી (વ્યાજ વટાન), રસ્તા ને તેની સાચવણી, તથા કેન્દ્રમાંથી નીમેલા નોકરો જરા-

પણ આડુંઅવળું ન કરી શકે કે મરજી મુજબ વર્તવ ન કરી શકે તેની વ્યવસ્થા, વગેરે લગભગ હરેક પ્રજા પર કૌટિલ્યે આજ્ઞાઓ ને નિયમો આપ્યા છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રનો મહત્ત્વનો ભાગ જનસૂત્રો ને જનસૂત્રી અંગેનું પ્રકરણ છે. પ્રજા સ્વતંત્રતાપ્રિય હતી. સાંઘા કાળથી અંપૂર્ણ સ્વશાસન ભોગવતી આવી હતી. શુદ્ધે આર્મા પ્રેમ, સેવા ને આત્મ-શાસનની વાણી ફેલાવી હતી. આવા વખતે સ્થાનિક રાજ્યોને ભાંગી નાખી કેન્દ્રીય વહીવટ ઊભો કરવો હોય તો ઘોડો ને તાકરાની ઝીણામાં ઝીણી હિલચાલથી રાજધાનીમાં બેઠેલ વાઠે ન રહે તો પડું જોખમ હતું. એટલે કૌટિલ્યે જનસૂત્રી પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. ને તેમ કરવામાં કાર્ત્ત નીતિ-અનીતિ, ધર્મ-અધર્મ, કે ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર આડે આવવા દીધો નથી. કૌટિલ્ય કહે છે: ‘ધતુધારીએ છોડેલ શર નિશાનને વીધે કે ન વીધે, પણ કુશળ માથુસે ચોળેલ કપટજળ તો ગર્ભમાં સૂતેલાને પણ હણી નાખે.’ એટલે કૌટિલ્ય સામ, દામ, ને બેદની નીતિની હિમાયત ખૂબ કરે છે. લડાઈ તો આ રાજ્યો ન હાવે ત્યારે જ કરવાની રહે. રાજનીતિપદ્ધતી મુખ્ય વિદ્યા જ આ કપટજળની રમતમાં પાવરધા થવું તે છે. કૌટિલ્યના મત મુજબ આવશ્યકતા ને રાજ્યવિસ્તાર, બે જ પ્રધાનપણે લક્ષમાં રાખવાનાં છે. ધર્મ, નીતિ, ને શાંતિના કરારો એ ગૌણ કે લક્ષમાં ન ગણવા જેવી વસ્તુઓ છે જેની સત્તા વધતી હોય તે માતિનો કરાર ભાંગી શકે.

આ સત્તા વધારવા માટે કૌટિલ્ય નીચેનાં સાધનો ગણે છે: કાવતરું, જનસૂત્રી, હાવચ, ઘેરા, ને આક્રમણ. કૌટિલ્ય દરેક વર્ગ પર જનસૂત્રો રાખના માગે છે. એટલે એના જનસૂત્રોમાં નીચેના પ્રકારો છે: વેપારીઓ, સંન્યાસીઓ, હાથ જેવાવાળા જોષીઓ, જાદુગરો, નૃત્યકારો, નટો, કદોઈઓ, ઝેર આપવાવાળા નિષ્ણાતો, ફેરિયા, વેશ્યાઓ, સંન્યાસિનીઓ, વગેરે.

કૌટિલ્યની આ મર્વવ્યાપી જસૂસી ફેજથી લોકો કેટલા ખીના હશે તે યાદી જેતાં સમગ્રય તેવું છે. આ જસૂસોના આધારે રાજ્ય કરનાર ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય પોતાની પથારી બદલવી પડતી. એક જગ્યાએ હમેશાં સૂરામાં પણ એને માટે જોખમ હતું.

આ જસૂસોની તાલીમ, ને તેમના અહેવાલોને તપાસવાના પ્રથમ નિયમો કૌટિલ્યે ઘડ્યા છે—જેથી માહિતી સાચા સ્વરૂપે જ આવે.

કૌટિલ્યે તે વખતના સમાજનું અમુક વખતે મૂળમાંથી પરિવર્તન કરવા ધાતું હશે. સ્થાપિત માન્યતાઓને ઉખાડી નાખવા માટે તાર, તપાસ, ને છાપાં વિનાના જમાનામાં, એ માત્રાન્ત્યની મક્કામતી માટે જરૂરી હશે, પણ તે છતાં, આ જસૂસોએ કરવાનાં કામોની વાત જેનાં માથુ ધુણાવ્યા સિવાય નથી ગહેવાતું. એગણે જરૂર પડ્યે (૧) ખેતીકર્મમાં, પાણીમાં, દૂધમાં, દાઢમાં એર બેગવરાનું હતું, જેથી દુસ્મનનાં હજારો માણુઓ એકીમાથે મરી જાય. (૨) વિગેધી પ્રધાનને મારી નાખી તેનાં મગા પર તે ખૂનનો આરોપ મૂકી પકડવાં. (૩) બેવફા સાગતા પ્રજાજનો સામે ખોટા આગેપો મૂકી મૃત્યુનું દેવરાવવો.

નીતિ-અનીતિને કારે મૂકનાર આ જસૂસી તત્તને બાણભદ્રે કાઠજરીમા આગખા માર્યા છે: 'જે લોકો ઉપદેશ ને આચરણમાં નિર્દય, કૂચનાગા પૂરા કૌટિલ્યશાસ્ત્રના અનુભવીઓ છે તેમને માટે વળી ન્યાય જેની ઝીજ છે ખરી ?'

જસૂસો જે ખમર આપે તે ઉપરથી યગના લેરા ખડુ વચ્કર તેા જોઈએ જ. ને ઝપાટાનંધ લસકરી ફેગવળી માટે પાકા રગ્તા પણ જોઈએ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર આ રગ્તા મમરાવવા, રગ્તા પર ઝાડ ગેપાવવાં, ને આરામધરો બિલા કરવા પ બહુ બાર મૂકે છે ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં તક્ષસિવાથી પાટલીપુત્ર મુધી રાજમાર્ગ હતો. જેની પદોગર્જ

ચોસા કૂટ હતી. દર અર્ધા કોસે કૂવો આવતો હતો, ને મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેવી જ રીતે પાટલીપુત્ર ને પ્રયાગ યર્ધને ખારસી, ને વિદિશાથી ઉત્તરે જીને રસ્તો જતો. ઉત્તરેથી એ રસ્તાના બે કાંટા પડતા. એક જતો બૃગુકચ્છ (ભરૂચ) તરફ અને ખીજો જતો છેક સિંધુના મુખ સુધી. તક્ષશિલાથી આગળ એક રસ્તો બદખ સુધી જતો, ને સાંથી આમુદરિયા નદી મારફત કાશ્મિર-યનમાં યર્ધ કાળા સમુદ્રમાં માલ પહોંચતો.

ચંદ્રગુપ્તની મેનામાં ૬ લાખ પાયદળ, ૩૦ હજાર હથેલ, ૬૦ હજાર હરતીદળ, ને ૮ હજાર રથો હતા. દરેક હાથી પર ત્રણ, ને રથમાં બે બાણાવળીઓ રહેતા. નૌકાસૈન્ય આનાથી અલગ હતું. સેના માટે માલ આયાન કરનારું ખાતું અલગ હતું. દરેક સૈન્ય સાથે વૈદો ને પરિચારિકાઓ રહેતાં. કિલ્લા તોડવાનાં યંત્રો પણ હતાં.

સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે છેલ્લે ભોઈએ તર ખળળે. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં એ માટે બે ઉપાયો લેવાયા દેખાય છે. (૧) વેપારી ને કારીગરોને બને તેટલું હિતેજન આપવું, ને વેચાણ નફોનો ફ્રી ભાગ કર તરીકે લેવો. કારીગરોને પણ રક્ષણ આપવા માટે એવા નિયમો હતા કે કારીગરના કોઈ પણ અંગને ઈજા પહોંચાડનારને મૃત્યુદંડ આપવો—જે કે કારીગરોનો મોટો ભાગ શત્રોનો હતો. આ જ રીતે જે નહેરને તોડે, તેને નહેરના પાણીમાં જ કુળાડી દેવાનો કાયદો હતો. ઉત્પાદન એ મુખ્ય સ્રૂ હતો. (૨) રાજ્ય પોતે જ કેટલાક ધંધા ચલાવીને આવક કરે. એ દષ્ટિએ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં રાજ્ય ખનીજની ખાણો પોતે જ સંભાળતું. ખંદેરો તથા નદીનૌકાવ્યવહાર રાજ્ય જ ચલાવતું. મીઠાનો ઈજારો પોતે જ રાખતું. દારૂનાં પીણાં, વેસ્માધરો, જુગારખાનાં, જંગલો, ઔષધિઉછેર—આ બધામાં રાજ્ય ઈજારો આપતું ને નિયંત્રણ રાખતું.

પાનિકરને મતે વર્તમાન મહેસુલી ને નહીંન્દીન નતુ પૃથક્કરણ કરવામા આવે તો તેનુ મૂળ ગૈરિલ્લસનમા દેખાશે

કૌટિલ્ય ને ચદ્રગુપ્તનો મુખ્ય હેતુ હિમાવયથી ધન્યાકુમારી સુધી ને પ્રવેશ પડયો હતો તેમા સામ્રાજ્ય સ્થાપનાનો હતો એમા એમને મુખ્ય અડચણરૂપ હતા તે મગના ગણરાજ્યો એ કે નંદવશનો નાશ ચદ્રગુપ્તે વાહિકમધના ગણરાજ્યોની મ વડ વ્યો હતો પણ રાજ કારણમા ઉપ રરૂત્તિ જરૂરી નથી સત્તા હાથમા આવ્યા પછી ને નીતિ અમલમા મૂકી તે આ હતી ને ગણરાજ્યો એકતા હોય તેને મગી જવા, ને ને મજબૂત હોય સઘરૂપે હોય તેમની માથે મિત્રી માધવી, લાનચ આપવી ને પક્ષમા રાખના તે પછી તેમનામા ભેદ પડાવો ને આર આર નહ મગવો મગો તરફ રાજાએ આ દૃષ્ટિએ વલુ આને પરિણામે મૌર્ય સામ્રાજ્યના અત રખતે ને ગણરાજ્યો મધ્યમરૂપે રહ્યા તે-માલન, વૃન્નિ મૌર્ય-ને આપણે ફરોના મામના વખતે જીવતા ને શક્તિશાળી જ્ઞેષ્ઠ એ છીએ પણ મૌરાજ, ભોજ, કુ ગદ્દિ, ને એના ખીલ છગ છટા ગણરાજ્યો સામ્રાજ્યમા સમાર્જ ગયલા દેખાય છે

મા પ્રજનમતાઃ ગણોની મત્તા વિનિષ ઉપાયોથી ધન નાનુ કૌટિલ્ય મુત્રમા છે તેમજ સામાન્ય પ્રજનુ સામુ યિષ જીવન પણ કેન્દ્રીય મત્તા મામે ન બાંહે ત મારે નીચેની રીતે એના પર અડગ મૂકે છે

નટ, નનક, કે વા ધ, લોકોના કામમા અડચણ ન કરે તે જ્ઞેવુ કારણ કે એ વેશમા દુરગતના ગુપ્તચરો રહી શકે, તે શક્ય જી ખીડ, વાનપ્રસ્ય માધુએનો સમૂહ, કુલના લોહી મગથે સકળાયલી વ્યક્તિઓનુ મગન, ને અર અરની સમ ન્યુથી નિયમ પ્રમારો બિશ થતી મળીઓના સુખ પૂજવળા વેપારી કે કારીગરોની

મંડળાઓ—આ સિવાય એક પણ ખીજું સંગઠન રાજ્યએ પોતાની જમિ પર ચાલવા ન દેવું.

વાનપ્રસ્થો સિવાયના સાધુઓને ન ફાલવા દેવાની આજ્ઞા જૌદ સાધુસંઘ વિશે સૂચના કરે છે.

લોહાના સંઘે મંડળાપદા સંઘ સિવાયના મંથોની બધી કરીને પ્રજાકીય જીવન વિવિધ સ્વરૂપે રાજ્ય પર અસર પહોંચાડે તેને મૂળ-માંથી કાપી નાખે છે. કારણ કે ઉત્તર ભારતવર્ષ એ વખતે લોહીના સગપણવાળાં મંજાથી કયાંય આગળ નીકળી ચૂક્યો હતો. તે વેપારીઓ ને કારીગરો તો રાજ્યની લશ્કરી ને નાણાશક્તિને ફક્તી ગાયો જેવાં છે, એટલે એમનેજ પોતાની મંડળાઓ રચવાની છૂટ આપે છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રનું રાજ્ય સુખ્યત્વે પોલિસ, ને શુભંચર રાજ્ય છે. એક જણે કહ્યું છે કે પ્રજાને યુવામીમાંથી છોડાવી ચંદ્રશૂર પોતે જ જલિમ થઈ બેઠો. પણ જેટલી હદે કૌટિલ્ય ધ્રુવે છે એટલી હદે મૌર્ય સામ્રાજ્યે તેની પ્રજા પર કાળૂ રાખ્યો હોય તે અર્થભવિત છે. પણ કૌટિલ્ય એનું નિશાન ને માર્ગ સારી રીતે જતાવે છે. મૌર્ય સામ્રાજ્ય એ રતે ચાલ્યુ પણ ખરુ. પણ આવડા મોટા સામ્રાજ્ય પર પૂરી પકડ આવે તે મકચ નહોતું. કારણ કે વાહનવ્યવહાર ઘણી ધીમી ગતિએ ચાલતો. તક્ષાસિલાથી પાટલીપુત્ર મહાગારો જતાં, ને નિર્ણય મેળવતા સહેજે વખત જતો જ હશે. તેટલા પૂરતી કેન્દ્રની પકડ એટલી હોય જ. કૌટિલ્ય પણ રાજનીતિષ છે. એ કાંઈ એક દૃઢકે બધું એળગવા નથી માગતો. તેને પણ ખચર છે કે નિશાને ધીમે ધીમે જ પહોંચાશે. પણ, એ બે વાન પાકી કરે છે કે રાજની સત્તા સર્વોપરી છે. રાજ્ય દેવાંથી છે, તેવું સૂચન પણ કરે છે. ને ખીજું પાકું કરે છે ગજુરાજ્યોની મત્તાને કમસઃ નાબૂદ કરવાનું. એ બે કરનાં જેટલું પ્રજાનું હિત થાય તે કરવાની કૌટિલ્યની મનોવૃત્તિ

છે જ રાજાની સત્તા છેડે સર્વોપરી છે એ કરવા માટે એણે ન્યાયાલયોમાં ફેસલાઓના આધારે નીચે પ્રમાણે જોડવ્યા 'ન્યાયના આપ પાયા છે ધર્મ, વ્યવહાર, સાતિ વગેરે મમૂહોએ પ્રથાપિત ને : પરપગ અને રાજાનો આદેશ આગા છેવટે નિણયાત્મક બન રાજાનો આદેશ વર્ણોથી જે નિયમો પ્રમાણે સમાજ ચાલતો હતો તેમાં આ અમાધારણુ દેશમાં હતો વર્ણો, ધર્મા રીતો, માત્રો, પ્રદેશો વાગ્વ મુધી પોતાના નિયમો પોતે ધર્મ તા અને ત્યાગતા મૌર્ખ સામ્રાજ્યે એ બધાને ચાતુ રાખ્યા, પણ શરત એક જ રાખી કે રાજાના એ છેડાનો દાવદો છે ને આને અમલી કરવા માટે તેણે પાચ પાચ માત્રો પર ગોપ એટલે વચ્ચાતી પ્રતિષ્ઠા કરનાર, ને ન્યાય તોગનાદ પ્રદેશ નીમ્યા કેન્દ્રની આ દખ્ખન ઘણા વર્ણોથી જુની રીતે જીવનાર સમાજને ગમી નહિ જ હોય શુભ, ને તે પછી મુખવશમાં આ પદ્ધતિ થોડી બદલી પણ પડેલી પણ તે બાજે તો કેન્દ્રની ખડી મેના બરપૂર બનાર ને જામખપદ્ધતિએ પરદેશી હુમલા સામે આ કેન્દ્રસ્થ સગાંની ઉપયોગિતા પણ દેખાડી દીધી

એલેક્ઝાન્ડરના અવમાન પછી એના સરદારોએ એનું સામ્રાજ્ય વહેંચી લીધું અગિયારમાં એનો મુનડ એલ્યુક્સ નામના સેનાપતિના હિંગ્સે આ-ચો પળએ તો એલેક્ઝાન્ડરની પીઠ દરતા જ મળવો કરેલો સેલ્યુક્સે આ બળવો શમાવના મોની સત્તા સાથે હુમલો કર્યો પણ આ નખતે એની સામે નાના નાના ગણગણ્યો ન હતા, પણ એક વિશાળ મગશિત સામ્રાજ્ય ને એનું સંચાલન કરનાર જાત્રા કહેર ને વાસ્તવિષ્ણુને પિછાનીત ચાનનાર મુલ્સહી અમાત્ય હતા સેલ્યુક્સ જૂની રીતે હાથો એને પોતાના ચાર પ્રાતો ને પોતાની દીકરી ચલ્ચુમને આપી પડી ચદ્રગુપ્ત સમ્રાતે ૫૦ હાથી જે આખા ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ સેલ્યુક્સની ચડાઈનો ઇતિહાસ નથી લખ્યો તે દેશાભિમાન માટે આપણે તેમને ધન્યવાદ દેવા જોઈએ

મેત્યુકમની હારે ઔદિત્યની મંગલશક્તિ ને દીર્ઘદષ્ટિને અર્થ લોકોને મમળ્યો. હશે તેનો અર્થ સમગ્રવાને હજુ ચાર હતી

x

x

x

મે મુકસે અદ્રશ્યના દરગામા પોતાનો એક એનચી રાખેલો તેનું નામ મેગેરથેનિસ. મેગથેનિસે તે ઝાગના આર્યાવર્તનું સુર ચિત્ર આલેખ્યું છે. પદ્દેશીઓને કેવીકે નરતુઓ મમળવી મુશ્કેલ છે તે બાદ કહીએ તો એ ચિત્ર તે રખતના મૌર્ય સામ્રાજ્યને અને લોકાદ્યતિને જાણવામા આધારરૂપ છે

અદ્રશ્યનું સામ્રાજ્ય તેના પુત્ર મિંદુસારે રધાયું, પણ તેના પૌત્ર અશોકે તેને શોભાવી સુગંધિત ક્યુ દુનિયામા વિજ્ઞાઓ થયા છે ને શિતાનેગો કોતરાન્યા છે, પણ કોઈએ ધર્મવિજયને ગાળ્યો. મૂળમત જનાવી પોતાના પશ્ચાત્તાપને મહુ વાગે તેમ શિતામા કોતરાઓ હોય તો એ કેવળ અશોક જ છે

અશોકના પિતા ને પિતામહે પૂરામા કદબાર ને દક્ષિણમા ગોતારી સુધી પોતાની આજુ પેરી હતી પણ મગધના જ પડખામા કર્નિંગ પોતાની રવત ત્રતા અણુતમ રાખી જાણે મગધના સામાજ્યની મશ્કરી કરતું હતું. કર્નિંગ પાસે પૂવસમુદ્ર પર જરો હતા વનોથી દમથેના પકાડો હતા અને ત્રાથીઓ તો કર્નિંગના જ તેના પર કલિંગ અણુતમ ગણુ હતું. અશોકે એના પિતા ને પિતામહ ન કરી શક્યા તે જરાનું નક્કી ક્યુ તેણે કલિંગ પર ચાર્જ કરી પણ કર્નિંગ વારીઓએ કેસરિયા કર્યા કર્નિંગમા મુખ્યત્વે આદિવાસીઓ હતા તેઓએ પોતાના રીતરિવાજો ને પોતાનું તત્ત્વ જોવા કરતા મર પમદ ક્યુ અશોકના હાથમા કેવળ પશ્ચાત્તાપે જાગતું હૃદયરહુ. એણે શિલાનેખમા કોતરાન્યું છે અશોક નખે છે

‘દેવાના પ્રિય રાજ પ્રિયર્શીએ જીતેવ કલિંગ રાજ્ય વિશાળ દે

એમાં લાખો લોકો શુનામ થયા, ને એક લાખ કેદ પકડાયા દેવાના પ્રિયને કલિંગવિજયથી થયેલો શોક એટલો તીવ્ર ને ભારે હતો કે કલિંગવિજય પછી દેવાના પ્રિય રાજા ધર્માભિમુખ થયા, ને ધર્મપ્રચારક થયા. મારે તાબે જે દેશ ન હતો તેને વશ કરવામા મારે હાથે જે આદિવાસી શુનામ થયા, જે બધા હણ્યાયા, તેનું મને પારાવાર દુઃખ થયું. પણ દેવાને પ્રિય મને જે વધારે દુઃખ થયું તે નીચેના કારણો બધે બાહ્યો, અંતરો વાનપ્રસ્થીઓ, કે ગૃહસ્થીઓ હોય છે આ બધા ધર્માદરવાળા, માતૃપિતૃભક્ત, અગાધનેહીઓ ને મિત્રો તરફ માયાળુ, ને દાસો તરફ દયાળુ હોય છે. આ બધા રોહીઓ મૃત્યુ ને હિંસાના ભોગ થઈ પડે છે, અથવા પાપમાન થાય છે. ને આ રીતે પણ તેમને મહત્ત્વ હરવાતું આવે છે. આ હિંસાનું દુઃખ તીવ્રપણે અનુભવું છું

‘કલિંગમા જે બધા માણસો મૃત્યા, રક્તબા, દાસ થયા, રૂખી મૃત્યા, એના હઝારમા ભાગના લોકો ન્યાય કે દામ અને તો પણ દેવાના પ્રિયને આજે અપાર શોક થશે. પોતાને કોઈ ઈર્ષા પહોંચાડે તો પણ બને લા સુધી, દેવની કૃપાથી તેને પ્રિયદર્શી અશોદ સહન કરે. દેવાને પ્રિય ધર્મવિજય આને ગણે છે—સર્વ જીવોને અભયદાન, જીવમાત્ર માટે આદર, અને શાંતિ ને પ્રેમભર્યું સદાચરણ. દેવાના પ્રિયને આવા ધર્મવિજયમા જ રસ છે આ જ હેતુથી શિનાલેખ કેતરાઓ છે, કે મારા પુત્રો ને પોત્રો નવો વિજય ન ઈચ્છે. તેઓ ધનુષ્યમાણ વડે મેગવેલ વિજયને વિજય ન ગણે, પણ તેમા સર્વનાથ ને હિંમા સમજે. ધર્મ દ્વારા મળતા વિજયને જ તેઓ સાચો વિજય સમજે આના વિજયનું જ આ લોકમા ને પરલોકમા મૂલ્ય છે. તેમા જ તેઓ આત્મદ માને ’

કલિંગના બીજા શિલાલેખમા જે આદિવાસીઓ રાજ્યની મજબૂત પર જગલોમા વસતા હતા તેમને ધીરજ આપી : ‘કદાચ તમે બધાના ઈચ્છતા હશે કે સરહદ પસના જે મુઘો જિતાયા તથી તે

વિષે મારી શું ભાવના છે. તેઓ મારાથી બીજો નહિ, ને મારા ઉપર ભરોસો રાખે. મારા તરફથી એમને સુખ જ મળશે, દુઃખ નહિ. તેઓ એ વિષે વિશ્વાસ રાખે, કે રાત્રી બનશે ત્યાં સુધી હમા-ભર્યો વર્તાવ જ રાખશે. ’

કલિંગમાં હણાયેલા વીર આદિવાસીઓને જાણે હમાપૂર્ણ અંગતિ અપાતી હોય તેમ એ કહે છે: ‘જે આદિવાસીઓ દેવોને પ્રિય રાજની સરહદમાં વસે છે તેમને તે સમજાવે છે, ને સહાય કરે છે. દેવોના પ્રિય રાજ સર્વ જીવોની મદામતી ને પ્રસન્ન સમવર્તાવ કરે છે. ’

એક શિલાલેખમાં લખે છે: ‘દેવોને પ્રિય રાજ પ્રિયદર્શીનું કહેવું છે કે ધર્મપાલન શ્રેષ્ઠ છે. પણ એમ પૂછાશે કે ધર્મ શું છે? ધર્મ ઓછામાં ઓછું દુઃખ ને વધુમાં વધુ સુખ દેવામાં રહેલો છે. ઠડુણા, દાન, સત્ય ને શૌચમાં ધર્મ છે. ને એ માટે જ તેણે મનુષ્યો, ચોપમા પ્રાણીઓ, પંખીઓ ને જલચર-સૌ માટે દાન કર્યો છે. ’

દેવોને પ્રિય રાજ પ્રિયદર્શી કહે છે: ‘મેં રરતાઓ પર પશુ અને માણસોને છાયો આપવા વડો રોપાવ્યા છે. આંગાવાડિયાં ઉછેરાવ્યાં છે, ઠોસ ઠામની અંતરે કૂવા જોદાવ્યા છે, ધર્મરાજાઓ ખનાવી છે, પરબો બેમાઝ્યાં છે. આ એટલા માટે કેમ? છે કે સૌ ધર્મગરણ કરે. ’

‘દેવોના પ્રિય રાજ પ્રિયદર્શીના રાજ્યમાં, તેના રાજ્યની સરહદે આવેલાં ચોન, પાજા, સતીયપુત્ર, કેરાલાપુત્ર, તામ્રપર્ણી અને યવન રાજ અન્દીઓકસ, ને તેની પડખેનાં રાજ્યોમાં, અથે જ દેવોને પ્રિય રાજ પ્રિયદર્શીએ બે પ્રકારના ઔપધો પૂરા પાઝ્યાં છે—માણસો માટેનાં ઔપધો અને પશુઓ માટેનાં ઔપધો. ન્યાં ન્યા માણસ કે પશુને ખપ લાગે તેવી ઔપધિજતાઓ ખૂટતી હતી સાં સાં મંગાવીને રોપાવી છે. ન્યા કંઈમન ન હતી લા તે વવરાવ્યાં છે. ને રાજમાર્ગો પર પશુ ને માણસોના ઉપયોગ માટે કૂવાઓ જોદાવ્યા છે. ’

આ શિવાલેખ રાજ પ્રિયન્શીની આગ્રાથી કોતરાવ્યો છે :
 'માણસે અહીં સમાજ કે ઉત્ખવના હેતુથી પશુઓનો વધ ન કરવો
 જોઈએ. રાજ આવા હિત્સર ને મમાજમા પાપ સમજે છે. પહેલા
 આવા સમાજને યના ને રાજ પ્રિયન્શીના રસોઈધરમાજ ભોજન માટે
 હજારો પશુપખીઓ રાજ કપાતા આ શિવાલેખ કોતરાય છે તે દિવસે
 માત્ર ત્રણ જ પશુપખી કપાય છે—એ મોર, ને એક હરણ, ને હરણ
 પશુ નિયમિત કપાતુ નથી. આ ત્રણ જીવો પણ બિનિયમ કપાશે નહિ '

'રાજ પ્રિયન્શી અંતરથી દુઃખે છે કે જ્યાં ધર્મના અનુયાયીઓ
 નિર્વિદ્ધોગ છે. જ્યાં ધર્મો દન્દિયોનો સંયમ ને આત્મશુદ્ધિ પર સરખો જ
 બાર મૂકે છે પણ માણસ રાગવગ છે, તેથી જોડણ કહે છે તેટલું
 આચરતુ નથી '

'રાજ પ્રિયન્શી જ્યાં ધર્મમથોને આદર આપે છે. પછી તે
 ગૃહસ્થીઓના હોય કે વૈરાગીઓના તે તેમને દાન દક્ષિણાથી સારા
 મંત્રેણ છે. પણ દેવાના પ્રિય ગાન આના દાન કરતા તેઓમા નૈતિક
 શુભો પવે તેને પધારે મહત્ત્વ આપે છે. એ સાચુ છે કે આવા નૈતિક
 શુભો વિશે જુદા જુદા પથમા થોડો ભેદ છે, પણ એક સામાન્ય
 વક્ષાય સૌને માટે છે—ને તે માયાળુ ને મર્ષાદિન વાણી, અંદરે
 કોઈએ પોતાના પયના વખાણુ ને અન્યની નિંદા ન કરવા જોઈએ
 પણ પ્રગમ પ્રમાણે યોગ્ય આદર આપવો આગ કરે તો ખીન પયની
 માથે પોતાના પયની પણ ઉન્નતિ કરે ખીછ રીતે વતે તો પોતાની
 ને ખીનતા પયની કુચવા કરે.'

'રાજ પ્રિયન્શી આ કહેવું છે જૂનાગઢમા દરિયાદો માત્ર
 વાનું ને તેનો નિકાલ કરવાનું કાર્ય જ્યાં વખત આનુ ન હતું હવે
 નીચે મુજબ કર્યું છે : ગમે તે કાળે— ૧ ભોજન લેતો હોડ, આરા
 મમાં હોડ, અંતરપુરમાં હોડ, સ્વપ્નમુદમાં હોડ કે ઉઘાનમાં હોડ,

ગદી જે રથજે લોકોના સુખદુઃખ જાણવા માટે નિયુક્ત થયેલા અધિકારીઓ આવી શકે છે, ને હું જામ પનારી દઉં છું. મારા જ મોઝે ત્યાં જ આગા આપી દઉં છું. લોકોનું બધું કરવું તે મારો ધર્મ છે, ને ચોખ્ખું ને તત્કાલ ન્યાયદાન તે પ્રજાએવાના મૂળમાં છે. મારા પ્રયત્નોનું મૂળ લોકોના ઝગમગાથી મુક્ત થવામાં છે આ હેતુથી મેં આ શિવાલેખ કાતરાઓ છે. જેથી માગ પુત્ર અને પૌત્રો લોક-અંત્રહ માટે માગ દાખવાને અનુસરે. આ ધ્યેય જાગ્રત ઉદ્ધમ માગે છે.'

અશોકે આવા વિવિધ શિવાલેખો ને શિવાસ્તંભો દ્વારા જે આજ્ઞાઓ આપી છે તેમાં તેના કરુણાળુ હતા વ્યવહાર ને જાગ્રત આ તકરુણી છબી જોઈ છે. એણે આ દ્વારા ધર્મની સૌને સમજાવે તેરી મરમ વ્યાખ્યા કરી છે. તેનો ધર્મ છે વડીયોને માન ને પ્રાણચુ અમરોને આદર એણે પશુહિંમા રોકી છે, અને માણસો તથા પશુ-ઓને વૈકલ્ય મન પડોઆડી છે સર્વધર્મમહિષ્ણતાનો મર્વકાળ માટે જરૂરી સીયો પાડ્યો છે. આદિવાસીઓને ધરપત આપી છે, ને સૌથી મહત્ત્વનું તો રાજત્વને શૂત્રધાના ધર્મનું વાહન બનાવ્યું છે. એના કેટલાક ઇતિહાસકારો છે, કે જેમણે અશોકના અર્ધિસા માટેના આ અતિ ઉત્સાહને દેશને નિર્મળ હગ્નાર ગણ્યું છે તેમને મતે અર્ધિમા, ને શાન્તિમત્રનો જાપ જપતા જપના દેશ વીરતા-ક્ષાત્રતેજ ગોર્ધ બેરો એક ઇતિહાસકાર તો એમ પણ કહે છે કે, 'જે મહત્ત્વની ગાદી માટે લાયક હતો, તેને જૂનમાં મિંકામન મળી ગયું હતું.'

ઇતિહાસની હકીકતો આને ટેકા આપતી નથી. હિન્દુસ્તાન પર શક ને હણના હુમલાઓ તે પછી જ થયા, ને તેને આ દેશ ગારી હતા યા. ચક્રવર્તી રાજાઓ-ચદ્રુપ્ત, મહુદ્રુપ્ત, ગૌતમીપુત્ર સાતમ્બુ, હર્ષવર્ધન, રાજરાજેન્દ્ર ચૌહાણ, સકુ અશોક પછી થયા, ને તેમણે આ દેશને પરચક્રમાથી મચી જનામા કાળો આપ્યો અમીકનો હેતુ પડેલા

અમાજમાથી નિર્દયતા, નિષ્કૃષ્ટતા અટકાવવાનો હતો રાજ્ય સના-
વનામા અમુક હિંસા અનિવાર્ય છે, તે કંઈ એની નજર પહોંચ ન
હતુ એટલે જ એણે ‘શક્ય હોય ત્યાં સુધી મહન કરવું’ એમ
શિનાલેખમા કહ્યું છે અમર્યાદ ક્ષમા કે અમર્યાદ ક્ષમાશીલતા ગળ
કેળવે એમ તેણે કહ્યું નથી.

મૃત્યુદંડ પામેતા ઠેદીઓને ત્રણ દિવસ આરામ, પશ્ચાત્તાપ અને
અગ્નિ માટે મગે તેમ એણે સૂચ્યું છે પણ માથેસાથ લખ્યું છે,
ત્રણથી વધારે નહિ અત્યત, તેનો આખો ઢેમ ફગી તપાસવાની
તે ચિનચણી કરી શકે, તથા તેના કુટુંબીઓ જૂખ્યા ન ગહે તે જોરા
અગ્રોકે ધર્મપુત્રાની નિમણૂક ફગી હતી.

અશોકની કિંમત આજવા માટે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે
સુરેપના અવતારી પુરવ ઈંદુના પહેના ૩૦૦ વરે આ લેખો કાત
ગયા છે, તે શઅસન્ધામની વાતો કરનાર અસ્થિત ને ત.આધુર્જિન-
પુરુષોના જન્મ પહેના ૨૦૦૦ વરે આ પગલુ બરાબર છે માત્ર
શિનામા શુભેન્દ્રા માતરીને અગ્રોક જેવી નહોતો મ્હો, આક્રમણ
માટેનું યુદ્ધ તેણે લગ્યું હતું મહેનમા લોગ્ન માટે પણ હિંસા તથા
હતી પાનાના જ દીપ્ત મહેન્દ્ર ને દીપ્ત મધમિનાને એણે સાધુ-
ઓને હર્ષ મિલવ્વીપમા યુદ્ધ પ્રજ્ઞનો મેદેશ સમગ્રવરા ગોખ્યા હતા
ફર ફર પાનાન ને વાગેન મધુદ્ર સુધી જઈને જગવી ને પહોંત
નિનિઓમા જીવનને પશુકોટિમાથી ગિયુ વેવાન ગ્ગનારા આધુમરોને
એણે ગા કયો હતા અશોકે રણજેરીને ધ્યાન ધર્મજેરી શરૂ કરી
હતી એવાને રથાને આધુઓની વિભ્યાના ચરૂ ગી હતી

અગ્રોકને જગાજ ખમર હતી કે ગમ્મઓની આજ્ઞાથી લોકો
ધર્મિક કે મરકારી બની શકતા નથી એ તે જાને છે આધુઓના
અભગ ને અરકાગ્ધાનથી એ વને છે

‘ધર્મજયંતિ એ સાધનો પર અગનબે છે—સ્પષ્ટ આગા દાગ ને તેનામા ધાર્મિક મનોવૃત્તિ બેસી ડગીને આ સાધનોમા આગા સાધનનું અપ મૃત્યુ છે અનરની ગ્રેરણા જ ગ્યાપી દાયદો કરે છે સ્પષ્ટ નિયમોમા એ આગા બહાર પાડી છે દા. ત અમુક પ્રાણી આનો વધ ન કરવો પણ ધર્મનો સાચો વિકાસ તો હેનના એ પરિવર્તન દાગ જ શક્ય છે, જે માણુમોને જીવમાત્ર તરફ આગ ગાખના ને જીવને હજુના આચકો ખાતા શીખવે એ હેતુથી એ શિનાવેખો કોતરાયા છે જે શિનામ્તબ પર આ લેખ કોતરાયો છે તે અનનકાગ સુધી ડોમો રહે ’

લોકોના હૈયનુ પરિવર્તન થાય, સરકાર પનગાય, એટલા માટે એણે મમમ એશિયામા પોતાની કરુણાનો વિસ્તાર કરી ઔપધાન્યો, ધર્મશાગાઆ, વિહારો, કોમા કયાં—ને તે, જૂમિનો લોખ નથી એમ પહેલો ખાતરી આપીને રોચિન્મન હશે છે કે ‘અશોકે ગ્રેરન માધુ આના વિહાર એ વિશ્વના ઇતિહાસમા સૌથી મહાન મંકારમજોગાનું એક છે ’ કાણુ કે મોગેભાગે આ સાધુઓ જગવી, વહેમી, જડપૂર્ણ મુલકોમા વરયા જુદા ધર્મે તેમનામા પારમમણિનુ કામ કર્યું મિલેન ખર્મી, મિયામ, જપાન ને તિબેટનો ઇતિહાસ ત્યા જુદા ધર્મના પ્રવેશ પછી શરૂ થયો સાધુઓ ત્યા ધર્મ જ લઈ ગયા નહતા, પણ શિષ્ય અને ઔપિ વિદ્યા પણ લેતા ગયા મેત્રી ને કરુણાના પાયા પર વિશ્વકુકુમ ગચસાનો એ પ્રયામ હતો ખરેખર, કલિંગના વાપીઓ નિરર્થક નહોતા મઆ

ગૌર્ય માત્રાવ્યને બાતે જે ફજો ને અન્ય જગવી જાનિઓ આ દેશ પર આક્રમણ ગવા આતી, લડીઝગડીને વસી, ને બડ થોડા કાગમા પાણીમા મીકું ઓગળે તેમ ઓગળી ગઈ, તેનું એક કારણ અશોકે તેમને મકારી બનાવ્યા ૨૦૦ વર્ષ પહેલા પુદ તથ મેત્રી, સેવા ને મમજવટનો પાકેવ ચીવો હતો

આ ચીનાનું મહત્વ સમજવા માટે એકબીજા રાજ્યએ તે પહેલાં યોડા જ વખતે વિજય પત્રી કહેલ વાણી સાલગીએ ' દર બે માથુસે એકને મે કાપી નાખ્યો શહેરના દરવાજા બહાર મે એક દીવાન ચણાવી પત્રી આમેરાનોની જીવતી ચામડી ઉતરડાવી તેનાથી એ દીવાનને મઢી લીધી કેટલાકને મે એ દીવાનમાં જીરતા ચણી લીધા કેટલાકને દીરાલે જડી દીવા. ઘણાની તો મારી નગર સામે જ મે ચામડી ઉતરડાવી હતી આ ખડેરા પર કોમો રહુ છુ ત્યારે મારા મો પર આન પથરાઈ જાય છે મારા ગુસ્તાની આ પરિપૂર્ણતાથી અપાર તૃપ્તિ થાય છે ' આ છે અમીરિયાના ગાજ અમુર નાહીગયન ખીજની લાગણીઓ

ભારતીય મસ્જિદની લામણિકતા સમજવા માટે આથી અચોટ ઉનાકરણ ખીજુ વધુ છે ?

x

x

x

અશોકે ખીજી ગીતે પાણુ ચિત્રસ્થાણી ડાપ પાડી છે અશોક ને ગૌર્યયુગ પહેલાનું ગિના-શિલ્પકામ જન'બેજ મળે છે તે પહેલાના શિ પીઓ પથ્થર કરતા લાકડુ પોતાની કંપના જિતાવવા માટે પમદ કરતા અકાટ જગન હતું એથી એ સુનમ હતું, ને એના પર મહેનાઈથી કોતરકામ થઈ શકતુ પણ અશોકે પોતાના અનુભવ ને બોધ યુગયુગ સુધી જળવાઈ રહ તેમ ઇચ્છ્યુ હશે. એટલે એણે પથ્થર પર શિલ્પકામ કરાની આના આપી હશે પશ્ચિમમાં પેશાવર, ઉતરમાં કપિનસ્તુ, દક્ષિણમાં છેડ મન્નામના મન્નામ ગિના સુધી ને પૂર્વમાં પુરી સુધી અશોકે જેના કરેના ગ્રંથો, ભગવાન તથાગતના અવશેષ પર એના ગ્રંથો, માધુઓને રહેરા માટે લેલુચુનઓ ને શિ શાનેનો પથગાયના પળા છે તલે અશોકનુ વિત્તીર્ણ હંચ આ વિશાળ વિભાગ પર પથગાય છે ભાગતના ગમના એ અપમાન રતો

છે અગોડે ક્રિયા કરાવેવા સ્ત્રીઓ સાવાળી નથી. ૪૦ થી ૫૦ ફૂટ ઊંચા છે, ને તેનું વજન માધારણ ગીતે ૪૦-૫૦ ટન હોય છે દરથી એનો અગ્રકાંઠે જોડેને અર્વાચીન સિદ્ધીઓ પણ એ અગ્રકાંઠે ધમી ધસીને લસાયો છે એમ માનવા તૈયાર થવા ન હતા આ બધા સ્ત્રીઓ દારી પામેની સુનારની ખાળખાથી તૈયાર કરાતા પણ આશ્ચર્યભર્યો મરા. તો એ ચાપ છ કે લગભગ ૩૦૦૦ મળતા એ સ્ત્રીઓને છેક પશ્ચિમમાં અમાન સુધી, તર્કમાં દુષ્ટિનીવન સુધી, કે રજપુતાના રણમાં કેમ કરીને લઈ ગયા હશે? બાદશાહ કિરોજશાહ તથા કે અમા લામા ટોપગ ગામે ઉભે આલો એક સ્ત્રી દિલ્હીના એના કિનામાં ઉભો હતો કેયોં છે કહે છે કે કિરોજશાહે આ સ્ત્રી લાવવા માટે ૮૪૦૦

માણસોને દોગડાં એ અમામાં ગણવા હતા ને ૨૧ જોડ પેડાનું માલ મનાવગવતું પણ હતું આરા વજનના સ્ત્રીઓને આપણે અતરે લઈ જઈ કિમો કાપા માટે એ કાળે કે તરેરી નિધાનો કેલો નિકામ થયો હશે? માની જેવા કેટલાક સ્થળોએ તો આવા સ્ત્રીઓ પાછા ટેકરી પર ચડીરામાં આવ્યો હતો.

માગનાથ આગમના સ્ત્રી પર જે મૂર્તિ રાખવામાં આવી છે તેને, તે નિધાના જુથુ દારોએ મસારથી સૌથી મુર પ્રતિમામાંની એક તરીકે ગણાવી છે પુરાનન શિષ્યવિદ્ધ સર જોન માશલ મહે છે 'સ્ત્રીભાધિત મિહનો મોગ, ગૌરવ તેની ફૂલેની નસો અને તત્પરનામ્યક આયુસૌખ્ય અદ્દુત છે તે એલે સુધી કહી નામે છે કે સમસ્ત પ્રાનીન જગતમાં એને વટાવે તેનું જીવ નથી'

ભારતવર્ષ આ સિંહસ્તંભને પોતાના રાષ્ટ્રીય ચિહ્ન તરીકે સ્થાન આપીને અગ્રોદ્યુગની કલાની માયી જ પૂજા કરી છે

કહે છે કે અશોકે ભંગરાન તથાગનના અગ્નિઅનશેતો ઉપર ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો બનાવરાયા હતા આમા અતિશયોક્તિ હશે પણ ચીની પ્રવાસી હ્યુ-એન-મએ અશોકે બધાવેન ઘણા સ્તૂપો બનેમાનું લખ્યું છે આ બધામા મહિમમો મૂર્ય છે માચીનો આ મંદિર સુધી માચી ભાગતરખના બધા બૌદ્ધબક્તો, ભાવિકો, તે કાગીબરાનુ તીર્થધામ થનાનું હતું

અશોકે જોહધર્મને ગાંધધર્મ જેવું રચાન આપ્યું હતું એના પૌત્ર મગધિએ જૈનધર્મને રાજ્યધર્મનું ગચાન આપ્યું આને પરિણામે દરેક ધર્મપ્રધના આગેવાનોને ગાંધ્ય કે રાજા હાથ કરનારો મનસૂએ ડિપલો હાથ તો નવાઈ નહિ. જરૂર કે અશોક પહેલાં એના દાદા ચદ્રગુપ્તે કે બીજા રાજાઓએ અમુક ધર્મનું જ રાજ્યધર્મ બનાવનારો ચીયો પાઓ ન હતો પરિણામે, દરેક વિચારણા પોતાના નત-સરવના પાયા પર સ્થિતી પણ અશોકે જે પગલું શુભાશયથી બધું તેનું એક માટે પરિણામ એ આપ્યું કે ગાંધસત્તાના બળ કે ટેકાથી ધર્મપ્રચાર કરનારો ચીયો પડ્યો દક્ષિણમાં સૈન, વૈજ્ઞાન અને જૈન-ધર્મના સાધુઓએ આ ચીનાને રીક બાંધે બેઠો

• અરોઠક પત્રી મૌલ માત્રાત્મ્ય લામુ ન ચામુ ઝંપી નાકન-
દ્યપહાર વગરના જમાનામાં માત્રાત્મ્યો લામો મગચ ટકે નહિ તેમાં
કશું આશ્ચર્ય નહિ ચદ્રગુપ્તે નદ્યાજનને મારી મારી લીધી હતી-
તેના છેલ્લા વરજનને પુષ્યમિત્ર શુભે હચ્ચગની સામે મારી નાખી
આદિ ચાતનો ગ્રામ મેળની દીવો ।

આ રીતે મૌર્ય વંશ દુબ્ધો, પણ અશોકની વાંદી ને ધૃતિ આજે
પણ ભાગતવર્ષના એકાદને તારી રહ્યો છે

પ્રકરણ : ૯

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના એક સીમાડા પર આગ્યા છીએ. ખીજા સીમાડામાં પ્રવેશતાં પહેલાં જો કાળ આપણે જોઈ ગયા તેણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શી ભેટ આપી છે, તે જોઈ લઈએ.

૩ ✓જોને આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે એક જાતિની રચના નથી, તે આપણે આગળ કહ્યું. અનેક જાતિઓ અહીં આવીને વસી છે, અંદર અંદર ભળી છે, તે એકબીજાની આવડત, તે વિચારણાની આપણે કરી છે. ઇતિહાસવિદ્ જડુનાથ સરકાર એને પરવાળાના ભેટ સાથે સરખાવે છે પરવાળાંઓ પોતા ભરે છે ને એના ખોખામાંથી જ ભેટ બને છે. ને એના પર વળી ખીજા પરવાળા પોતાના દેહનું પડ મૂકતાં જાય છે. આમ પડ પર પડ બધાતાં જાય છે, ને એમાંથી વિશાળ ભેટ બધાય છે આપણી સંસ્કૃતિ પણ આના વિવિધ જાતિઓના પડોથી બધાઈ છે. નીચેના થર ઉપના થર સાથે એવો મિશ્ર થઈ ગયો છે, કે સાધ મળતી પણ મુશ્કેલ છે. છતાં ઉપરના, નીચેના થર પર જ ઊભા હોય છે.

આમાંના થરને એ ગીતે તપાસીએ તો એમણે શું શું વિશિષ્ટ-દાન આ સંસ્કૃતિને આપેલ છે ? વિચાર કરતાં તે આટલાં લાગે છે :-

૧. વિવિધતામાં એકતા જોવાની વૃત્તિ, ને પરિણામે અહિંસાની શોધ

૨. સ્ત્રી-સન્માન

૩. વર્ણાશ્રમ-અવસ્થા

૪. તર્કશુદ્ધિ વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની ટેવ

ગુરુદેવ આ સંસ્કૃતિનું જન્મસ્થાન વનને ગણે છે. પ્રાચીન મીસની મંદૃતિ શહેરોમાં વિકસી હતી. ઇટ-ચૂનાની દીવાલ વચ્ચે એનો ઉછેર થયો હતો. દીવાલ આપણને સુરક્ષિતતા આપે છે, તેમ જ સંકુચિતતા આપે છે. ખીખથી આપણને છૂટા પાડી ભેદ જન્માવે છે. વનસંસ્કૃતિ નિતનિત નવા વેશ પહેરતી પ્રકૃતિની વચ્ચે વિકસતી હોવાથી એમાં જડતા કાયમી થતી નથી. ફેરફારથી એ ભડકતી નથી. એ જુએ છે કે ઝાડોને ઉનાળામાં પાન ખરી જાય છે, ને ચોમાસું આવતાં એ જ પાછાં હર્યાંભર્યાં બને છે. શિયાળામાં ને હૂંફવાયાં હોય છે તે જ વસંતે સુગંધથી પૃથ્વીને ભરી દે છે. ફેરફાર-પરિવર્તન જાણે સૃષ્ટિનો કામદો છે. પરિવર્તન એ જ જાણે નવજીવનની-ચિરા-સુખની ચાવી છે. એ જોના કે ક્રાઈ ઝાડનાં એ પાન સરખાં નથી, છતાં આખા ઝાડનાં કરોડો પાન વચ્ચે એક એકતા છે. એ શુભ-અભણી એકતા જ એ વૃક્ષને વૃક્ષ બનાવે છે. બધાં જ વૃક્ષો અસંગ છે, છતાં બધાં જ પૂર્વ તરફ જોંચાય છે. બધા જ સાંજે ઢળે છે. વૈવિધ્ય વચ્ચે એકતાનો સુર જાણે એમને આ વનના વામે શીખવ્યો હતો. મેલવ છે કે પુનર્જન્મનો વિચાર પણ એમાંથી જ આવ્યો હોય. એમણે વનમાં ફેર ફેર જોયું હશે કે ફળો ભોંય પર પડી સડી જાય છે. મારીમાં મારી થઈ મળી જાય છે, ને બીજા ઋતુમાં એ જ જગ્યાએ નાના છોડવા બનીને જહાર આવે છે. આથી જ ઉપ-નિપદમાં કહેવાયું હશે કે -

સસ્યમિવ વ્યયતે, સસ્યમિવાજાયતે પુનઃ ।

આ વિવિધતામાં એકતા ને સાતત્ય પારખવાની મનોવૃત્તિએ એમને ખીખના દૃષ્ટિબિંદુ તરફ ઉદારતા શીખતી, ને પરિવર્તનને એમને સ્થૂલ-સ્થાપીપણા વિશે કિદારીનના કેળવવાનું કહ્યું.

રામાયણ-મદામારના વિશાળ પ્રધોમા અનેક પાત્રો આવે છે સૌમા પાર વગરની વિચિત્રતા છે, પણ કેટલા શ્રુત્યનો ભય દેખાતો નથી કુદ કે સાવ શ્રુત્ય વિશે બેઠેલ ગીતગાથા છે આતુ દારણ, શ્રુત્ય ખરેખર વિનાશ કે અન નથી પણ બે અગ્નિને આવનારી એક દેહી કડી છે, તેની અમજા છે આ જાનને લીધે જ ઉપ નિરોધમા વિરિધ મનમનારો હોવા છતાં એ મધા મવગાયા અમુક એક જ વિવાગને રજા કરના ઉપનિદો રાખ્યા, ને બીજાનો નાશ કર્યો, તેનું આપણા એ પૂરનેએ ન ક્યું. બીજું, આ વિવિધ મૂરો વિવિધ દૃષ્ટિથી ઠીક છે, પણ વિશાળ દૃષ્ટિએ તેમા એક મૂર છે તેનું સમજવાનો પ્રયામ કર્યો

અમજના જેવું બીજું એ છે કે, ઉપનિદોગારોના નામો નથી બન્યા નામ ને રૂપ તો બે નાયા કરે તેનું ગૌરવ શું કે અ મોમ મા ? નહિતર જે પ્રાણને અમજ વેદો ને ઉપનિદો અક્ષરશ સાચરતા આનંદમા તૈમન કનાના નામો સાચરતા ન આનંદ ? પણ તે તો અહીં શરૂ-મિથ્યાભિમાન થયું

આર્થોનો આ પાયા આ ૮ લગી પણ આપણી મરુતિમા જળ વાર્દ રહ્યો છે ગાનીજી મનધર્મઅમજાર હે છે, સવધર્મ એકના નહિ વિવિધતા ને પ્રકૃતિની લીના છે આપણું કામ એમા રમી રહેન એકતાનો દોર નહિ ચૂડનાનું છે

✓ આર્થોનું બીજું તબ આમ માન છે માકમે કોઈ પણ મંદુરિના વિકાસની પારાશીશી તરીકે સ્ત્રીના અનિયમને ગણી છે ઓક ભાનામા સ્ત્રી, દોર અને બેડી માટે એક જ શબ્દ છે આપણે આ દોર સાથે સ્ત્રીને સરખાવવાનો ધુમ આવવાનો છે, પણ એને હવે ધણી વાર છે આર્થોએ તો સ્ત્રીએને અત નના આપી છે આર્થકન્યા પોતાનો પતિ સ્વસ્થમા રચરખવામા, નાચમાનમા કે

સ્વયંવરમાં પર્વ કરે છે, વેંકાળમાં એક યુવક પોતાની પ્રેમિકાને કહે છે ' જોમ આ જમિ પર ડોંગેવાં તુણેને વાયુ હવાની નાખે છે, તેમ જ તારા મનને હું હવાની મ કુ. ચિત્ત એક રહો, મન એક રહો, જો અંતરમાં છે, તે જ બહાર આવે ને બહાર છે તે એકરમ થઈ જાય.' એક કન્યા દેવેને કહે છે. ' દેવો ' તે મારું સગણું કરે, પ્રિય મારું સમરણ કરે. દેવો, મનુષ્યો કામદેવને ઉન્માદિત કરે, અગ્નિને ઉન્માદિત કરે. તે મારું સમરણ કરે. '

મહાભારતમાં કૌરવી મચ્છવેન કુવા જતા કર્ણને ભગ્નમામાં નિમગ્નપણે વહી ગયે છે કે ' હું સૂતપુત્રને વગવાની નથી. '

તેરી જ રીતે રિધવાવિનાહની પણ વેંકાળમાં મંપૂર્ણ છટ છે.

એરી કન્યાઓ પણ નીકળતી કે ને અન્નચારિણી રહી વેંકાળ ધ્યયન કરતી. આની કન્યાઓ અલ્પરાશિની હોવાની.

વેંકાળ એક મઠ ઋષિકન્યા કવચ છે. સ્મરમા ભગ્નમા એના સુકતા છે. ઉપનિષદકાળમાં માર્ગીય યાગવચ્ચને જનકમમામાં જવા ઋષિઓ દારી ના પોતાની વેંકે વાદ દેરાનુ આમત્રણ આપેલુ. એ આમત્રણના શરતે તે કાળની સ્ત્રીઓની નિનયના ને તેજના જાણે માણી છે.

જનકે હનન ગાયેને મીંગડે સ્મ સ્મ સુસર્ણસુદા ગાયીને તૈયાર રાખી હતી અને બ્રાહ્મણોને કહેલુ કે ' તમારામાં ને માર્ગીય વચ્ચે તેને માટે છે ' યાગવચ્ચ પોતાના મિષ્ણને કહે ' મોમથરા, આને દારીને લઈ જા. ' ખીચ બ્રાહ્મણો આ પીટતા ન મરી મકથા, એટલે માર્ગીય કુવા ડોંગે થયા પણ એક પડી એક મો વાવિયામાં ચૂપ દર્શ ગયા, તારે આખરે માર્ગીય ડોંગે થઈ કહે ' બ્રાહ્મણ મહારાયો મુ જો ક્રમ પુષ્ટુ તેના જો તે હિત આપી શકે, તે નમે માર્ગીય યાગવચ્ચને નિદિ હતી શકો. '

‘પૂછ ગાર્ગી, પૂછ.’

‘યાજ્ઞવલ્ક્ય, જેમ કોઈ કાશી કે નિહેહનો રાજકુમાર પોતાના ધનુષ્ય પર બે બાણ ચડાવી ચોર કે ચતુરને પકડી લાવે, તેમ હું બે બ્રહ્મો લઈને તમારી સાથે બીજી છું એનો ઉત્તર આપો.’

ગાર્ગીના પ્રશ્નોના ઉત્તર યાજ્ઞવલ્ક્યે આપ્યા ખૂબ, પણ ગાર્ગીની એ મહામા જવાની ને એ જમાનાના - કે હરકોઈ જમાનાના પ્રથમ પક્ષિના તત્ત્વજ્ઞાની સાથે ઉપરના સમ્બોધા મુકામવો કરવાની આત્મ-શ્રદ્ધા, તે જમાનાની ઓઝોના દરજ્જાને ખ્યાલ આપે છે

એક બીજો કિસ્સો શ્રીએ.

યાજ્ઞવલ્ક્યને બે શ્રીઓ હતી મૈત્રેયી ને કાત્યાયની યાજ્ઞવલ્ક્યે તે કાળના રિનાજ મુજબ મન્યાસ લેવાનો સંસ્પૃધ્યો તારે પોતાની મપત્તિના બે ભાગ કરી બે શ્રીઓને બેનાવી કહ્યું

‘મૈત્રેયી, હું હવે વનમા જના માત્ર છું આન, તું ને કાત્યાયની તમારા ભાગને સમજી લે.’

મૈત્રેયીએ એ મપત્તિના ભાગના ઘડીબર જોઈને પૂછ્યું ‘ભગવન, આ મમસ્ત ધરણીનું ધન મને મળી જાય તો હું અમર થાઉં ખરી ?’

‘ના, કદાપિ નહિ જેવું બીજા ધનિકોનું જીવન છે, તેડું જ તારું જીવન પણ જનાનું.’

‘તો જે ચીજથી મને અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ ન થાય, તેને હું શું કરું ? અમૃતત્વ માટેનું જે જ્ઞાન છે, તે જ મને તો આપો આ ધન ભણે કાત્યાયની લેતી.’

યા ગૃખીએ કે ૨૯૦૦ ના પૂર્વે ભારતીય શ્રીએ માગેલી આ વાકાના છે

તે કાળના આર્યોએ શ્રીને લેખ પણ નીચી કે અપાત ગાળી

નથી. એટલે તો રાગ ત્યારે વનરાગ બન્ય છે ત્યારે અમિટ એના પદે સીનાનો અભિષેક કરવાની દુષ્કામ્ન કરે છે ત્રણ ક્રે ત્વી, એ પ્રકારનું જ એક અંગ છે

✓ ત્રીજી ત્રિશિષ્ટના-વર્ણાશ્રમ-અવસ્થા છે

આપણે જોને હિંદુમઝૂતિ વહીએ જીએ, તે દુનિયામાં વધારે જાણીતી થઈ છે એની આર વર્ણ ને ચાર આશ્રમની પ્રથાને લીધે

વર્ણવ્યવસ્થાએ હિંદુમઝૂતિ પર મોટી ટીકા ને નિંદા વસાગરી છે. પરિમિતના લોકોને એમાં વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો નાશ થતો દેખાય છે આજે જે રસપે આપણે ત્યાં 'વર્ણાશ્રમ'નો અર્થ મમજાય છે, તે અર્થમાં જરૂર એ વ્યક્તિના નિકાચને રૂપનારી છે પણ જે દાગની આપણે નાત કહીએ છીએ, તે દાગે આજના રસપે એ વર્ણવ્યવસ્થા નગેતી આજે વર્ણાશ્રમનો અર્થ અનેક નાનકોટી નાતો, યોગો ને પેગાંયોગો છે ને તેનું મુખ્ય ચિહ્ન 'પોતાના યોગમાં જ રોગીએગી વ્યવહાર' એ છે આ અનેક ઘાતિઓનું નામનિવાન તે વખતે તો નથીજ, ને ખાના જાગતમાં તો આજણોને ત્યાં પણ શરૂ રસોઈયા રખાય છે ને આજણો દત્ત વર્ણની કન્યાઓને લે પણ જ જે મુશ્કિલતા, આકાશ ને ત્રિધ્યાભિમાનનું મૂળ છે, તે આ 'રોગી એગી વ્યવહારની મનાઈ' છે એને લીધે દરેક ઉપની નાન નીચની નાનને મુદ્રાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, ન દરેક નીચની નાત પોતાનું અનિમાન દાનવવા કોઈ પોતાથી નીચની નાન જોતે છે આમ એક આગે સમાજ પરમ્પરને હનનું ગણતા-તિર નારતા અમરખ્ય દુનિયામાં વહેવાઈ ગયો છે એકતાનું મૂળ નમાન, સમાનતા ને મદુભાવ છે તે આજની વર્ણાશ્રમીમાં જ જ નહિ પણ વર્ણવ્યવસ્થા એના કન્તા જુની જ વસ્તુ છે આજેમાંગી વર્ણાશ્રમી જન્મી છે ખરી, પણ તે તો પ્રકાશને દેડ કરીને કેટલાક બેવડા પીએ છે તેના જેવું છે.

વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ શું છે? અર્થસામગ્રીમાં જેને શ્રમવિભાગ કહે છે, તેવું છે, સમાજમાં ફેટલાક લોકોએ રક્ષણ કરવાનું કામ માથે લેવું જ પડે. ખેડૂત ખેતી કરવા જાય ને સાથે તલવાર-ગરછી પણ ગાંધતો જાય તે શક્ય નથી. તો તેનું ધ્યાન એકાગ્ર થાય પણ નહિ. તેમજ ફેટલાક લોકો નવી જન્મની પેઢીને આપી જતીનો વારસો આચવી-સંભાળીને આપ્યા કરે, તે પણ જરૂરી છે. શ્રદ્ધ વર્ણ, જેનું કામ અંગત મેવાનું હતું તે, અનાથોનો આર્થસમાજમાં ઉમેરો થતાં, ને ઝડ લઈને એમને ઉપર ન ચડાવનાં ધીમે ધીમે ઉપર લેવાના પથાવથી ઊભો થયો.

આ પ્રકારનો કાર્મિક શ્રમવિભાગ જલ્દે-અગ્નિપથે દુનિયાની ખીણ પ્રજાઓમાં પથ હતો, ને છે. લગ્નારા, બહાવનારા, ને સ્ત્રીઅપત્તિ ઉત્પન્ન કરનારા વર્ગો અગ્નિપથે હોય જ છે.

✓ આપણી મંત્રિતિએ આ અગ્નિપથે થતા ભાગ શાનપુર્વક જોવાયા. એમ સમજીને, કે દરેક વર્ણ માગાન્ય રીતે પોતાના ધધાને વળગી રહે તે દષ્ટ છે. સુતારનો છોકરો જોણુભેર ચાલનાં શીખે સારથી કાઢમા કરતો હોય છે. જે ઉમ્મર સૌથી ગિજેય મહણુશીવ હોય છે, એ ઉમ્મરે એને સુતારના મંસ્કાર મળે છે. એને માટે સુતારી ધધાના ઝોળરો, ગીતરસમો, ધધાની કૂંચીઓ મહજ-પ્રાપ્ત બની જાય છે. હરકોઈ મમાજ આજકોને દમઝાર વર્ષ સુધી માયાપોથી અનશ ન પાડી શકે. લાં સુધીમા તો એણે માયાપના ધધાના મઝકારો આજ્ઞાપણે ઘૂટી જ લીના હશે. હવે એ મહત્વના ઘડતરકાળે દંડપણે ઘૂટેન શાનનો મમાજે લાભ લેવો, કે એને વળી નવેમરથી ઘૂટાવવું? એમાં વધારે સરજ, સુમગ ને સરતો રતો કયો છે? જેના ધરમા આહમુહર્તથી વેદાધ્યયન ચાલતું હોય, શુદ્ધ ઉચ્ચાચી મ્લોકો બોવાતા હોય, ઝીણી તત્ત્વચર્ચાઓ ચાલતી હોય,

હોમ, હવન, ઉપવાસ, પૂજાપાઠ, વગેરે ચનાં હોય; આ વાતાવરણમાં બિહરેલ જાગકનું મોટે ભાગે સહજ વલણ શું રહેવાનું? એને મુદ્દના વાતાવરણમાં મૂકવાથી શો વિશેષ લાભ? વર્તુલ્યવસ્થા પાછળ આપણા પૂર્વજોની આ દૃષ્ટિ હતી. .

આનો અર્થ એ નથી કે કોઈ જીજ્ઞે ધંધો કરવા માગે તો અમાજ તેની ચોખ્ખતા હોય છતાં શકતો. વર્તુલ્યવસ્થા સારે જડ નહોતી. કર્ણ સૂતપુત્ર હોવા છતાં, ને બીજે એને રાક્ષ-પરોણો લઈ સારથિનો ધંધો કરી ખાવાનું મહેલું મારતાં છતાં, મહારથી તરીકે જીવ્યો, ને મહારથી તરીકેજ મૃત્યો. શાંતનુરાગના મોટાભાઈ દેવાપિ ઋષિ થઈ ગયેલા. ઉપનિષદકાળમાં અલકામ જાગ્યાસની માને સત્ય-કામનો ખાપ હોય છે તેની ખજર જ નહોતી; છતાં સત્યકામ ધ્વજ-ગાત્રી ઋષિ થઈ શકેલો. નારદની માતા કનાકની કન્યા હતી. અરે, ઐતરેય બ્રાહ્મણના રચનારા મહિદાસની ગાના શદ્ધ હતાં. હોમહર્ષણ પુરાણી, સુતાર હતા.

પણ મામાન્ય રીતે જાગક પોતાના પિતાનો ધંધો કરે તેવી પ્રજ્ઞાવિકા ધની. ને તેને પરિણામે હઠીકાર્ષ થતી, ને અમાજ સ્થિરતાથી ચાલ્યા કરતો.

ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા, એ આર્યોની અનોખી કલ્પના છે. આર્યો એકાંગી નહોતા. માણસનું આખરું શ્વેચ ગમે તે હોય, પણ ત્યાં એકાદાકે મામાન્ય રીતે પહેલાયતું નથી એટલે, એને ધીમે ધીમે એ તરફ વાળવાના છે. માણસની જંગલી પશુરુત્તિઓનો નાશ નહિ કરવો, પણ ધીમે ધીમે એને પાનનું જનર જેમ વચ રાખીને છેલ્લે મગ્દાગી જનારી જીવનમાદન્ય પ્રાપ્ત કરવું, તે આશ્રમવ્યવસ્થા પાછળની કલ્પના છે. માણસની નિહંગીના ચાર મરખા ભાગ. એનો પહેલો ભાગ ધ્વજચર્યાશ્રમ ગણ્યો. જેમાં માણસે ગુરુશ્રદ્ધે ગ્દી, એવા

કરી, ધ્વન્દ્રિયોને કાળમાં રાખી, વિદ્યા મેળવવાની છે. દિવસનો પહેલો ભાગ જેમ માણસે ધ્વન્દ્રધ્યાનમાં ગાળવાનો હોય છે, તેમ જીવનનો પ્રથમ ભાગ માતા સરસ્વતીની ઉપાસનામાં મનુષ્યે ગાળવો. જે ભાણું ધીમ્ન તણુ તળછાઓમાં ખપ લાગે.

આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં વિદ્યાર્થીએ શુરુના આશ્રમે જઈ વમવાનું હતું. ભારતવર્ષનાં અરપયો આવા શુરુઓના આશ્રમેથી શોભતાં. આ શુરુઓ સંસારની વધારેપડની દોડધામથી સહેજ છેટા રહી મનુષ્ય-જીવનના મૂળ હેતુ વિશે સ્મરણ ને સંશોધન કર્યા કરતા. રાત્રીઓ રાજખટપટના મેલ ઘોવા અહીં આવતા. સગાંઓના ત્રાસે ખીંચેલાં રાજકુમારો ને રાજકન્યાઓ ત્યાં આશ્રય પામતાં. આશુભાણુના આદિવાસીઓને ત્યાંથી ઉચ્ચજીવનની રહેણીકરણી શીખવા મળતી. ને સૌથી મોટું કામ તો એ હતું, કે દેશની જીજ્ઞસી પેઢી એમના હાથે ડીંગવાની. શૌનક જેવા કુલપતિઓને ત્યાં હળસે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા લેવા આવતા. તેઓ ખેતી કરતા, ગાયો ચારતા, લાડ્યાં પકાવતા. એ રીતે એક પરિપૂર્ણ જીવન મારકત વિદ્યા મેળવતા. મોટામાં મોટો રાજકુમાર આ રીતે બાળ્યાવસ્થામાં આમાન્ય લોકો સાથે જીજ્ઞસે. આને લીધે મોટપણે રાજ થવા છતાં પણ, સામાન્ય લોકો પ્રત્યેની મમતા ને વફાદારી ન ગુમાવતો.

આવા આશ્રમના આચાર્યે લમ ન કહ્યું હોય તો આચાર્ય ન થઈ શકતો. માતાપથી વિખૂટાં પડેલાં આ બાળકોને માતૃવાત્સલ્ય ન મળે, તો તો સુકાર્ઠ જન્ય એનો વિકાસ સ્વાભાવિક રીતે થાય કેવી રીતે? સૂર્યના તાપ અને ચંદ્રની ચાંદની બંને વનપતિજીવન માટે જરૂરી છે. આચાર્ય જ્ઞાનનો તૈજસ્વી પ્રકાશ આપના, ને આચાર્યપત્ની પ્રેમની શીતળ ચાંદની આપનાં. * અત્રિ ઋષિનાં

પત્ની અનમૂયાએ મીનાને વનવામમાં ગોદમાં લઈને જે આશ્વાસન આપ્યું, તેનું વાંમીકિએ સુંદર વર્ણન કર્યું છે. શકુંતલા, જેનો માતા ને પિતાએ ત્યાગ કર્યો હતો, તેનું પાનન દ્રવ્યના આશ્રમમાં થાય છે. મીના રામથી ત્યજાયાં ત્યારે એમની સંભાળ આવા આશ્રમમાં જ લેવાય છે.

આમ, આશ્રમો મંસ્કૃતિનાં જન્મ ને મંદર્ધનરથાન જ ન હતાં, પણ અન્યાયથી તરછોડાયેલાં, અશરણુ લોકોનાં ગરજુથાન પણ હતાં. આ આશ્રમોનું મહત્ત્વ કવિ હાકુરે એમની મનોરમ વાણીજટામાં વર્ણવ્યું છે.

આવા ઋષિઓની છાયામાં જીવનનો પ્રાતઃકાળ આર્યમતાનો ગાળતાં, ને તે પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થતા. ગૃહસ્થાશ્રમનો હેતુ કેવળ ભોગ જ નહોતો. પણ ભોગનો સારામાર પામવાનો હતો. ગૃહસ્થીએ વાનપ્રથી, મન્યાવી ને બ્રહ્મચારી—ત્રણે વર્ગને પોષવાના હતા, તે માટે રાખતું લોઈએ. ગૃહસ્થીએ હમેશા પાંચ મહાયજ્ઞો કરવાના હતા—દેવ, ઋષિ, પિતૃ, અતિથિ અને પશુપંખીના ભાગ એટલા, પહેલા પોતાની થાળીમાંથી કાઢીને જમવાનું હતું. એનું ધનધાન્યમાં મદુનો હિંમો હતો.

આથો ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવે, ને દીકરાને ઘેર દીકરા થાય, એટલે વાનપ્રથી પોતાના ગામમાં જ રહેતો, પણ પોતાનું ધરકામ દીકરાને બજારીને એ મગાજવેલા દ્રવ્ય દ્રવ્ય મન્યામતી પૂર્વે તૈયારી કરતો. આજે મેંયમે—નિર્નિદ મેંકો આપજે ગણીએ છીએ જુરાનો એરી મેંસા હરસા બદાજ નીકરે છે. ખરી રીતે આ કામ જેને ઘેર પૌત્ર યજ્ઞે દેાય, તે જ દીનું છે/તેમની પાને નડકાજાયાનો અનુભવ છે, નમગદ છે, હૃદય કડાગવું છે. પણ તે તો, ધરનો હમને મરે ત્યાં સુધી હોડના નથી હોડકો હમજાવક થયો દેાય, પોતાની આનંદ ને પગમ જતાવડા મામતો દેડા થવડા હોડી હોડી આપે તે જ હોડી હોડી

દરેક ધરમા ધરડા ને જુવાન વચ્ચે કતલ થાય છે, ને બીજી બાજુ જાહેર
અશો માટે જીહરતા લોહી-રાગા, ઝોઝા અનુભવી મુવાનોને એ કામ
માટે સમાજે શેકવા પડે છે આ વિમનાદ જો વાનપ્રસ્થાશ્રમ પગાતો
હોય તો ન રહે

✓ ચોથો આશ્રમ મન્યાસ્તાશ્રમ હતો તેમા નામ ને કુળનો ત્યાગ કરી
માણ્યને ચા-ચા જવાનુ હતુ કાર્ષપિણુ ગામમા ત્રણ દિવસથી વધારે ન
રહેતા અને મુધી નિર્ભગભાવે વિચરવાનું હતું આ આશ્રમમા બધા જ
પ્રવેશતા તેવુ ન હતું ધણા ખરા વાનપ્રસ્થમા જ જીવન વિનાશી હતા,

આજે ચારે માણુ plannanug-ચોજનામદ સમાજજીવનની વાતો
પુછળ થાય છે ચોજનામા જે વસ્તુઓ હોય છે નિશાન, ને હાજર
સામગ્રીના પ્રમાણમા એમા આગળ વધવાના ગાળા કે તમજા
આપણા એ પૂર્વજોએ માનવસમાજ ને માનવજીવનનું વર્ણુ અને
આશ્રમ, જે સાધન વડે plannanug અથવા આયોજન કર્યું હતું ને
તેમા સમૃદ્ધ અને વ્યક્તિવિકાસના માનસશાસ્ત્રને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું
હતું માપસનો વિકાસ ક્રમિક થાય છે તે સત્ય, આશ્રમ યનરથા પાછળ
હતું ને માણસની ડુચિ અડુચિનું ઘ-તર મોટે ભાગે ગાળપણમા થઈ
જાય છે ને સત્ય નર્ણુ-અવધ્યા પાછળ હતું

આ છે, આયોનું આપણી મંસ્કૃતિને ત્રીજુ તન્મ આજે એમા
વિકૃતિ પેળી છે પણ તે કેમ પેળી તે આગળ જોશિ

✓ ચોથુ ને છે તુ દાન છે-તર્કશુદ્ધ ને ન્ય-સ્થિત વિચાર કરવાની ટેવ

હિંદુ લોકોને પરદેશી લોકોએ કલ્પનાપ્રવાન પ્રભ કહી છે
ઝોઝામા ઝોણુ છુદ્ધયુગ મુધીના જાગ માટે તો આ અનગળ જમાણુ
છે ધતકુ, જો વિગતે વિચારીએ તો આશ્રથી અઢી હજાર વર્ષ
પહેલાં આટલુ તર્કશુક્ત તરનમાન ને ધતર વિદ્યાઓ કેમ વિકસી
હશે તે નનાર્ધ પમાડે છે આપણે ચા- રાખનુ જોઈએ કે યુરોપીય

મંસ્કૃતિનું પિનૃસ્થાન ગ્રીસ છે; ને ગ્રીસમાં તર્કસુક્તા તત્ત્વજ્ઞાનનો પિતા સોક્રેટિસ ગણાય છે; ને સોક્રેટિસ શુદ્ધ પંક્તી એ સૈકા પાછળ છે.

આટલી સદીઓ પહેલાં, લિપિ પણ નહોતી ત્યારે, આપણે આપણો વારસો મૂળ પરંપરાએ અક્ષત રાખ્યો, તે આપણે વ્યવસ્થાપિત હતા કેનહિ તે ખતાવે છે. ઋગ્વેદની લગભગ દસ હજાર ઋચાઓ છે. એ બધી એક કાળે, ને એક ઋષિએ રચી નથી. એના બધા શ્લોકોને આપણે એકઠા કર્યા. એમાંથી વગ્ન વખતે ગાન માટે ઉપયોગી શ્લોકોનો ત્રીજો સંગ્રહ કર્યો. અનાયો સાથે સંપર્કમાં આવ્યા પછી એમના બહુ મંત્ર-તંત્રનો વળા એવો વેદ રચ્યો. બધા વેદોની અનુક્રમણિકાઓ કરી. જેથી, કેટલાં મંડળ છે, કેટલા શ્લોકો છે, કેટલા અક્ષરો છે તેની પણ ચોક્કસાઈ રહે. આ પછી દરેક વેદ પર યજુર્વાગ વખનની સૂચનાઓ માટે બ્રાહ્મણગ્રંથો રચ્યા. એની સાથે આસ્થવકો ને ઉપનિષદો જોડ્યાં. આ બધું યાદ રાખવાનું હતું, એટલે વળી એના અત્યંત ટૂંકા એવા સૂત્રગ્રંથો રચ્યા. આ બધું વંશ-પરંપરા અપાયા કરે તે માટે શ્રુત્તાં શ્રુત્તાં પુરોહિતકુટુંબો નક્કી કરીને દરેકને એ સોંપી દીધા.

વિચાર કરીએ તો, આ બધું પરિપૂર્ણ થતાં ઓછામાં ઓછાં, એ હજાર વર્ષ લાગ્યાં હશે. વચમાં મુહો આવ્યાં હશે, કુબકાળ પડ્યાં હશે. નવાં સંસ્થાનો રચવાયા હશે, આતરિક મતભેદો જન્મ્યા હશે. આ બધાંય વચ્ચે પણ, પેલા વારસાને અવશિષ્ટ—અક્ષત રાખવામાં ખામી નહિ આવી હોય. કેટલાંય બ્રાહ્મણ કુટુંબોની દૈનિકીય-પેદીઓ એકધારી, અત્યંત ને ચાક્યા વગર આ કામ પાછળ લામી હશે ત્યારે, લિપિ વગરના, એક રાજ્યનંત્ર વગરના એ અસ્થિર યુગમાં આ સિદ્ધ થયું હશે ને !

ને આર્યોએ કાંઈ આ ધર્મસંશોધનનું એક જ કામ નથી કર્યું.

અલગત, આર્યોને મન માનવજનનું એક આખરી નિશાન હતું—
 'મોક્ષ'. પણ ત્યાં તો અનેક જન્મારે પહોંચાય દરમિયાન આ જન્મની
 અજીવિકા તો ચનાવવાની હશે, રાત્ર્યત્ર ગોઠવવાનું હશે એમને
 વિવિધ સામ્રોનું ખેડાણ કરવું પડ્યું હશે સાચી રીતે તો આ અધી
 દિશામાં એ વખતે વિચારણા હતી વ્યાકરણકાર પાણિનિની અષ્ટ-
 ધ્યાયી એની એક સાગિતી છે પાણિનિએ એણે વ્યાકરણ આજે
 પણ સંપૂર્ણ ગણાય છે એથી અગ્રિયાત વ્યાકરણ હતું રચાયું નથી
 વ્યાકરણ રચાય તે પહેલાં સ્વરશાસ્ત્ર રચાયું જોઈએ ને એ રીતે
 વેદના છ અંગમાં એક સ્વરશાસ્ત્ર છે, હ્રસ્વશાસ્ત્ર છે, વ્યુત્પત્તિ યતા-
 વનાર નિરુક્ત છે બ્રાહ્મીના એ અંગો હતા જ્યોતિષ ને કલ્પ
 જ્યોતિષમાં આકાશનિજ્ઞાન અમાત્ર ને કલ્પ એટલે વ્યક્તિગત,
 કૌટુંબિક ને સામાજિક નિયમો ને વિધિનિધાનોનો સમ્રહ

આ જ સમયમાં બ્રાહ્મણ પાચાને પ્રજનનશાસ્ત્ર પર એક મથ
 લખ્યો કપિલે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન બિજુ કહ્યું ને પહેલાં તત્ત્વ ગણાય
 છે સાખ્ય અનીશ્વરવાદી તત્ત્વજ્ઞાન છે કપિની નીજ પેની પર
 ચારક થયા

યજુર્વાગે ભૂમિતિવિદ્યા ખૂબ આગળ વધારી હતી. દગકપદ્ધતિ
 માપણી પાસેથી હુનિયાને મળી છે, તે હવે મન સ્વીકારે છે

પણ પૃથ્વી ગોળ છે, તે નિર્ભૂત મુચ્ચન પણ આપણને એતરેય
 જ્ઞાનપ્રમાણી મળે તો આપણા એ પૂર્વજોની આન ત માટે અગિ
 માન ને નનાર્ક ડિપજ્ઞા મિરાય ન રહે. નાન્યેના સન્દોમાં એ મૂચા
 છે 'સૂર્ય' ડી આયમતો નથી, કે ડગતો નથી જ્યારે લોકો
 મનમાં એમ મગતે છે કે સૂર્ય આયમી ગયો, ત્યારે તો દિરસને
 અતે એ માં દિશા જ જલ્લતો દોય છે ને તે વખતે નીચે ગાનિ
 ચર્ક જાય છે, ને મામેની જાત્રુએ દિવસ ને વળી જ્યારે યોગ એમ

ધારે છે કે સવર પડતાં એ બગે છે, ત્યારે તો એ માત્ર રાતના અંતે બીજી દિશામાં દેખાય છે. ને જ નીચે હતું ત્યાં દિવસ ને બીજી બાજુએ રાત કરે છે. સાચી રીતે સૂર્ય કદી આચમતો જ નથી.*

આપણે યાદ રાખીએ કે પૃથ્વી ગોળ છે, ને ક્યાં કરે છે તે વાત મુરોપમાં કહેનાર કોપરનિકસ જન્મ્યો તે પહેલાં ૨૦૦૦ વર્ષે આ લખાયું છે.

પ્રકરણ : ૧૦

આ માથે જ એમણે રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર વિષે પણ વિચારવાનું હતું. હિંદુસ્તાનીઓ વિષે એક એવી છાપ છે કે આપણે રાજ્યભક્ત પ્રજા છીએ. આપણને ગળ મિલાયના રાજ્યની જાણે કંપના જ પહેલવહેતાં યુરોપિયન લોકો પામેથી મળી. એટલું જ નહિ પણ એ માટે જાણે આપણે એનાન્કાસી છીએ તેવા ભાવ પણ જાણેઅજાણ્યે અંગ્રેજી ભણતરમાં પમાર થયેલા મૌમાં આવ્યો છે.

જે યુગને છેડે આપણે આવીરચ્યા છીએ, તેનું ચિત્ર આ સખ-ધમા સાવ ઠેવું જુડું છે! એ ચિત્ર એટલું બધું જુડું છે કે ધડીબર પશ્ચિમના શિક્ષણમાં જ ઊછરેલા આપણને એ માનવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. તે છતાંયે એ વાત પૂર્ણપણે સાચી છે કે આપણા એ પ્રાચીન યુગમાં પ્રજા જ માર્ગભૌમ હતી—ને રાજ્ય હતો ત્યાં પણ એ પ્રજાનો એવક હતો.

વેદકાળમાં ગળ હતો, પણ એની વરણી (ચૂંટણી) પ્રજાની સમિતિ કરતી સભા નામની એક ખીજ પેટાસમિતિ રાજ્યને તેના ન્યાય-વહીવટના કાર્યમાં મદદ કરતી. આમ, સભા ને સમિતિ નામની જે સંગઠાઓની મદદ વડે રાજ્ય રાજ્ય ચલાવતો. રાજ્ય જે શરાજર ન ચાલે તો એને ઉઠાડી મૂકતા. ને ઉઠાડી મૂકેલા રાજ્યને જે ચોગ્ય લાગે તો ફરી રાજ્ય સ્થાપતા પણ ખગ. સભા ને સમિતિમાં જવા લોકો હિતમુદ રહેતા. યજુર્વેદના એક શ્લોકમાં સભામાં કીર્તિ મેળવે

તેવા પુત્રો માટે પ્રાર્થના કરી છે. એક બીજા શ્લોકમા પ્રાર્થના કરે છે : 'હું મારા પ્રતિપક્ષીની વાણીને જન્માગ આપુ. એની વાણી નીરમ ને નિર્થક બનેા મળામા મારો કદંબપટ્ટ ને ગાજતો રહો.' ઋગ્વેદના એક બીજા શ્લોકમા મળામા વિજય પામીને આવેત યુવાનના મિત્રોનો આનંદ પ્રસિત થયો છે

આ સભા કે સમિતિમા પૂરુ વાણીરાત્ર્ય જળનાર્દ મહે તે માટે ખામ આગ્રહ રખાતો એક શ્લોક તે વાતની જાખી કરાવે છે.

'હે બામિ, જે કુમાર આવે છે તેને પણ યસારવાનમા તું અડતો નથી'

પદ્મપટ્ટ થયેલા રામની ફરીથી ચૂટણી રતી વખતે ખાસ યત્ન કરવો પડતો તેને મોત્રામણિ યજ્ઞ હતી છે એના ગમનના અભિષેક વખતના કેટલાક શ્લોકો જોઈએ.

'જે અભરુયા પ્રદેશમા દેશનિકલ થયો છે તેને દ્વરના પ્રદેશમાર્થે ગરુડ ફરીથી બોવાની લાવશે દારણુ કે એ બોવ વવાને થોગ્ય છે તેના રમેલીઓ એની આજુબાજુ વોટબાયા'

'તારા મિત્રોએ તારી વરખી કરી છે તારા વિરોધીઓએ તને બોલાબોદ છે હોકો વચ્ચે તું પાછો આવ દારણુ કે તે તારા ચૂટનારાઓ જોડે સુમેહ કરી છે'

ને, એ રામની ફરજ શી હતી ? લોકોની ભૌતિક સાધનસપત્તિ વધારવી

'સપત્તિ વધારવા માટે તારું ગભ એકાગ્ર રૂ ને જગવાન, તે પછી સપત્તિનું આગ રી વચ્ચે વિતરણ કર'

રામનું કામ સપત્તિ બોગવવાનું નહોતું પણ સૌની વચ્ચે સપત્તિ થોગ્ય રીતે વહેંચાય તે જોવાનું હતું આ વાગ માન દુગ્ધ દંચાએ જ નહોતી, પણ તેમ થયું પણ છે

રામ પેનને માગી નાખ્યાની વાત બાગવત જોઈ વાચ્યું કે

સાંભળ્યું છે, તે જાણતા જ હશે. આ ગતાવ છે વૈદિક યુગનો. તે જ રીતે મગરનો પુત્ર અસગંજસ ખુબ તોફાની હતો. એટલે પ્રજાએ તેની સામે પોકાર ઉઠાવેયો, ને તેથી એને દેશનિકાલ થયું પડેલું.

રાજા ખનિનેત્રને ઉઠાડી મૂક્યાનું વર્ણન અશ્વમેધપર્વમાં છે. તેની જ રીતે ઉલ્લોગપર્વમાં બીજા દસ રાજાઓ જોમનો પ્રજાને હાથે નાશ થયો તેનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રતીપ રાજાને ત્રણ પુત્રો હતા. દેવાપિ, રાંતનુ, ને બાલ્લિક. દેવાપિ મોટો હતો પણ તેને આમડીનો કોઈક જાતનો રોગ હતો. તે વખતની પરંપરા મુજબ એ ગાળ ચર્મ ચક્રે નહિ. પણ પ્રતીપને એ વહાણો હોનાથી એણે રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરવા માડી. આ જાણતાં જ લોકોએ પ્રતીપ પાસે જઈને વિરોધ કર્યો. પરિણામે પ્રતીપને નમતું આપવું પડ્યું, ને દેવાપિએ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાનો હક્ક સમાની સમક્ષ જતો કર્યો.

ગાંતનુનો પુત્ર વિચિત્રવીર્ય અસંત કામી ને સ્ત્રીલોપુષ હતો. આથી એને કાયનો રોગ થયેલો. એના રાજ્યકાળમાં એક વાર કાન્નિયદ્રેપી પરદુરાએ હસ્તિનાપુર પર ચડાઈ કરી. લોકોએ આ નિર્વાર્ય રાજા પોતાનું શુ રક્ષણ કરશે એ ખ્યાનથી એને દેશનિકાલ કર્યો હતો.

ગામને સુવરાજ બનાવતી વખતે દસરથે પૌરજનપદ સભા બોલાવી ઝંમનિ લીધી હતી.

આ બધા કિસ્સાઓનું રહસ્ય શું છે? આપણા પૂર્વજોને મતે રાજા, એ પ્રજાએ પસંદ કરેલ એનક હતો. એને રક્ષણ ઉપરાંત બીજા કર્તવ્યો સોંપાયા હતા ને એમાં જો એ નિષ્ફળ જાય તો પ્રજા એને પદબ્રષ્ટ કરવાને અધિકારી હતી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો પ્રજા અને ગાળ વચ્ચે એક કરાર થતો અને એ કરારના પાનન પેટ એને ઉત્પજનો ૬ ભાગ મળતો હતો. શાસ્ત્રમાં આ ૬ ભાગને

અષ્ટપણે 'વેન' એવું નામ આપ્યું છે. જો કરારભંગ થાય તો પ્રગ્ન રાગને હાંકી કાઢે તે સ્વાભાવિક હતું. એટલું જ નહિ, પણ ધર્મ હતું.

આ કરારને વિધિસરનું રૂપ આપવા માટે વેદકાગથી રાગને અભિષેક કરવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં એનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. એમાં રાગએ સિંહાસન પર ચડતાં પહેલાં સમાના આગેવાન જેવા રાજકૃતો (રાજ કરવાવાળા) કે રહિઓને જોલાવવા પડતા—એટ આપરી પડતી. એમાં ગ્રામણી એટલે ગામોનો આગેવાન તો હતો જ. પણ રથ બનાવવાવાળાઓનો આગેવાન જે બહુ અંશે થઈ હતો, તેને પણ જોલારી એટ આપરી પડતી. ને એમના તરફથી રાગ હવે રીતસરનો રાગ થયો, તેમ જાહેરાત થતી. આ બધા પોતાને વહીવટમાં મદદ કરે તેવી તેમને રાગએ પ્રાર્થના કરવી પડતી. સિંહાસને બેસનાં પહેલાં તેને કહેવામાં આવતું કે ' રાષ્ટ્ર તમને ભોંપાય છે—એવી માટે, વિકાસ માટે, કલ્યાણ માટે, સમૃદ્ધિ માટે. એટલે આ રાજ્ય તમારું નથી. તમને ચોક્કસ હેતુસર ભોંપાતું દરદ (ન્યાસ) છે.' [બીજો આ જ શબ્દ સમાપવમાં વાપર્યો છે.] ને એતરેય બ્રાહ્મણમાં જ્યાંયાં પ્રમાણે રાગએ પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી: ' હું જો તમને પીકું તો મારું સઘળું પુણ્ય, મારું સ્વર્ગ, મારું આયુષ્ય ને મારી સંનતિ નષ્ટ થાઓ. '

આ પ્રતિજ્ઞાપાત્રન માટે ચર્કને એ બંધાયેલો હતો, ને તે માટે જ એને રાજદંડ આપવામાં આવતો હતો. એ સર ન ચૂકી જાય માટે એને વારેવારે રાજધર્મ મંભજાવાતો.

ધર્મીય રાજા મનાવે, ન કમકરણ્યાય તુ ।

ધર્મને માટે રાજ્યપદ મળે છે, વાસનાતુષ્ઠિ માટે નહિ.

અદિત્ય સદા રાજા ગર્ભિણીગર્હર્મિણી ।

ગર્ભિણી જેમ પોતાની રુચિ પ્રમાણે ચાલતી નથી-પણ બાળકનું સુખ નોંઠને ચાલે છે, તેમ રાજ્યએ ચાલવું.

अनायस्य नृपो नय स्वगृहस्य नृपोगृहम् ।

अपुत्रस्य नृप. पुत्रो ह्यप्तिं पार्थिवः पित्र ॥

સાથેસાથે રાજ્ય માત્ર આવા સદુપદેશોથી જ પોતાની કર્મ બરાબર પામશે તેવી માન્યતા આપણા પૂર્વજોની નહોતી. એટલે એમણે વેદકાળમાં સમિતિ-મંભાની રચના કરી હતી. બ્રાહ્મણકાળમાં પરિપક્વે ને પૌરુષનપદ સભાઓ હતી. ને બૌદ્ધકાળમાં નિગમો, શ્રેણીઓ . ને પૌરસભાઓ હતી.

છતાં, જે રાજ્ય પોતાનો ધર્મ ચૂકતો તેને માટે રખડ હતું-મૃત્યુ.

अहं वो रक्षितेयुत्तवा यो न रक्षति भूमिम् ।

स स ह्यस्य निहतव्यः श्वशैवोन्मादातुर ॥

હું તમારું રક્ષણ કરીશ એમ બોલીને જે ગામ રક્ષણ કરે નહિ, તેને હડકાયા હુતરાની જેમ તત્કાળ સીધે પથ કરવો.

अरक्षितार हतारं दिलोत्तारमनायकम् ।

त वै राजकलिं हन्यु प्रजा सन्नष्ट निर्दणम् ॥

રાજ્ય, એ પ્રજાનો એવક છે, ને પ્રજા એની સ્વામી છે, એ જનમત ખ્યાલ ને અમન છે. મૌર્ય સામાન્યની સ્થાપના સુધી આપુ રહી હતો. મૌર્ય સામાન્ય પત્નીથી કયા જગ્યાએ આ વિચારના મૂળમાં ધા કર્યો, તે આપણે આગળ જોઈશું. પણ છેડ પૂર્વ જુદ-સુગ સુધી આ ખ્યાલ આપુ હતો, તે જાતકકથામાંની એક કથામાંથી દેખાય છે. એક રાજ્ય સુદર વહિવટીને ફળેલ છે, ને એને જ વશ રહે છે. એક વાર એ વહિવટી એની પાએથી એના સામ્યના સર્વ લોકો પર માર્વબૌમ સત્તા માગે છે, સામે ગામ કહે છે: 'મુંદરી, આ પ્રદેશવાસીઓ પર મારું ચાલે નહિ; દૂં એમનો સ્વામી

નથી. હું તો જેઓ ધર્મશામનનો ભગ કરે તે અન્યાયી વર્તન કરે, તેનો જ ધણી છું. આ કારણે હું તને આ પ્રદેશ પર મર્યાદિકાર આપી શકતો નથી.' છોના મોડમા પણ આટલી અગતિ રાજ્યએ રાખવી પડતી હતી

પણ એ કાળે કેવળ રાજ્યો જ હતા, તેનું નથી જેમા ગામ ન હોય તેવા ગામો પણ હતા, જેને હોડે ગણરાજ્યોના નામથી ઓળખતા.

x

x

x

આર્યો અવતર્યત્રિય જાતિ હતા. પશ્ચાત્તે તેમના નિનાસ દગમિયાન મુખ્યત્વે ખેતી ને ગોપાલન પર નબલો એમનો અભાગ હતો. અનાર્યો માથેના ઓગના મતલ ઝગડાએ એમને કોઈ સેનાપતિ જેવો રાજા પર્મ: કરવાની ફરજ પાડી હતી પણ રાજદાને એમણે મર્યાદાગા ગણ્યું હતું. પણ જે આર્યો પશ્ચાત્તે નીચે સિંધુ ને ગંગા જમનાના મેદાનોમા કેનાવા માણ્યા, તેમણે તો ઘણું કેનાવે આ નામધારી ગામપદને પણ હડાડી દીધું. એટલે ઐતરેય બ્રાહ્મણના કાળમા (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦) દક્ષિણ પશ્ચિમ ને ઉત્તર મિથિમા, તેમજ ગંગાના ઉત્તર ઘેરે-ઘેરે મિથિ સુધી છટાવવાયા ગણરાજ્યો પથરાયા છે. પશ્ચિમ-સિંધમા જે રાજ્યો હતા, તેમા કં, માવન, યૌધેય, શિખી, બ્રાહ્મણ, વગેરે ગણરાજ્યો મુખ્ય છે. ને ગંગાના ઉત્તર કાંઠાના ગણરાજ્યોમા નિચ્છવી, મન, શક્ય, તથા મથુરાની આશુભાવુ અધઃકૃષિ, કુકુર, ને બોળ.

આ બધા ગણરાજ્યોનું મુખ્ય લક્ષણ હતું આગે-સાને ચૂટવાનું. રાજા, સેનાપતિ, ખજાનચી—મૌ ચૂટાના કપાક આ સ્થાન માટેના ઉમેદવારો નિયત કુટુંબોમાથી લેવાના, કપાક સમ્રા આપ સમ્રામાથી. અવકૃષિ જેવા સરસાન્યમા બે પ્રમુખો ચૂટાના.

ગણરાજ્યોના આ હિસાબુ ટાણુ નેમએ

દૂર જંગલીઓના સમૂહ વચ્ચે રહેવા જનાર થોડા સ્વાનંદપ્રિય ને સાદસચ્ચ આર્યકુટુંબોમાં સમાનતા હોય તો જ મંપ જળવાય. ને તે મંપ હોય તો જ એમની દરિયામાંના બેટ જેવી વસાહત અનાર્ય વિસ્તારો વચ્ચે ટકી રહે. આમ, શરૂઆતમાં ગણરાજ્યોમાં સમાનતા હોવાનું કારણ અગ્રણ્ય પ્રદેશ વચ્ચે સંપ રાખવાની જરૂરિયાત હશે. નવો પ્રદેશ વસાવવા જે પહેલાં જાય છે, તે સૌમાં એક પ્રકારની લોકશાહી અનિવાર્ય છે. ધીમે ધીમે આ વસાહતીઓ આજુબાજુના આદિવાસીઓ સાથે મિશ્રિત થયા હશે. કોઈકે આ ગણરાજ્યવહીવટમાં મિશ્ર જાતિને સ્થાન આપ્યું હશે. કોઈકે એ હજી મૂળ આર્ય કુટુંબોના વંશચિન્હો નોંટસો મર્યાદિત રાખ્યો હશે. પણ જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા, ને આર્યોની સંખ્યા જૂજ હોય ને અનાર્યોની સંખ્યા વધારે હોય, તેમ તેમ આ રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર થયો દેખાય છે. ત્યાં વધારે આર્યો હતા, ત્યાં સ્વાનંદપ્રિયોના નાશ કરનારી આપખૂદ સત્તા જમાવવી તે શક્ય નહોતું. એટલે ત્યાં ગણરાજ્યો રહ્યા. ત્યાં આર્યોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી, ને મિશ્ર ને આદિવાસી પ્રજા વધારે, ત્યાં એક પ્રકારનાં રાજ્ય ગણરાજ્યો— એટલે ચૂંટણી ખરી, પણ ઉમેદવાર મૂળ કુટુંબોના જ હોય તેવું મર્યાદિત ચૂંટણીવાળું તત્ત્વ થયું. ને છેક નીચે, ગંગાના મુખ તરફ જઈએ તેમ ગળપણાનો મહિમા વધતો ગયો હોય તેમ દેખાય છે. પાછલા વખતમાં પણ સામ્રાજ્યવાદનો જન્મ કર્લિંગ ને મગધમાં થાય છે, ને એનો વિરોધ હંમેશા છૂટાંછવાયાં ગણરાજ્યો તરફથી જ થાય છે.

આમ થવાનું કારણ શું ? એનું મુખ્ય કારણ દેખાય છે અનાર્ય વસ્તીનું અસ્થાન, ને સંસ્કારદષ્ટિએ પછાતપણું. કર્લિંગ, અંગ, વંગ એ બધા પ્રદેશોમાં આર્યો ગયા તો ખરા, પણ એમની સંખ્યા દરિયામાં ખસખસ નેટલી પણ નહિ હોય. પોતાની પાસે જે ચડિયાતી સુદક્ષિણા (રથ, ઘોડા, ધનુષ્ય વગેરે) હતી, તેને જોરે વિજય તો

મેળવ્યો, પણ પેતાના મૂળ વતન-પચનદ તેમ જ કુરુપાંચાલ પ્રદેશમાં
જે જાતનું લોકસત્તામાંથી જન્મેલું રાજ્યતત્ત્વ હતું, તેવું આ પ્રદેશમાં
કરવાનું શક્ય નહોતું દેખાતું. આદિવાસીઓ પાળ ને ટોળીઓમાં
વહેચાયેલા હતા. દરેક ટોળાને નોખો દેવ, નોખી પૂજા ને નોખી
માન્યતાઓ હતી. આ બધી ટોળાઓ વડેઓમાં ઝનૂની, ને એકસમ
વગરની હતી. વિજેતા રાજ્યો આદિવાસીઓની સભા-સમિતિની
સલાહ મુજબ કારભાર ચલાવી શકે તે કંપનાતીત હતું. ને એકવાર
અમર્યાદિત મત્તાનો જે લાભ હતા-સ્વાદ ચાખ્યો, તે એટલો
મીઠો લાગ્યો કે છેવટ એ જ પ્રથા વાળળી છે, ને સપ્તસિદ્ધ કે
મધ્ય આર્યાવર્તમાં જે લોકગાંધ્ય પ્રથા હતી તે જ ખોટી છે, અવ્યવહાર
છે તેમ એમને લાગવા માંડ્યું. એટલું જ નહિ પણ એવી પ્રથામાં
મૂળ સાતિથી છવી ન શકે તેવું કહેવાવાળા પણ જતે દહાડે બેભા
થયા. પશ્ચિમને પૂર્વમાં ગયેના આર્યોએ નવી રાજસત્તાના બળે જૂની
ગાંધ્યપ્રથામાં માનનાર આર્યો પર આક્રમણ પણ ગરૂ કર્યું. સામ્રાજ્ય
વિસ્તાર નવાની જૂખ ઉઘડી જરાસંધ આવે સામ્રાજ્યપશૂઓ
આર્ય રાજા હતો એણે અંધકવૃષ્ણમધ પર આક્રમણ કર્યું હતું
એને પડખે રહેવાનાળા રાજાઓમાં પણ પૂર્વ આર્યાવર્તના જ રાજાઓ
હતા એદિનો શિશુપાળ, દામરૂપ (આમામ)નો ભગદત્ત ને વગનો
પોદૂ પણ સદ્ભાગ્યે એ વખતે ગણુગાંધ્યો જાગ્રત હતા. એમને
શ્રીકૃષ્ણ નેના આગેવાન હતા મર્યાદિત રાજસત્તામાં માનનારા પાડવો
એમના પક્ષે હતા. આથી જરામધનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, પણ
નિર્મૂલ ન થયો. એનો ફરી ઉચ્ચ આપણે કૌટિલ્ય ને શુભમમયમાં
નોંધે છીએ.

દર્શિંગ ને અગ-ગમાંથી મામાન્યસત્તાનો વિચાર બેભો ચવાનું
એક પીણું કાઢ્યું, ત્યાંની હાથીઓની ત્રિપુલતા પણ હોય તેમ લાગે
છે તેવું જ દરિમર્દ તેમ જ ગોળી નદીઓની મદનથી ચાલતા વ્યાપાર

દ્વારા મળતી કમાણી પણ એક કારણ હોઈ શકે મૌર્ય ને ગ્રામ રાજ્યોને તો આ વ્યાપારમાં થતી અડચણ કમાણીએ જ મોટી ફોજ રાખવાની અનુકૂળતા કરી આપી દેખાય છે પણ ઐતરેય પ્લાહાણના કાળમાં હજુ એ હદે આ તકરાર પહોંચી ન હતી ગણ રાજ્યોની સખ્યા જ વધારે હતી એટલું જ નહિ, પણ વિદેહ ને કુરુ પાયાન જેના રાજ્યો મર્યાદિત રાજ્યસત્તાને બદલે ગણતંત્રમાં ફેરવાયા હતા આ ઉપરાંત મગધનો રાજા અખતશત્રુ સિંચવીઓના ગણરાજ્યોથી ડરતો હતો, ને પોતાના મંત્રી દ્વારા છુદ્દ ભગવાનને પૂજાવેલું કે પોતે વનિજગણને જીતી શકશે કે નહિ ને ભગવાને પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં આનંદને પૂછેલું

‘આનંદ, વનિજઓ વારવાર મંમેનન કરે છે, તથા મંમેયનમાં ગાધાયે એકલા થાય છે તેમ સાબળ્યુ છે ?’

‘એમ મેં સાબળ્યુ છે, ભગવાન.’

‘ત્યા લગી આનંદ, વનિજઓ વારવાર મંમેનન કરી એકત્ર રહેશે, ત્યા લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે આનંદ, તે એમ પણ સાબળ્યુ છે કે વનિજઓ મધ્યમાં સાથે જ બેસે છે, સાથે જ ઊઠે છે, અને સાથે જ કામ કરે છે ?’

‘હા, હા ભગવાન એમ પણ મેં સાબળ્યુ છે.’

‘આનંદ, ત્યા લગી વનિજઓ એમ કરશે ત્યા લગી તેમની ઉન્નતિ થશે અવનતિ નહિ થાય વારુ આનંદ, તે એમ પણ સાબળ્યુ છે ન, કે વનિજઓ જે કામદો પોતે ન કરેલો હોય તેને અમત્તા નથી મૂકતા, ને જે કામદો ઘણો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરના ?’

‘હા હા, એમ પણ મેં સાબળ્યુ છે.’

‘ત્યા સુધી આનંદ, વનિજઓ એમ કરશે ત્યા સુધી તેઓની ઉન્નતિ થશે, અવનતિ નહિ થાય અને આનંદ, તે એમ પણ

સામળ્યુ છે કે વલ્લિજ્ઞો કુટુમ્બારીઓ તથા કુલત્રીઓને, ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર જાતકાર નથી કરતા ?

‘ હા ભગવન, એમ પણ મેં સામળ્યુ છે ’

‘ તો આનંદ, જ્યાં લગી વલ્લિજ્ઞો એમ કરશે ત્યાં લગી એમની ઉત્તિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય વારુ આનંદ, તે એમ પણ સામળ્યુ છે ને, કે તેઓ પોતાના અમ્યતઃ તેમ જ બ્રાહ્મ કૈત્યોને માન આપે છે-પૂજે છે ? ’

‘ હા ભગવન, એમ મેં સામળ્યુ છે ’

‘ આનંદ, તે એમ સામળ્યુ છે કે વલ્લિજ્ઞોએ અરહંતો (પૂજ્ય સંતો) ના યોગરક્ષણ માટે—આશ્રય આપના માટે બિદામસ્ત કરેનો છે ? ’

‘ હા ભગવન, એમ મેં સામળ્યુ છે ’

‘ આનંદ, જ્યાં લગી વલ્લિજ્ઞો એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉત્તિ જ થશે, અવનતિ નહિ ’ ને પછી મહાઅમાત્ય વરસપ્રાર બ્રાહ્મણને કહે ‘ એક વખત મારો વૈશાલિમાં નિવાસ હતો ત્યાં મેં વલ્લિજ્ઞોને આ સાત ધર્મોના બોધ દીધો હતો જ્યાં લગી હું બ્રાહ્મણ, વલ્લિજ્ઞોમાં આ માત્ર ધર્મો હશે ત્યાં લગી એમની ઉત્તિ થશે અવનતિ નહિ થાય વૈદેહીપુત્ર અમ્યતઃ મગધરાજ પુદ્ગમા વલ્લિજ્ઞોને નહિ શ્રુતી શકે—તેમનું મન સંપા ન ક્યાં વગર કે તેમ નામા મેં કરાવ્યા વગર ’

મામાન્ય ગણગણ્યો ધી પરિચારી આમા દેખાય છે ગણરાજ્યોમાં સભાઓ નિયમિત મળતી એ સભાઓમાં સૌ પાત્રી આપતા સભામાં વચ્ચેથી કોઈ ચાંપુ જતું નહિ નિર્ણય થતા સુધી ઓ એમાં ભાગ લેવાની ફરજ મમજતું ને નિર્ણય થયો તેને કોઈ ઉચાપના નહિ ને નિર્ણય ન થયો હોય તેને કોઈ ઠોળી બેસાડતું નહિ ધર્મગ્યાનો ને મંત્રોનું સન્માન થતું ને વૃદ્ધ ગજનીતિનોની સનાહ ઓ સાબળતા

હવે, આ વર્ગીય ગણતર તો ગળત્ય ગણતર હતું તેમા ૭૦૦૦ કુટુંબો જ વહીવટ માટે સુયોગ્ય ગણાતા પણ એના પણ ગણરાજ્યો હતા કે જેમા વ્યાપક સમાનતા હતી દેટલાક ગણરાજ્યોમા એકેએક વ્યક્તિ પોતે જ પોતાના હાથે અભિરોડ કરી કહેલી કે 'હું રાજા છું.' 'હું રાજા છું' ને તે પત્રી જ પ્રમુખ વગેરેની ચૂટણી માટે સૌ મળતા કેવું સ્વમાનપૂર્ણ ને ગભીર અર્થવાણ એ દશ્ય છે. એકેએક વ્યક્તિને તે દહાડે સમાજ જ્ઞાન કરાવતો કે આ રાજ્યનો તુ જ માલિક છે. માન એ મિનકતનો વહીવટ કરવા તારે દર વર્ષે ઠાઈને નીમનાના છે.

આવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વાતાવરણમા જે પ્રજા બિછરતી, તે મોટા આક્રમણકારો સામે બાય જીડતા પણ અચકાતી નહિ. હારીને શરણાગતિ સ્વીકારવાનું તો એમના મનમાયે આવતું નહિ મથુરાને ન્યારે જરામરે ઘેરી લીધું ત્યારે અધકટ્ટણિય ને બોજ લોહો પોતા!! દોરદાખર લઈને વિરતીર્થ, અદાટ ને બખાનડ રણમા જિતરી ગયા. ને એ રણ સોસરવા પાછળ પડેલ કાન્યકન સાથે લડતા લડતા, અરબીમા થઈને સૌરાષ્ટ્રમા આવી નવું સરથાન વસાવ્યું ડોઈ ઢવિએ યાદવગણની આ યશગાથા કલ્પનાની પાંખે ચડીને પ્રજા પાંખે ગાવા જેવી છે

સ્વાતંત્ર્ય માટેનો આ ઉત્સાહ કેવળ યાદવગણનો જ ન હતો કઠંગણમા સ્ત્રીઓ આક્રમણકારો સામે રથ હા તા હાકતા ઝૂલ્યુંને વરેની. પાછળના વખતમા આપણે બેર્લિન તો મૌવેય ને માનસગમે પડેશી આક્રમણકારો સામે ટક્કર ન જિતાર ત્યારે અધકટ્ટણિય સઘની જેમ જ રજપૂતાનાના મધારણમા પીછેહઠ કરી નવું મન્યાન વસાવેલું દેહની જેમ જ મુનડ આવે ને જાય, પણ જાનના અમર છે ને એ અમરત જળણી રાખવું બેર્લિએ માણ્યમે પોતાની જરૂરિયાત માટે ગળતરતર બિંજુ ક્યું છે એટલે, મન્યાન માણસને

બંદી બનાવે તે અસહ્ય છે. શક્તિ એ મુક્તિની દાસી થવી જોઈએ. આ વાત ગણરાજ્યોના પ્રજાજનોને ધાવણમાં શીખવાની હતી.

આવી હવામાં ઊછરનાર પ્રજા તેજસ્વી ને પ્રાણુવાન બને તે સ્વાભાવિક છે. ડેળવણીનું શાસ્ત્ર કહે છે: ‘પરવશતા, ભય, માણસની ઉન્નતિ રોકે છે. ને સ્વાતંત્ર્ય, બાળકમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેને બહાર લાવે છે.’ ઇતિહાસ જાણે એની સાક્ષી પૂરે છે. આપણા આજ સુધીના ઇતિહાસના શ્રેષ્ઠ પુરખો કહેવાય તેવા ત્રણ-ચોકૃષ્ણ, શુદ્ધ ને મહાવીર, ગણરાજ્યોમાં જન્મ્યા ને ઊછર્યા હતા. ત્રીકૃષ્ણ જન્મ્યા ને ઊછર્યા અંધકૃષ્ણ સંઘમાં, શુદ્ધ શાક્યગ્રંથમાં, ને મહાવીર લિચ્છવીગણમાં. શુદ્ધ પૌતાનો જે સાધુસંઘ બોલો કર્યો તેમાં પણ પોતે જે રાજકીય સંઘમાં જીવન વિતાવ્યું તેને મળતું બંધારણ થયું.

આપણે આજે કેવા છીએ, તે આગળ જોઈશું. પણ આપણે પહેલેથી જ વ્યક્તિવાદી, ટૂંકી સ્વાર્થબુદ્ધિવાળા, ને અસામાનિક, કે માત્ર પરલોક વિશેના વિચારોમાં મગ્ન રહેનારી પ્રજા હતા તે વાત સાવ પાયા વગરની છે. આપણી પ્રજાને વારંવાર શીખવાતું કે—

ત્વજેદેકં કુલસ્યાર્થે, ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ।

ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે અત્માર્થે શૃષ્ટિર્ધી ત્યજેત્ ॥

કુળને માટે થઈને વ્યક્તિએ ભોગ આપવો. ગામનું બહુ કરવા માટે કુળને તજવું પડતું હોય તો તજવું.

સામૂહિક જીવન વિશેની ભગવતિ આપણા પૂર્વજોની એટલી બધી હતી કે શુદ્ધ જે સાધુગંધ સ્વાધ્યો તેને પણ નવા નિયમો કેમ કરવા, મતભેદો કેમ પતાવવા, નવા ભિક્ષુઓને કેમ લેવા તેના વ્યવસ્થિત નિયમો ઘડી આપ્યા. ઠાઠપણ નવા નિયમ કરવો હોય, નવા ભિક્ષુને લેવો હોય, કે ફરિયાદ પતાવવી હોય તો સાધુમંદને એકઠો કરવો જોઈએ. ત્યાં ઠાઠકે દરખાસ્ત ચૂકવી જોઈએ. દરખાસ્ત ત્રણ વખત

વાંચવી જોઈએ. તે પછી મમતિ લેવા દરેકને મત આપવા જણાવવું જોઈએ. આ મતદાન માટે એક જણે અગાઉથી શલાકા (મત-પત્રક માટે વપરાતી વિવિધરંગી મળી) અપાવી જોઈએ અમુક મંજૂર્યામા તો માધુઓ હાજર જોઈએજ. ઝગડાની સદ્ગુની વચ્ચે ચર્ચા ન કરવી હોય તો એક નાની સમિતિને સુપરત કરવો જોઈએ. આ બધા નિયમો ધારીએ તો ઘડીબર આપણને શકા થઈ જાય કે આપણે હમણાની ધાગમલાની કાર્યવાહીના નિયમો વાચતા તો નથી ને ? ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં સામૂહિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ને નિર્ણય માટે આ નિયમો ઘડાયા હતા. છતાં આપણા કાનમાં રોજબરોજ પરદેશીઓએ, ને તેવું બોલ્યું બોલવાનાળાએ, શાળા ને કોલેજોમાં સમજાવ્યા ક્યું છે કે આપણે વ્યક્તિવાદી હતા. લોકશાહી ગમમ તો હિંદુગાનને સુરોપે શીખવી. જ્યારે સાચી વાત ઇતિહાસ એમ કહે છે કે બહોળા સસારવિમુખ નિરુત્તિપરાયણ સાધુમંદને પણ સામૂહિક છાનનો પાયો અચળ રાખનાનો ખ્યાન હતો. પ્રત્યેક સાધુએ રોજ રટવું પડતું—

‘ સઘ સરણ ગચ્છામિ । ’

વિશેઃ મમજવાની વાત એ છે કે તે કાનનું સામૂહિક છાન એ ઘેટાછાન નહોતું માણસોની નિશિષ્ટતાનો નાશ કરી મોટા પાયા પર ખીચા કાઢનાનું એ યત્ર નહોતું એટલે આ ત્રણ ગાળોમાં એકની પૂજા થતી ને નિષ્ટને મંદ થતી વિવિધ કળાની ઉપાસના થતી

વૃષ્ણિઓ નૃત્યગીતમાં કુરાગ મણાતા શ્રીકૃષ્ણની ખત્રી મરાહર છે કુરાગણમાં ઉપનિષદોમાં રત્નસમુ દ્રોપનિયઃ ગ્યાયુ હતું શાસ્ત્રોએ શુદ્ધને એના ધાળા અનુયાયીઓ આપ્યા માનવો મુકમગહર થોલાઓ હતા, છતાં એમને એવેશ્વરની ચડા ના પ્રતિહાસકારે મગીતપ્રિય કલા છે ઉપના તો આ મધા મજો ભારે કદરદાન હતા શુદ્ધ

લિચ્છવીઓને દેવો સાથે સરખાવ્યા હતા. ગ્રીકોએ માલવો, થર્કો, ને કોકોની ગૌરવપૂર્ણ રૂપાળી આકૃતિઓનાં વખાણુ કર્યાં છે.

કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમા આ ગણુરાજ્યોની નખળાઈઓમાં કલા ને વિજ્ઞાનની સતત આદ્યા કરતી ચર્ચાને ગણુાવેલ છે.

આ બધુ સૂચવે છે કે, એકે સમૂહમાં વ્યક્તિ દટાર્થ કે દખાર્થ નહોતી ગર્થ.

ને વ્યક્તિ આમ વામણી ન થઈ જાય માટે જ વારંવાર ત્યજેદેકં કુલસ્થાયે ની જોડાજોડ કહેનાતુ કે— ગાતમાર્થે વૃથિચીં ત્યજેત, તથ સરણ ગચ્છામિ ની જોડાજોડ આવતુ ધમ્મ સરણ ગચ્છામિ. ગમે તેવડો મોટો સમૂહ હોય તો પણ તે માનવીના અંતરાત્માનો માલિક ન થઈ શકે. અતરાત્માના અવાજ ખાતર સમગ્ર વિશ્વને તજવું પડતુ હોય તો તજવુ. પણ આ, અને વ્યક્તિવાદ એ જુદી વસ્તુ છે. વ્યક્તિવાદ, રનાર્થમાધી-અટભાવમાધી જિલો થાય છે, ન્યારે ધર્મના મૂળ સેવા, નિરભિમાનિતા ને સત્યનિદામાં છે. આપણા એ પૂર્વજોએ ક્ષુદ્ર રનાર્થ-નિષ્ઠ વ્યક્તિને મધનિષ્ઠ થવાનો આદેશ દીધો હતો, પણ સત્યનિદાને તો મંધનિષ્ઠ કરતાય જામી ગણુનાનું લોકસમૂહને શીખવ્યુ હતુ. એટલે જ, એ ઠાગે પુરોહિતધર્મનુ ઉન્મનન કરનાર ક્ષુદ્ર, કે ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો જ ઈન્કાર કરનાર માખ્યવાદીઓને એમના વિરોધી-મમ્હે ન તો પાણુા માધી કે ન તો મોદેટિમની જોમ ઝેર પીનાની રરજ પાડી

x x x

માનવમમાજની નિનિવ પ્રવૃત્તિઓમા તથુ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય છે— રાજકીય, ધાર્મિક ને આર્થિક આપણે ઉપર જોયુ કે પ્રાગ ગાજકીય જીવનમા રમ લેની હતી, એટલુ જ નહિ પણ હજો માટે પ્રાણાર્પણ પણ રની. ધાર્મિક જીવનને વ્યાપક ને વ્યવસ્થિત કરવા મંધજનન

જુદે મહત્વનું સ્થાન આપ્યું હતું. ને જુદા પહેના પણ છટાઝવાયા સાધુઓના આવા સંરો હતા એટલે, ત્યાં પણ સામૂહિક જીવનને અવગણ્યું નહોતું સમાજની ત્રીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે, આર્થિક પ્રવૃત્તિ આ પ્રવૃત્તિ, એ સમાજની ઇમારતનો પાયો છે હરેક માણસે કાર્ક ને કાર્ક આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરની પડે છે. આને અગે થોડે કે વધારે અગે એણે બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે એ મુગનું આ સગાંધી ચિત્ર શું છે? આપણે જોઈશું કે એ ચિત્રમા પણ એક પ્રકારનું સ્થાનિક સંઘજીવન જ આપણને દેખાય છે

આર્થસમાજ જેમ જેમ વિકસતો ગયો તેમ તેમ એમા નના ને નવા ધધાઓ શોધાતા ગયા પહેના જે સમાજ ગોપાનન ને ખેતી એ બે જ ધધાઓ પર આનતો હતો તે અનેક નાનામોટા ધધાઓમા વહેચાઈ ગયો. આખો ઉત્તરાપય આવા ધધાદારી મરોથી એ ઢાળે જનાઈ ગયો હતો ને જેમ જેમ આવા આર્થો સ્થિર થતા ગયા, તેમ આના ધધાદારી મરો-જોને તે કાગે શ્રેણીમધ કહે છે, તે પણ ચિત્તરતા ગયા આની શ્રેણીમા માત્ર વેપારી કે કારીગરો નહોતા, પણ એનું મહત્વ, ગાનારા, નાચનારા, નટો, ભાડૂતી સિંપા હીઓ, અરે પુરોહિતો પણ સમજતા દેખાય છે કારણ કે એ ગધાની સહકારી શ્રેણીઓ દેખાય છે જે સહકારી ખેડૂતમંજીઓની આપણે આજે વાત કરીએ છીએ, તેના ખેડૂતના સહકારી શ્રેણી-સધો દેખાય છે કારીગરોમા વણકર, તલ પીનરાનાગા, કુભારો, કસારાઓ, વામકામ કરવાવાળાઓ, હાથીદાનનું કામ કરવાનાગા ગોપાનકો, ચત્રમચાલકો, વગેરેની શ્રેણીઓ મુખ્ય છે વેપારમા, વ્યાપારીઓ ને સરાફોની મંજીઓ મુખ્ય છે સ્વાભાવિક છે કે આ ગધી શ્રેણીઓના સંઘજીવનની રાજ્ય પર અસર થાય જ. રાજ્યને પણ આખરે કમાળીના સાધનો આ શ્રેણીઓ હતી વ્યાપારની આપાન ને નિકાસ પરની જગાન એ આવકનું બહુ મોડું માધન

હતુ એટલે રાજ્યતંત્રમાં આ શ્રેણીઓના મુખ્યોને બહુ આદર અપાતો વેપારીઓની મહાશયોને શ્રેણીઓ કહેતા. ને બંધી મહાશયોના મોરડીને મહાશયો કે નગશયો (નગરો) કહેતા. દુર્યોધન ત્યારે વનમાં પાડવાને પકડવા જતા ગાધવને હાથે પકડાય છે, ને સુધિષ્ટિ વચ્ચે પડ્યા ત્યારે જ છૂટે છે, ત્યારે અપમાન ને હુ બંધી નિરાશ થઈને ગયા વચ્ચે જ બેમી અનશનવન લઈ લે છે. કર્ણ મમળવે છે ત્યારે કહે છે ‘અપમાનિત થયેલો ને હારેલો હું શ્રીમુખ્યો આગળ જઈને શું મો બનાવું?’ દુર્યોધન જોના મદાધ ગાળને પણ શ્રેણીમુખ્યોના અભિપ્રાયની ચિંતા હતી આ શ્રેણી, ને શ્રેણીમુખ્યોના મહત્વની બીજી સચક વાત જાનકમાં છે મગધમાં એક શ્રેણીનો મુખી માદો પડ્યા શ્રેણીના મળ્યો મગધરાજ ગિરિસાપ પામે ગયેના, ને તે વખતના શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છાકને આ શ્રેણીની સારવાર માટે મોકલના વિનંતિ કરેલી આ છાક કેવળ ગિરિમારતુ ગાજ-હડમ ને ભગવાન શુદ્ધ ને તેનો મધ, એ બેની જ મુશ્કા કરતો. પણ ગિરિમારે તેને આ શ્રેણીમુખ્યની સેવા કરવા મોકલેલો ને શ્રેણીમુખ્યે સાજા થતા એને ૨૦,૦૦૦ કાર્કાપણ આપેના.

આ બંધી શ્રેણીઓને એના પોતાના નિયમો હતા. દરેક મળ્યે કેટલી મૂઠી આપવી, કેટલો માન આપવો, કેટલી જાનમહેન આપવી, હાથમાં (નદામાં) દરેકે કેટલો ભાગ લેવો, તુલ્યાન થાત તો કેમ નહેવતુ, આ વિશે બહુ ઝીણુટથી નિયમો ઘડાયા હતા. દા. ત. ભાદ્રાતી સૈનિકની શ્રેણીને જો ગાજએ પડેલો પ્રેશમાં લૂટ કરના મોડની હોય તો મોકલનાર રાજાને ૧/૩ ભાગ મળે પછી મગધ ધનના સરખા ભાગ કરી આગેવાનને ચાર ભાગ, ખામ બકાફુગી કરી હોય તેને પણ ને જાળીતાને અઢેક ભાગ મળતો.

મામાન્ય શ્રેણીમાં કાર્કા ભાગીદાર મરી જાય તો એનો હિસ્સો

એ માટે નિમાયતા ખાસ અધિકારીને સુપરત થતો; ને તે, તેના કાયદેસર વારસને સુપરત કરતો.

આ બધી શ્રેણીઓ પોતપોતાનો ન્યાય પોતે જ તોળતી એટલું જ નહિ, પણ એના સભ્ય અને સભ્યની સ્ત્રી વચ્ચેની તકરારો પણ પતાવતી. ભગવાન શુદ્ધે પણ ભિક્ષુણીઓને દાખલ કરતાં પહેલાં એનો પતિ જે શ્રેણીનો સભ્ય હોય તેની મંમતિ મેળવવાનો નિયમ હાથેસે.

શહેરો મુખ્યત્વે આવી શ્રેણીઓના જૂથોનાં બનેલાં હતા. દરેક ધધાવાળાની અલગ શેરીઓ હતી. ક્યાંક તો એના અલગ અલગ પરાં હતાં. એક પરામાં ૧૦૦૦ હુડારો રહેતા એવો ઉદ્દેશ્ય છે. આ બધા શ્રેણીમુખ્યોની સભા, તે પૌરજનપદ સભા કહેવાતી. ને તે, રાત્રને શહેર તથા રાત્ર્યના વહીવટમાં મલાહ આપતી. મોટા નિર્ણયો લેતી વખતે આજુબાજુના ગામડાના પ્રામથિયો-પટેલોને બોલાવતા. રાત્ર મિલિસારે એક વાર આવા ૮૦,૦૦૦ જનોની પૌરજનપદ સભા બોલાવેલી. વેદકાળમાં જે ધ્યાન મલા અને સમિતિનું હતું તે સ્થાન આ કાળમાં પૌરજનપદ સભાનું દેખાય છે. અત્યંત, જેમ જેમ આપણે પૂર્વ તરફ વધતા જઈએ તેમ તેમ આમળ ચર્ચા કરી તે કારણોસર આવી પ્રજાકીય સભાનું જોર ઓતું દેખાય છે. ને પાછળથી આવી સભાઓ પોતાના ધધાદારી સુખદુ:ખો જણાવવા, ને આદર અદરની તકરારો પતાવવા પૂરતી જ રહી છે. પણ એ ગરબે પણ એનું મહત્ત્વ ઓતું આકવાનું નથી. છેક અગ્રેજો આવ્યા ત્યાં સુધી આ શ્રેણીઓ, કુલમલાઓ, પૌરજનપદ સભાઓ, પ્રામથાઓ, નિગમો, વગેરેએ આપણા દેશના સામાન્યજનના જીવનની આડ દા. નેવુ કામ કર્યું છે આપણે ત્યાં પ્રજાગત્યને બદલે ગત્યોપી આતનાં રાત્ર્યો થયાં, મામાત્ર્યો થયાં, પટેલી રાત્ર્યો થયાં. વિમરો થયાં, રાત્ર્યપવટા થયાં, પણ તેથી આપણા મમાજ જાંગી ન રહેત. કાગળ

કે સમાજનું અર્થજીવન લાંબુ ન હતું. ત્યાં એ એશીઆ, નિગ્રો
ને ગ્રામસભાઓ જીવતી હતી. એણે તળાવો બાધ્યા, નહેરો સમ-
રાત્રી, મંદિરો રચ્યાં, આંખાવાડિયાં ઉછેર્યા; ધર્મશાળા, વિદ્યાલયો,
પાઠશાળાઓ ચલાવી. કાચબો જેમ ઘા આવતાં દાહમાં પોતાનું અંગ
મંકોચી લે તેમ આપણા સમાજે આ સ્થાનિક મંજીવનમાં પોતાને
મંકોચી લીધું. આ આર્થિક મંજીવન સલામત હતું ત્યાં સુધી સમાજ
મંપૂર્ણપણે મર્યો નહિ. અર્થજીવન, એ લોકોનો આધાર છે. લોકોનો
આ આધાર લાંબા કાળ સુધી અક્ષત રહેત. આથી આપણે રાજકીય
પારતત્વ ભેગવવા છતાં નાગરમાંથી જીરવી ગયેલા. તેમ જ વિદ્યા-
કળાના વિકાસ માટે આપણે રાજ્ય પાત્રે હાથ ન લંબાવવો પડ્યો.
અસમત, રાજકીય સત્તા પ્રગતિ હાથમાંથી જતાં નુકસાન થયું તે
કાર્ષી ઓછું નહોતું, પણ બુદ્ધકાળના મધ્યાહ્ન સુધી તો તે પણ પ્રગતિ
કાબૂ નીચે હતું. એટલે, રાજકીય, આર્થિક ને ધાર્મિક ત્રણે અંગોમાં
બુદ્ધ ભગવાનના સમયે નવજીવનની ભરતી હતી. પણ ભરતી પછવાડે જ
જેમ ઓટ આવે છે, તેમ ઓટની તૈયારી પણ થતી હતી. કાણુ
હતા આ ઓટ સાવનારા, તે આપણે હવે જોઈશું.

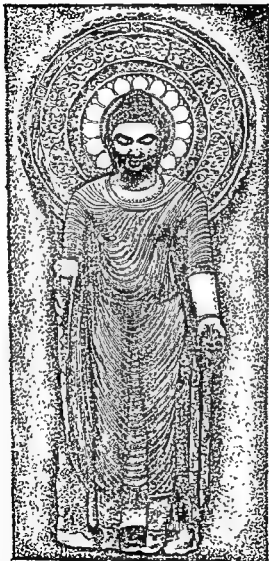
★

પ્રકરણ : ૧૧

ગૌર્વંશનો છેડો, એ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ગૌર્વાચિક છે. તે પછીથી પૌરાણિક ભારત એટલે પુરાણો પર ચાલના હિંદુસ્તાનનો જન્મ થાય છે. પહેલાં ૬૦૦ વર્ષ, આ જન્મ પામના પૌરાણિક ભારત ને ભગવાન શુદ્ધે સ્થાપેલા જૌદસંઘ વચ્ચેના ગજગ્રાહનાં છે. શરૂઆતમાં જૌદસંઘ વ્યાપક બને છે, પણ ૬૦૦ વર્ષના અંતે જૌદસંઘ એ ગજગ્રાહમાં ફારે છે, ને પૌરાણિક ભારત વિગળી બને છે. એટલે, ગૌર્વંશના અંત પછીનાં ૬૦૦ વર્ષ, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં આંતરબાહ્ય ગજગ્રાહનાં છે. મુખ્યત્વે એ ગજગ્રાહ જૌદવિચારણા અને પુરાણિક વિચારણા વચ્ચે છે, પણ તેનાં સ્વરૂપો ને કણુગા જુદે જુદે સ્થળે ને જુદે જુદે સ્વરૂપે હોય છે. આ યુગનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ મધ્ય એશિયામાંથી ને પામીર પ્રદેશમાંથી વારંવાર આવતાં જંગલીઓનાં આક્રમણો છે. આવાં આક્રમણો કરનારી જાતિઓ મુખ્યત્વે ત્રણ છે—શક, ક્ષત્રિક-ગુપ્તાર, ને હથુ.

આ ગજગ્રાહમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ છઠ્ઠી સદી પછી જૌદમંધની ફાર થયા છતાં આંતરદૃષ્ટિએ જૌદ વિચારણાની એક રીતે જીત થઈ. તે કેવી રીતે, તે આગળ જોઈશું.

ભગવાન તથાગતનો જે મદેશો અશોકે ભારતવર્ષની બહાર ફેલાવ્યો તેનાં સુંદર ફળો જિતયાં. ચીનમાં જૌદધર્મ ઈસુ પૂર્વે બીજી સદીમાં પહોંચ્યો હતો. કાશ્મીરમાં વસના એક જૌદ માધુ ૬૨૫૫

અમર અંબાલાલની આજની અમરમાં કેટલું મન

માત્ર ગને એટલું સમજી આવ્યું કે જાણે એની પામે ભોજનનો ભાગ છે, પણ ચારે માણ લોકો જૂનો મરી રહ્યા છે કમ્પ્યુટર મુનિએ એનો અર્થ એ તાર-ચો કે એની આજીવનમાં જે અસરકારી પ્રજાએ માનના અભાવે દબાવી રહી છે તેને સરકાર આપણની ભગવાન તથાગત એને આજ્ઞા કરે છે ને એ એક ઘોડા પર ઘેરા લાગી કારાકોનમના હાડ ગાળી નામે તેના મરકથીન્યા ઘાટો આગગતા, ચીન તરફ ચાલી નીકળ્યા આમ, જે મહાન પાડોશીઓ વચ્ચે ધર્મની, પ્રેમની ગાર મધ્યસ્થ જે સદીઓ સુધી ચાલુ રહી ઈશુ પહેલાંની ખ્રીષ્ટ સગીથી તે ઈશુ પછીથી ત્રીજી સદી સુધી હિંદુસ્તાને એક બાજુ જવા-સુમાના ને ખ્રીષ્ટ બાજુ સીરિયા સુધી સરકાર પ્રચારનું જે કામ કર્યું છે તેની કદર આપણી શાળાઓમાં આવના ઇતિહાસમાં થઈ નથી

પુરાતત્ત્વ સંશોધક ખીલ્ને મતે બર્મિંગહામ નવા કગાર કરતા ૭૦૦ ગજુ ભારતીય બૌદ્ધ સાહિત્ય ચીની ભાષામાં શિલ્પુ છે ઈસ્વી સનની સાતમી સદી સુધી હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધ સાહિત્ય ચીનમાં નિયમિત જતા ચીનના વિખ્યાત શહેરોમાં આ ભારતીય બૌદ્ધ સાહિત્ય રહી શકે તે માટે અન્ય મોટા જાહેના હતા. જે ભાગ્યશાળીઓ તથાગતનો આ સદરો સર્જ ગયા, તેમાં મૌથી જાણીતું નામ છે કુમારજીવનું એ કાશ્મીર પડમેના એક રાજ્યના પ્રધાનનો પુત્ર હતો. પણ તથાગતની જેમ વૈભવ છોડી તેમનો સદરો ફલાનવામાં આવ્યો વિતાવતો હતો. તે જ્યાં નહેતો હતો ત્યાં એક વાર ચીનના કેઈ રાજાએ ચડાઈ કરી, ને તેને જીતી તરીકે ઉપાડી ગયા પણ કુમાર જીવ તેથી કાઈ હાર ખાવ તેવો નહોતો તેજે ચીની ભાષા હસ્તગત કરી, ને જુદાના ઉપદેશોને ચીની ભાષામાં ઉતારવામાં આવી હિંદુધર્મની ભગવદ્ગીતાના રચાને બૌદ્ધધર્મમાં મુકાતી ‘સદ્ધર્મ પુરિક’ કુમારજીવે ચીની ભાષામાં ઉતારી હતી ને હિંદુસ્તાનમાંથી જેમ

બૌદ્ધ માધુઓ જતા ગયા, તેમ જ ચીનમાથી પણ તથાગતની જન્મ ને કર્મબૂમિના દર્શન કરી પવિત્ર થવા ચીનના માધુઓ પણ આનતા ગયા. શાહિયાન ને શેન-ચાગા નામે તેમા વવારે પ્રસિદ્ધ છે તેઓએ જે વસ્તુનો લખ્યા છે તેમા ચીનના છનાડાથી છેડ જાસ્મીઝ મુધી દેઝ દેઝ બૌદ્ધ માધુઓ ને વિહારો હોવાના ઉત્તરો છે ના ત. શાહિયા લખે છે 'લોપ નોરમા ૪૦૦૦ ભિક્ષુઓ છ તે મધ્યા હીનયાન મધના છે કારાશહરમા ૪૦૦૦ થીયે વિશેષ-મધ્યા હીનયાન સધના ખોતાન હજારો માધુઓ-મધ્યાયે મનાયાન અપ્રદાયના હામગ એક હજારથીયે વધારે-હીનયાન મધના ' એ લખે છે કે 'ખોતાનમા ખાનગી ગૃહસ્થોને પણ પોતાના શુદ્ધમત્તિરો છે એમા નાનામા નાતું ૨૦ ફૂટ બિચુ છે '

પણ વિશેષ આશ્ચર્ય પમાડે તેનુ જાણ તો છે મધ્ય એશિયાના તાહલામ ને રણના ઉત્તર દક્ષિણ છેડે હારમધ આવેન રણુદીપોમા ફેનાયતી બૌદ્ધમસ્તુતિનુ

જગપ્રસિદ્ધ મુમાફર સ્વેન હેલ્ડિને આ વિજ્ઞાનના જમાનામા પણ આ રણુ પમાર કરતા કરે પ્રાણ આવી ગયેના ને ફેનજ ચમ રકાગના બેરે જ બચેત ગર્ભ સદીના છેવ્વા દમકામા આ બાગમાથી ગેતીની નીચે દટાર્થ ગયેલા શહેરો, સૂપો, વિહારો શુદાઓ શોધાના માઝ્યા છે રેતીના યગના ચર નીચે દટાર્થ ગયેત આ જાધુ અજગધ હતુ એમાથી જે નીકળ્યુ તેણે દુનિયાને દેખાડ્યુ કે આ રણુદીપોમા તો ફેનાઈ હતી ભારતીય બૌદ્ધમસ્તુતિ ખોતાન પામેથી પાલી ભાગમા લખાયનુ ધમ્મપદ મળી આવ્યુ કુશ શહેર પામેથી અર્ધસસ્તુત ને અર્થપ્રાકૃતમા લખેન વેલ્ક પસેનો એક કાન્યકથ મળી આવ્યો એમા ચરકના ૨૮ ને સુશ્રુતના ૬ સ્લાકો ટાંખેના હતા ધમ્મપદ તો ખીજ સદીમા લખાયેલુ હતુ આ પગીથી ચીન, જપાન, રશિયા, ઈંગ્લેન્ડ—

સૌ દેશના સંશોધકો મધ્ય એશિયાના આ નિર્ગળ ને વેરાન રણ પ્રદેશમાં બિભરાતા લાગ્યા ને દુનિયા પાસે રેશમ, કાગળ, ચામડા, ને ગોળપત્રો પર લખેના દસ્તાવેજો, ચિત્રો, કાષ્ટકૃતિઓ ને અજ્ઞતા નેટી શુદ્ધઓમાં આજીવેલા ભીંતચિત્રો મૂકવા લાગ્યા પણ સૌથી ચડી જાય એવો બહાર તો મગ ઓરેલ રંગીનને હાથ લાગ્યો ગણના પૂર્વે છેડામાંના એક શહેરથી આઠ માઈલ દૂર, પહેલા ૧૮૨ શુદ્ધઓ ગોવાઈ જેમાં સેકડો ભીંતચિત્રો હતા ૧૮૦૮ માં ઓરેલ રંગીનને ખગર પડી કે આ શુદ્ધમાં એકાતમાં રહેનાર એક સાધુને ત્યાંક સતાડેલા બહારની ખાત છે, ને એમાં કેટલાય દસ્તાવેજો છે મહા મુશ્કેલીએ આ માધુ પાસેથી એ બહારનો પત્તો મેળવ્યો એક મોટી શુદ્ધમાં એક પથ્થર ખમતો હતો પથ્થર પર ચિત્ર ચીતરેલું હતું જેથી કોઈને શંકા ન જાય ૮૦૦ વર્ષ પર આ શુદ્ધમાં રહેનાર સાધુઓ કોઈ જાપાનક આક્રમકમાં નાસી છૂટતી વખતે આ ભોપરામાં ચિત્રો, અથો, મૂર્તિઓ—ગાધુ રેખા મયા હતા કેવડો વિગાળ હતો આ બહાર? બહારમાંના અથો ને ચિત્રોની પ્રાથમિક યાત્રી રતાજ સર ઓરેનને ત્રણ આક્રવાડિયા લાગ્યા. એમાં ૨૦૦૦૦ હસ્તપ્રતો ને દસ્તાવેજો હતા ૫૫૪ ચિત્રો હતા ૩૦૦૦ અથો તો સંસ્કૃતમાં હતા ને ૫૦૦ તો બૌદ્ધધર્મના જ અથો હતા.

બીજી એક જગ્યા તુર્કીમાંથી બીજી સદીના ત્રણ બૌદ્ધ નાટકો મળી આવ્યા એમાં એ હતું ‘સારીપુત્ર પ્રકરણમ્’ સારીપુત્ર નામના પ્રમુખશિષ્યનું પરિવર્તન શુદ્ધ ભગવાને કેમ કર્યું તે એમાં ચીતરાયુ છે એનો નાટ્યકાર છે વિખ્યાન કરિ અધરોર જે કનિષ્ઠનો રાજપ્રવિ, ને શુદ્ધચરિત નો કર્તા હતો.

ચીનમાંથી ઈસ ૮૭૭માં બૌદ્ધ સાધુ કોરિયામાં ગયા, નેત્યાથી ૫૩૮ માં જપાનમાં

સિંહલમાં તો અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર ને પુત્રી સંધગિત્રા જ તથા-
ગતનો સંદેશ લઈ ગયા હતાં. પણ બુદ્ધ જ્યાં જન્મ્યા તેની બાબુ-
નો જ પ્રદેશ—નેપાલમાં અશોક ને તેની પુત્રી ચારુમતિ ને જમાઈ
દેવપાલે સંદેશ પહોંચાડ્યો હતો. ને ત્યાંથી નેપાલરાજની એક પુત્રીએ
તિબેટરાજને પરણી બુદ્ધધર્મને તિબેટમાં રાજ્યાશ્રય અપાડ્યો હતો.

પણ સૂર્ય તેનાં કિરણો ચોદિશે ફેલાવે છે. ભારતવર્ષની પૂર્વે
આવેલા સુવર્ણદ્વીપ, કંબોજ, જાવા, સુમાત્રા, જાલી, અનામ—
આ બધા દેશો શું આ ધર્મસંદેશથી વંચિત રહ્યા હતા ખરા?

ભારતવર્ષના હૃદયમાંથી આ સંદેશો લઈ જનારા ધર્મપ્રેમી સાધુ
ને ઉપાસકોની યજ્ઞ ને ઉત્સાહનું સાચું પ્રતીક તો છે જવાનું મહા-
મંદિર બોરોમદુર. બૌદ્ધધર્મને જન્મ ભારતવર્ષે આપ્યો, પણ તેનું
સૌથી વિશાળ મંદિર બધાયું જવામાં. આ વિશ્વવિખ્યાત મંદિર
એ સાચી રીતે એક નાનકડા શિખરમાં નવ માળ કોનરીને બનાવ્યું
છે. એમાંના પાંચ માળ ચોરસ આકારના છે, ને ઉપલા ચાર કોનરી
છે વર્તુલાકારે. આ વિશાળ મંદિરનો બાર કદાચ પાંચે સહન કરી
નહિ શકે તેમ બાંધતાં કરીગરોને લાગ્યું હશે એટલે પાયા, ને છેલ્લા
માળને મહાકામ પથ્થરોના આધારો આપ્યા છે. પહેલા ચારે માળ
ફરતી સળંગ અટારી મુકી છે, ને એમાં ચારે દિશામાં બુદ્ધના વિવિધ
પૂર્વાવતારો અશ્વોજ, રત્નસંભવ, અમિતાબ, ને અમોઘસિદ્ધની મૂર્તિઓ
ઠારી છે. આ ચાર માળમાં લલિતવિસ્તાર ને ચતકમાળાના બુદ્ધના
અનેક અવતારોની કથા અનેક મૂર્તિવિધાનોમાં ખડી કરી છે. ત્રીજા
એવા માળમાં શુધ્ધ નામના એક સુવકનું ધર્મમયન ને ધર્મની
શોધના પ્રસંગો કંડાયો છે. ચારે માળમાં યદને આવી શિલ્પમૂર્તિઓ
લગભગ ૧૫૦૦ છે.

• બોરોમદુરની સમગ્ર રચના જાણે યથાર્થીના આંતરજીવનને

ચડેલા પાડવા માટે કરાઈ છે. છેક પહેલા માળમાં એને એવાં જ શિલ્પો જોવા મળે છે કે જેમાંથી એ માત્ર સત્શીલ ને કૃશીલ-શ્રેય અને પ્રેરણા બેઠ સમજે. તે પછી તેને જ્યારે સત્શીલ તરફ પગલું જરવાનું મન થાય, એટલે ઉપલા માળે, બુદ્ધતા અનેક અવતારોમાં તેમણે જે અનેક શુભો સિદ્ધ કર્યા તેનાં પ્રેરણાત્મક ઉદાહરણો જોવા મળે; ને છેવટે જ્યારે મંસારત્યાગની ઉત્કટ ધ્રુવિજા જન્મે ત્યારે તેણે તેના જોવા જ પેલા સુધન નામના યુવકની વાત જોવાની હતી. ને છેવટ સુધનની જેમ અનેક બુદ્ધો ને 'બોધિસત્ત્વોની મદદ લઈને તે ઉપર પહોંચે તો શાંત, નિર્વાણના પ્રતીકસમા સ્વપ્નનું દર્શન થતું. યાત્રી આંખ ઉઘાડીને જોતો તો સામે સ્ત્રીની ડાંગરના ખેતરો ને ધર્મજન સમી શોભતી નાજિમેરીઓથી જીભરાતું જમરાતું મેઘન દેખાતું.

ક્યાં જ્ઞાનકલામકાનનું રણ, ક્યાં આશ્ચર્યા ને સિદ્ધરિપાના કાંડાઓ ને ક્યાં જપા ને બાલીની પત્રપુષ્પે છતી જતી ખીણો! —પણ જ એ કાળે સંદેશ ફરી વળ્યો હતો:

યુદ્ધ સરગ ગચ્છામિ ।

સંઘ સરગ ગચ્છામિ ।

ધમ્મ સરગ ગચ્છામિ ।

આ મત્રના રટનારાઓને કેઈ રમ-ગતિના બેદબાવો નહોતા. હાથા-ત્રીયા, ઢાળા-ઝોરા, શિક્ષિત-અશિક્ષિત, સૌ એકગાંઠે જધાયા હતા. 'એક-એગિયા'નું મહાન રસનું જાણે એ કયાપરત્નધારી સાધુઓ વગર હથિયારે સિદ્ધ કરતા હતા !

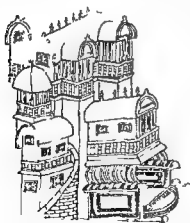
પુર્વાનમાં અધ્યયેશનાં નાટકો જજવાનાં હતાં. મિલોનમાં વિદ્યારના ઉત્તમવર્માં અક્ષમંદના સાધુઓ ને શ્રાવકો આવતા હતા. વિદ્યમગિયા વિદ્યાપીઠો વિદ્યાર્થી જવામાં બહુવા જતો. નિબેટનો રાગ નાવંદા વિદ્યાપીઠમાંથી ચોગ્ય શિક્ષકોને પોતાના રાજ્યને સંસ્કારી જનાવા

આમત્રનો. બોધિવૃક્ષની આયવણી માટે, ને મદિરની મરમત માટે સિંહલ ને યવદ્રીપના રાજ્યો ગાયો ભેટ મોકલના. એશિયાના વિવિધ દેશો જાણે મહાન બોધિવૃક્ષ પરના માળાઓ હતા.

x x x

પણ આ બધા દેશોને જોણે પ્રેરણા આપી તે ભારતવર્ષ આ સમય દરમિયાન શુ કરતો હતો? સાચી વાત એ છે કે જુદા ભગવાનના જન્મથી તે જુદાધર્મની વિવીનના સુરીના ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ભારતવર્ષ એ એશિયાનું નાભિચક્ર હતું. ભારતવર્ષમાં જે જે પરિવર્તનો થયા તેના પછાદા એશિયામાં ઊભા એટલે, જે કાળે પેલા તાક્સામકાનનાં રણોમાં સંસ્કૃતિ મહોરી હતી, તે કાળે ભારતવર્ષમાં તો એની મુદ્દર શાખો ઝૂલતી હતી. આ કાળમાં જ આજે જે

પ્રેરણા આપતો માચીનો સ્તૂપ, અમરાવતીના જૂપો, અજ તાની ગુફાઓ ને ભીંતાચિત્રો થયા. આ કાળે જ વિદેશી કુશાન રાજાઓને હાથે ભારતવર્ષ આવું-વાના પહાડી માર્ગ પર કાણુવ પામે ૧૦૫ ફૂટ ઊંચી જુદની મૂર્તિઓ કોતરઈ આ કાળમાં જ ટાર્ની, વાવ અને બનામીના ચૈત્યગૃહો ઢાળમીંદ પરચરના હન્યમાં કાનગયા પણ આ

પવેશદારશિષ્ય-અમરાવતી

બધું ન કર્યું હોત, ને કેવળ

માચીનો જ આપ-એક જ આ કાળ દરમિયાન મળ્યો હોત તો પણ ભારતીય જિંદગીઓની જગા ને ભગવાન તથાગત પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અમર થાત ઈ. સ પૂર્વે ખ્રીષ્ટ મહાથી તે ઈ. સ પછીની ૬મી સદી

સુધીના ૮૦૦ વર્ષનું સમગ્ર ભારતવર્ષનું એ તીર્થસ્થાન બન્યું હતું. અશોકની રાણીએ ત્યાં ભગવાન તથાગતનાં અગ્નિ પધરાખ્યાં ત્યારથી એ જોદ્ધધર્મની શ્રદ્ધાના પ્રવાહનું એકમાત્ર સ્થાન બન્યું.

વચ્ચે ને મુખ્ય સ્તૂપ પદ ફૂટ ગયો છે, ને તેનો વ્યાસ ૧૨૧ ફૂટ છે. આજુબાજુ બીજા એવા ઢેરલાયે સ્તૂપોના અનશેો પડ્યા છે. એવા બે સ્તૂપોમાંથી શુદ્ધના પ્રમુખશિષ્યો મોગધાન ને સારી-પુત્રનાં અસ્થિઅવશેષો મળી આવેલાં.

સાંચી પ્રસિદ્ધ છે, આ સ્તૂપની આજુબાજુની પથ્થરની જાળી, ને તેના ચાર તોરણો (દ્વારજા) માટે. આ પથ્થરની જાળી અને તોરણોમાં ભારતવર્ષનું ૭ સદીનું સ્વપ્ન કંડારાયું છે. ને તેને કંડારી જીવંત કરવામાં ભારતવર્ષના એક છેડા પરથી બીજા છેડા સુધીના લોકોએ શ્રદ્ધાને મૂર્ત કરતો દાનપ્રવાહ રેલાવ્યો છે. ભગવાન, જન-સામાન્ય પ્રત્યેની કરુણાના અવતાર હતા. આ અમૂલ્ય સ્તૂપમાં જન-સામાન્યે એમના પ્રત્યેની ભક્તિ વહેનડાતી છે. દાન આપ્યાં છે એક વીણાવાદકે, મજૂરોના એક મુકાદ્દમે, વિદિશાના હાથીનાંતના કારીગરોએ. કોઈકે અખડ દીવામાં પૂરવાના ઘીનું દાન આપ્યું છે, તો કોઈકે સુગંધ માટે અગરબત્તીઓનું.

ને આ તોરણો પર શું કાતગયું છે? જોદ્ધધર્મનો એક મંત્રામ તરફ હોવાથી મહેજે કોઈ ધારી શકે કે ત્યાં લાગણી વિનાના ગ્રિય સાધુઓની હારમાળા કાતરી હશે, અથવા તો કાતર્યાં હશે મંસાર કેવો દુ ખમય છે તેના ચિત્રો. પણ જે મવાટો ને સ્થપતિઓએ આ તોરણો, સ્થંભો, શુક્રઓ, કમાનો, ચેત્યો રચ્યા તેમના હૃદયમાંથી તથાગતના ધર્મનું રહસ્ય જાણે નવા જ અર્થો લઈને અવતર્યું છે. તથાગતે કરેલી તત્ત્વચર્ચા, તેમની તર્કબદ્ધ દલીલો, જાણે એમના મનમાંથી સરી પડી છે. એમના અંતરમાં તો આરંધાર ઊતરી ગઈ

છે કરુણા. સંસાર ક્લેશમય છે, કારણ માણુમ પોતાના જાતભાઈ તરફ, પણ પંખી તરફ કરુણા કેળવતો નથી. જો કરુણાના હોજ છસકાય તો ક્લેશ, મતાપ, નનાં મોટાં દુઃખો ધોવાઈ જાય ને રહે તેય મોટાં જાને. પર્વતના હૃદયને કોનરનારા એ શિવપીઝો આ વાત પોતાની હૈયાકલતથી જાણે સમજી ગયા છે. એટલે એમાં કોનરી છે જાતકમાંની પેલી વાતો,

જેમાં છુદ્ડ જગવાને એક અવતારમાં વાનરરાજ તરીકે પોતાના સમગ્ર વાનરસમુદાયને શિકારી-જોથી બચાવવા નાના નાના પર પોતાનું શરીર પુલ તરીકે ગોઠવી દીધું હતું. એમાં કોતરી છે જાતકમાંની તે વાતો, જેમાં જગવાને હાથી તરીકે પોતાના આશ્રિ-તોને કેમ રક્ષણ આપ્યું. એ તારણો પગનાં શિવો-

સાથીના મૂખની બંદનો પ્રદક્ષિણામાં

માં નાચતી, ગાતી, ખાંડતી સ્ત્રીઓ છે. રાજાઓ ને તેતી પરિચારિકાઓ, હાથીઓની સવારીઓ ને ઉત્ખવો છે. પણ તે બધાને વહેવડાવવાનું પ્રમુખ રથાન છે કરુણાની ધરામા.

અજંતાની ગુફાઓમાં જે જગપ્રમિદ ભીનચિત્રો છે તેમાં પણ આ જ પ્રાણુ ધમકે છે.

માયું તે નમે છે એ શિવપીઝોના પુરુષાર્થ આગળ. અજંતામાં ૨૯ ગુફાઓ છે. નાસિકમાં છે ૨૩. ને આમાંની કેટલીક ગુફાઓ

તો ૬૦ ફૂટ લાંબી ને ૬૦ ફૂટ પહોળા છે. કાલોમાંતું ચૈત્યગૃહ
૧૪૪ ફૂટ લાંબું, ૪૫૫ ફૂટ પહોળું ને ૪૬ ફૂટ ઊંચું છે. મોટામાં
મોટો આવો વિહાર ધણુરામાં છે. તે ત્રણ માળ ઊંચો છે, ને ૭૨
ફૂટ લાંબો, ને ૧૧૨ ફૂટ પહોળો છે.

આવા વિશાળ વિહારો કાતરનારનું દર્શન, ધીરજ, શ્રદ્ધા—એક
શબ્દમાં કહીએ તો તપસ્યા કેટલી ઉચ્ચ હશે! તેની કલ્પના આવતાં
ગહગહ થયા સિવાય રહેવાતું નથી. શિશ્વીઓ ને સાધુઓની કેટલીયે
પેઢીઓએ આ જ વિચારની વિશુદ્ધ રીતે એકાપાસના કરી હશે
ત્યારે આ રચના થઈ હશે ને?

એકાદ એટ પર, ઘૂંઘવના સમુદ્ર સામે, એકાદ ખીણના શૂળ
પામે પડતા ઘોઘની સામે, એકાદ પહાડના શિખર પર, લોકોના
કોલાહલથી દૂર, છતાં લોકોના સુખદુઃખથી જરાયે દૂર નહિ એવી
રીતે આ શ્રમણો ને સાધુઓએ ભગવાનનો વારસો સાચવી રાખ્યો
હતો. ને એવી ઉત્કટતા, એકાગ્રતા ને અદ્વિતીય કક્ષાથી સાચ્યો
કે શુદ્ધધર્મનો નાગ થયા છતાં આ વારસાનો સંસ્કાર કયો સિવાય
એના વિરોધીઓને પણ ન આવ્યું.

અકરણ : ૧૨

અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવીને હિંદુસ્તાનના સીમાડા પર ને બહારના પ્રદેશોમાં વસતી પછાત ને જંગલી જાતિઓને સંસ્કારી બનાવવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો; પણ તળ આર્ષાવર્તમાં એક નવો ચીજો પાડ્યો. ને તે, રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ને સત્તાને જોરે ધર્મ પ્રવર્તાવવાનો. ભગવાન તથાગતે પોતાના સંદેશાનો વિસ્તાર કરવા રાજ્ય તબ્બું હતું. અશોકે એ સંદેશાનો વિસ્તાર કરવા રાજ્યને એની માથે જોડ્યું. એમ કહી શકાય કે આ એક શુભ હેતુપૂર્વક ચચેલી બૃક્ષ હતી. ધર્મ તો એનાથી કેટલોક પ્રવર્ત્યો, પણ વિગ્રહ પણ તેનાથી ફેલાયો. ને રાજ્યસત્તા કબજે કરવાની તાવાવેલી દરેક ધર્મ-વાળાને લાગી તે તો તેમાંથી પરિણમ્યું જ. ધર્મ પોતે કાપડા કે નિપમ-ના જોરે આવે તેવી વસ્તુ નથી. તે તો મનમાં—પ્રમત્ત ને મુક્ત મનમાં બિગવાની વસ્તુ છે. મનમાં એ બિગી ચૂકી હોય તો કાપડો તેને મદદ કરી શકે. અશોકના શાસનને જોતલે અગે બુદ્ધધર્મનો સાચો જ ફેલાવો કયો તેનો મથ તેને, ને પહેનાં ભગવાન તથાગતના સમે કરેલ કાર્યને જાણ છે. પણ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાને જોરે જ્યારે ધર્મ આપક બને છે ત્યારે એનું મત્ત માથું જાય છે. કારણ કે તેમાં ધર્મ ખાતર તદ્દિ પણ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા માટે બળનારા દંભી, ને ‘હા જી હા’ કરનારા વધી જાય છે. ઉપરાંત, ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના બળે બિગા રહેવાનું બૂલી જઈ મત્તાના ટેકે જ બિગા રહેતા વર્ગ જાય છે.

અરોડ પહેના આર્યોવર્ણના ગભ્યો કોઈ એક ધર્મને જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા નફોના આપતા અનેક વાદો લોકોની વચ્ચે ઉપદેશાના, ને લોકો તે વાદના ગજજીવ લાભોનો વિચાર કયાં સિવાય વાલના રવનન ગુણદોષ તપાસી પમદ કરતા હવે દરેક વાદવાળાએ જોયું કે રાજ્ય પોતાનું સમગ્ર બળ એકાદ ધર્મના પલ્લામા નાખે છે, તેથી પ્રામાણિક હરીશર્ધ જોયું રત્યું નથી આથી દરેક વિચારણા, એક મા ખીન પ્રકારે રાજસત્તા પર ઢાળૂ મેળવવાની ખેચનાણું ઢરવા લાગી આ ખેચનાણુમા રાનઓને પોતાના પક્ષમા લેના જુદા જુદા પ્રકારના લાભો-અધિકારો આપવાનું પણ આવેજ. આમાથી જે પક્ષે રાજ્યોને સૌથી વિશેષ અધિકારો આપવાનું પોતાની વિચારણામા જોઈયું તેને રાજ્યકર્તાવર્ગે રાજ્યધર્મનું ધ્યાન આપ્યું આમ રાજા ને ધર્મની વ્યવસ્થિત ગાઢ બધાઈ. આ ગાઢ બાધવામા પૌરાણિક ધર્મ, ને તેના પુરોહિતોએ સૌને માઠા મઠી દીધા

અઠામાના કિન્નામા અગોકે ઊભો કરારેયો એક સ્તબ છે તેના પર લોકોને મમન્ય તે માટે પાલી બાનામા તેણે પોતાના ગસિદ્ધ ગિલાયેખ કોનરા ચો છે. તેમા કહ્યું છે ‘ધર્મનું પાનન તેજ ઉર્જાતનું સાધન છે, ને ધર્મ છે લોકોનું વધુમા વધુ બલ, ને ઝાઝામા ઝોણું ખૂરુ ઢરવામા સ્થળચર અને જળચર સૌ જીવોને મે ત્રિવિધ દા. આપ્યા છે’ અગોકે જે સ્તબ પર ‘ધર્મવિજય જ આપ્યા વિજય છે એમ કોતગબ્યુ તેના જ પર એક ખીને શિનાયેખ છ ને તે છે સરસ્વતમા તેમા લખ્યું છે

‘જેના મહાભાગ્યમા કોસનો મહેન્દ્ર, મહાકાતારનો વ્યાધરાજ, કેરનો મત્રરાજ, કાચીનો વિજયોપ, આનમુક્તાનો નીરાજ, વેગીનો હસ્તિવર્મા, પાપકનો ઉત્તમેજ, દેવરાદ્રો કુમેર, કુચવપુરનો ધનન્ય ને દક્ષિણના અનેક ગજવીઓને જદીરા. ઝગી મુક્તા કગવાની કીર્તિ મેળવવાનું લખ્યું હતું,

‘જેનું મહાપરાક્રમ રહેવ, ચંડવર્મા, નાગસેન, અચ્યુત, નંદી, બલવર્મા ને આર્યાવર્તના બીજા અનેક રાજાઓને ઉબેડી નાખવામાં પ્રગટ થયું હતું,

‘નેપાલ, કામરૂપ ને બીજા સીમાન્તના રાજાઓ, ને માલવા, અશ્વમેધાવત, યૌધેય, મદ્ર, આબીર વગેરે ગણરાજ્યો જે મુસાદની આજ્ઞાઓ સંપૂર્ણતઃ પાળતા, ને ખંડણી બરતા,

‘જેણે રાજ્યપદથી ચ્યુત થયેલા ઘણાંયે વંશોને ફરી સ્થાપિત કર્યા હતા, ને જેણે પોતાના વિશાળ બાહુના બળે સમગ્ર પૃથ્વીને એકત્ર કરી ચક્ર, શાહાનુશાહી, શાહી, સિંહલ—સૌની સેવાઓ, ને કન્યાદાનો મેળબ્યાં હતાં, તે મહારાજધિરાજ કીર્તિવંત ચંદ્રગુપ્તનો તથા મહાદેવી કુમારદેવીનો પુત્ર...’

જે સુગ્ર ભૌર્ષવંશના અંત પછી બેઠો તેને સમજવા માટે આ શિવાલેખ જ પૂરતો છે. જાણે ધર્મવિજયના આદર્શને હાડપી બાહુ-બળે અંગત સેવા ને કન્યાદાન લેવાનો આદર્શ ફરીથી સ્થાપવાની આમાં જાહેરાત છે. એટલે જ ઇતિહાસકારો આ સુગ્રને ‘અશ્વમેધ પુનરદ્વાર સુગ્ર’ કહે છે.

x

x

x

બૌદ્ધ ને જૈનધર્મે ત્યારે યત્નમાગપ્રધાન વૈદિક ધર્મની સામે બંડ ઉઠાવ્યું, ત્યારે શકઆતમા તે બ્રાહ્મણ-પુરોહિતોએ તેની નરક લક્ષ નહોતું આપ્યું. ઉત્તરાપથમાં એ વખતે એવા ઘણાંય નાના નાના વિચારસંપ્રદાયો હતા. પણ તેથી વૈદિકધર્મને ફરી ધર્મ પહોંચી નહોતી. તેમાં આ બે ઉમેરાવાથી શું બગડી જવાનું છે, તેમ પુરોહિતોએ ધાપું દર્શાવ્યું. આ બેશિક્કાર્જમાંથી જાગીને જોયું તો બન્ને અપ્રદાયોએ વનની પ્રગંડ આગની જેમ ફેલાવા માંડ્યું હતું. માત્ર આ આગ જાગતી નહોતી પણ લોકોના અંતઃકરણને દારતી હતી.

ને એક પાંડી એક રાજાઓ આ ધર્મના અનુયાયી થતા જતા હતા. અશોકે જેમ બૌદ્ધધર્મને ટેકો આપ્યો હતો તેમ કાલિંગ-યુદ્ધના પારવેણે જૈનધર્મને ટેકો આપ્યો હતો. પુરોહિતવર્ગે હવે જનમાં સિવાય ખીન્ને ઉપાય નહોતો. આ બંને બંડખોર ધર્મો એમના આંખા વર્ગનો જાણે નાશ કરવા બેઠા હતા. તે વખતના પુરોહિતવર્ગ પર આ ફેરફારની કેવી પ્રચંડ અસર થઈ હશે, તેનો ખ્યાલ એ ઉપરથી આવશે કે અશોકે તેના રાજમહેલ ને રાજ્યના અન્ય કામોમાંથી ૨૦,૦૦૦ પુરોહિતોને મુક્ત કર્યા હતા. ને રાજાનું વલણ જોઈને પ્રજાના ખીજ વર્ગોએ પણ પુરોહિતોને તજ દીધા હોય, તે તદ્દન સંભવિત છે. પુરોહિતો ને ક્ષત્રિયવર્ગની વચ્ચેનો ઝગડો છેક રાજ્ય વિશ્વાભિત્ર ને વસિષ્ઠના વખતથી ચાલતો હતો. એમાં જ પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રો કરી હતી; ને ઝગડાને અતે હારીને ઠોકણુ ને મહાબાર તરફ ચાલ્યા ગયા હતા. પુરોહિતોના જ્ઞાનના ધ્વજરા સામે જ ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન બિંદુ થયું હતું. જેના મુખ્ય વિચારકો જનક, પ્રવાહણુ, કેકય, અશ્વપતિ વગેરે રાજાઓ જ હતા. છુદ્ધે પણ આ ક્ષત્રિયોના પુરોહિતો સામેના બળવાને જ આગળ લીધો હતો. આ બળવામાં બ્રાહ્મણોએ જોયું કે પરશુરામની જેમ પોતાનો પરાજય થયો હતો. સામાન્ય લોકો એમના હાથમાંથી ચાલી ગયા હતા ને ક્ષત્રિયવર્ગ એમને દાદ દેતો નહોતો. આ મૂંઝવણનું વિષ્ણુપુરાણમાં સુંદર વર્ણન આપ્યું છે :

‘ આ પાખડી ગુરુએ દેલાવેલ જામણાએ, દૈત્યોને નાસ્તિક જૈન ને બૌદ્ધધર્મમાં બેસ્યા. એટલું જ નહિ પણ જૂના સિદ્ધાંતો દેલાવીને ખીજને પણ એ જ ઉપદેશને માર્ગ ચલાવ્યા. અતે બધા જ એ માર્ગે વળી ગયા. સૌએ ત્રણે વેદોએ બોધેલા સિદ્ધાંતો ને નિયમોને તજ દીધા. કેટલાક પવિત્ર ધર્મગ્રંથોની નિંદા કરવા લાગ્યા. કેટલાક દેવોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. કેટલાક યજ્ઞો ને

ધાર્મિક ક્રિયાઓની મરકી કગવા લાગ્યા, ને બીજા, બ્રાહ્મણોને ધૂતકારવા માડયા તેઓ કહેના વાગ્યા કે 'જે આગાઓ યજમાન પશુહિંસા કરનાર કહે છે, તે અત્યંત ત્યાગ્ય છે. અગ્નિમા ઘી હોમ વાંથી ખૂબ બદલો મળશે તેમ કહેતું એ મોગશુદ્ધિનું સૂચક છે. ઇંદ્રે અનેક ક્રિયાકાંડ કર્યા પછી ઇંદ્રપદ મેળવ્યું તેમ કહે છે તે ઇંદ્રપદ મળ્યા પછી પણ જો એને આ યજના ઇંદ્રણુ જ ખાઈને જીવનાર હોય તો તેના કરતાં તો આ પૃથ્વી પરના પરુઓ મારા કે પાંગા ખાઈને જીવે છે. જો યજમાન હોમેનું પશુ અર્ગમાં જતું હોય તો યજ્ઞ જરનારે એના પિનાને જ હોમવે તે વધારે યોગ્ય નથી? આદ્ય વખતે એકને અપાયલું ભોજન બીજાને પડેથી જતું હોય તો બીજા ગામ રહેનારને માટે ભોજન લઈ જવાની જરૂર શી છે? એટલે, પહેલાં એટલું નક્કી કરો કે માણુમની મામાન્ય શુદ્ધિથી મમળાય તેવું શું છે? અને આવું આવું કહી તે ઉપદેશક છેતરે કહેવા લાગ્યો કે 'અને પછી તમે જોશો કે મારા ઉપદેશમાં આવી અપદ્ધતા છે. હે મહાન અસુરો, શાસ્ત્રાગ્રાઓ આગ્રશમાંથી નથી ધીરતી જે આના વિવેક સાથે મવમેસની હોય તેજ આસાને મારે ને તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ' આ, ને આવા પ્રજાના ઉપદેશોથી બધા દૈત્યોને મગાડી મર્યા તેથી એક પણ દૈત્ય વેની મવેલકૃષ્ણ સ્વીકારવા તૈયાર ન થયો.'

કુદ્ધર્મે જે કાળા અનાયોને દાસોને, પુરોહિતો ને પુરોહિતોએ રચેલા મનાજમાંથી છૂટા થવાના નવાને ખોની આપ્યો, તે અનાયોને દાસોને આમાં દૈત્યો કહ્યા છે, તે ઉધાર છે. આમને પાછા કેમ કાળૂમાં લાવવા તે પુરોહિતવર્ગ પામ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો બીજા ઠાઈ દેશમાં આના સમયે પુરોહિતવર્ગે બહુ ખૂનખરાબી, મારતમ કર્યા હોત સુરોપના રોમન કથોલિક ધર્મના આનર ઝગડા એનાથી ભર્યા છે. પણ અહીંના પુરોહિતોને પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિ પર, નિશ્વાસ

હતો. ઉતાવળે આંખા પકવવાનું હાપણુભર્યું નહિ લાગ્યું હોય, એટલે એમણે જે ઉપાયો લીધા તે નીચે મુજબના હતા :

૧. રાજ્યગકિતની મદદ લેવાનો 'નિશ્ચય

૨. શુદ્ધધર્મના કેટલાક સદેશોને લેવાની તૈયારી

૩. લોકોને સમજાવ તેવી રીતે ધર્મગ્રંથોની રચના, ને ધર્મજાગૃતિ

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધીનાં વર્ષો પુરોહિતોનાં આ દિશાના પુરુષાર્થનાં વર્ષો છે. કૌટિલ્યમાં આના બીજાગણ ચિહ્નો પડ્યાં છે, તે આપણે જોયું છે. પણ એ ચિહ્નોને આપણે સીમાડા પર બિંબેસ ગણીશું.

વૈદિક યુગમાં રાજની વરણી થતી. રાજ પ્રજા સાથેના કરારને પરિણામે મત્તા પર આવતો, ને કરારભંગ કરે તો રાજ પદભ્રષ્ટ થતો—વધ પણ પામતો બૌદ્ધધર્મે પણ આ જ વિચારણાને ટેકા આપ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ રાજ વિનાનાં પ્રજારાજ્યો, ને કુલગાજ્યોને ટેકા ને ઉત્તેજન આપ્યા હતાં સમગ્ર ક્ષત્રિયવર્ગને પુરોહિતોની ચૂડમાથી બચાવવા માટે આ જ તર્કયુક્ત રસ્તો હતો. પણ ત્યારે પુરોહિતોએ જોયું કે રાજ્યસત્તા વગર તો ટકવું મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેમણે રાજનીતિમાં નવો પનટો લીધો એ અરસામાં રાજનીતિ પર ચર્ચા કળા ગ્રંથો પરાશર, ભરહાજ, વિશાવાક, કાત્યાયન, ધેરમુખ વગેરેને નામે લખાના માળા. આ બધા કેટલીક બાબતોમાં જુદા જુદા વિચારોના હતા, પણ પુરોહિતવર્ગને બાંધે લાવવામાં એકમત હતા. કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં આમાંના કેટલાક વિચારોની વિવેચના પણ કરી છે. આ પુરોહિતવર્ગની રાજ્ય-નીતિશાસ્ત્રીઓએ ત્રણ સિદ્ધાંત મૂક્યા :—

૧. ગણરાજ્યોનો વિરોધ

૨. એકચક્રી રાજ્યની તરફેણ

૩. રાજ્ય દ્વિતીય હોય કે ત્રીતીય હોય કે પર્વતવાસી—ગમે તે હોય, પણ તે દેવાંશી છે, તેવા વિચારની સ્થાપના અને તેની વિરોધી વિચારસરણી સામે કાયમી રક્ષણ.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય શ્રદ્ધ હતો તેમ કહેવાયું છે. કૌટિલ્ય એને મુદ્રા-રાક્ષસ નાટકમાં વારંવાર ‘વૃષભ’ કહીને સંબોધે છે.

પુરાણોના કહેવા મુજબ શ્રદ્ધ દ્વિતીયવંશનો મહાપદ્મનંદ પક્ષી અંત આવ્યો, ને સમગ્ર ઉત્તરાપચમાં બીજા દ્વિતીયકુળના રાજાઓ શાસન કરવા લાગ્યા. કૌટિલ્યના મતે, રાજા, એની સમાજવ્યવસ્થામાં સુગત હોય કે દુગત હોય, બાપાત હોય કે આગંતુક પણ હોય, પણ તે રાજા છે, એટલે માન આપવું જોઈએ. તેણે આર્પણનિના રીત-ગિવાજોને તથા આગ્રમ ને વર્ણવ્યવસ્થાને ટેકો આપવો જોઈએ, ને બ્રાહ્મણો ને શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ.

તે હત્યે, તે રાજાને દેવાંશીપદ આપતાં અચકાય છે. પણ જે પ્રતિક્રાંતિ પુરોહિતોએ ધારી હતી, તે પ્રત્યક્ષ રવરૂપે શુંગવંશમાં થઈ. તે કાળે લખાયેલ મનુસ્મૃતિમાં રાજાને સાક્ષસાક દેવાંશી કહેલ છે: ‘આ અરાજક સમાજમાં ચારે બાજુ અંધાધૂંધી ગિબી હતી. તેની વ્યવસ્થા આણવા ઈશ્વરે ઉદ્ધ, વાયુ, વમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા અને કુબેરના અંશો લઈને રાજા બનાવ્યો. દેવનાઓના અંગ્રા-માંથી એ બનેલ હોવાથી બીજાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં તેનું તેજ વધારે છે. રાજા બાળક હોય તો પણ તેની, માણસ જેવો સમજીને અવગણના થઈ શકે નહિ; કારણ, એ માનવદેહે દેવતા છે.’ ને પરાશરસ્મૃતિમાં તો રાજાની હત્યા કરનારનું શ્રાદ્ધ કરવાની પણ મનાઈ કરી છે. રાજાને આતું અભયદાન ને મહત્ત્વ આપીને મનુ એની પાસેથી માગે છે શું?—ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવાનું, અને વેદોએ કહેલ આચારવિચારને ઉત્તેજન આપવાનું. તેથી મનુ ૨૫૪

કહે છે: ‘જે વેદની બહારની સ્મૃતિ ને દર્શનો છે તે બધાં જૂઠાં છે, અંધકારમય છે, ને ખરેખર માટે નિષ્ફળ છે. વેદથી વિરુદ્ધ જે પંથો જિભા થાય છે, તે જૂઠાં ને નિષ્ફળ છે. ને વેદને બાળવાનો, વાંચવાનો, સંભળાવવાનો અધિકાર કેવળ બ્રાહ્મણ પુરોહિતનો જ છે.’

‘શદ્ર વેદશ્રવણ કરે તો તેના કાનમાં તેવ ને સીઝું પૂરી દેવું. તે જો બોલે તો તેની શબ્દ કાળી નાખવી.’ એ આશા હોય ત્યાં વેદ જાતે વાંચવાનો તો પ્રથમ જ ક્યાં રહ્યો? શુદ્ધ પોતાના ઉપદેશો પાલીમાં આપ્યા હતા, ને પોતાના બિશુઓને, જે જે પ્રદેશમાં જાય તે તે પ્રદેશની ભાષામાં જ્ઞાન આપવાની આશા કરી હતી. કારણ કે એને જ્ઞાનવિતરણ કરી સૌ લોકોને સુખી કરવા હતા. પ્રતિક્રિયા કરનારા-ઓને સુદૃઢ પુરોહિતોના હિતને સ્થાયી કરવું હતું, એટલે એ, એથી બિધુ જ-મંડૂક બાપાને અને અધિકારવાળાને મહત્ત્વ આપના હતા.

મનુ, આખા સમાજને જૂના વૈદિક રિવાજો પર લઈ જવા માગે છે. છુદ્ધતા સ્ત્રીઓ, ને પૂજા જોઈને ભાગવન ને જીત્ત સંપ્રદાયોમાં મંદિરો જિભા થયાં હતાં, પણ મનુ તે મંદિરપૂજાને પણ ઉતારી પાડે છે. એને તો સમાજને પ્રાચીન યજ્ઞો ને પુરોહિતોના જમાનામાં પાછો ખેંચી જવો છે. એટલે એ કહે છે:

‘બ્રાહ્મણ ગમે તેવું પાપ કરે તો પણ તે અવધ્ય છે.’ ‘રાજા બૂખે મરે તો પણ બ્રાહ્મણ પામેથી કંઈ કર ન લે.’ અને શદ્ર? ‘શદ્ર તો દાસ્ય માટે જ ભગવાને પેદા કર્યો છે. તે જાતે શુભામ ન હોય-શુભામીમાંથી છૂટો થયો હોય તો પણ તેણે બ્રાહ્મણ ને ત્રિવર્ણનું દાસત્વ જ કરવાનું છે.’

છુદ્ધયુગે, ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થામાંના અન્યાયને તોડી નાખ્યો. મનુ એ જ વર્ણભેદ પર આખો સમાજ ફરી રચવા માગે છે.

શદ્ર ન્યાયાધીશ તો ન થઈ શકે; તે તો બ્રાહ્મણ જ બને. પણ

કેમ ચનાવવામાં, મુદત દરાવવામાં પણ જાગ્રતીય પ્રમાણે દરાવવાનું મનુ કહે છે જે જગી જાનના છે, તેનો કેસ પહેરો ચાલે

પણ સૌથી જાગ્રતીય ને દેશની ઉત્તિ ને એકતાને હિતભિન કરનારી જે વાત મનુએ કહી તે તો ન્યાયાનુષ્ઠા પણ અરખો જ ગુનો હોવા છતા જાતિ પ્રમાણે વધારે જોડા દડ કરનારી

‘બ્રાહ્મણ જે દક્ષિણી નિંદા (ગદનક્ષી) કરે તો તેનો પચાસ પદ્મ દડ કરવો વૈશ્યની બદનક્ષી કરે તો પચીસ, અને શૂદ્રની બદનક્ષી કરે તો બાર પણ જે શૂદ્ર બ્રાહ્મણની નિંદા કરે તો તેની જીભ કાપી નાખવી કારણ કે તે નીચ છે જે શૂદ્ર દ્વિજને ગાળો દે તો દસ આગળનો લોળનો સળિયો તપાવી તેના ગળામાં ઉતારી દેવો’ [૮ ૨૬૮-૨૭૧]

‘નીચ જાતિનો માણસ જે અન્ય વડે ઉચ્ચ જાતિના માણસને ઈર્ષ્ય કરે તે અવ્યવને કાપી નાખવું’ આ ગુનની આગ્રા છે [૮ ૨૭૧]

જો કે, બ્રાહ્મણની આ પ્રારની ઉચ્ચતા, ને દાસો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર નવો નહોતો મનુવેદ ને ઋગ્વેદમાં એ પડેન હતો પણ વેદની તત્તિરીર સંહિતામાં [૨ ૫-૧૦] આગ્રા છે જે બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણની વચ્ચે તડાર હોય તો રાજાએ બ્રાહ્મણને ટેકો આપવો બ્રાહ્મણને ટેકો આપીને તે પોતાને ટેકો આપે છે બ્રાહ્મણનો જે વિગેધ કરે છે, તે પોતાનો જ વિગેધ કરે છે’

એને-હલકાવર્ણને વરા ગાખના માટે મૌર્યયુગને અતે રાજા ને પુરોહિતો વચ્ચે એકરાગ સ્થાપવાનો જે પ્રયત્ન મનુએ કર્યો તેના બીજ પણ અગાઉના બ્રાહ્મણત્રયમાં પડ્યા હતા

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં એક જગ્યાએ કહે છે ‘દક્ષિણ દ્વારમાં વમે છે વટવૃક્ષનો અન્ય વૃક્ષો પર જે રાજ્યાધિકાર છે, તે તેનામાં સ્થાપિત કરવામાં આ ચો છે તેથી અગ્રોધવૃક્ષ જેમ પોતાની વડવાઈએ વડે પૃથ્વીમાં વધારે સ્થિર થાય છે, તેમ જ દક્ષિણનો રાજ્યાધિકાર

યજ્ઞમાં બલિ આપવાથી વિશેષ સ્થિર થાય છે, ને તેના શાસનને કોઈ ઉથલાવી શકતું નથી.’

ઐતરેય બ્રાહ્મણનો આ ઉતારો આટલું બનાવે છે કે ક્ષત્રિયો પોતાનો અધિકાર સ્થિર કરવા ક્ષત્રિયતા હતા. બ્રાહ્મણોની પાસે એ સ્થિર કરવાની યજ્ઞરૂપી ચારી હતી. ને પોતાના જ્ઞાનના એકાધિકારની મદદથી શત્રુને અને વૈશ્યને કબજે રાખવાની ચારી હતી. જે બે વર્ગો તરફથી ઉપવા બે વર્ગને બંધ હતો, તે બે વર્ગો વિરે એ જ ઐતરેય બ્રાહ્મણ કહે છે ‘વૈશ્યોએ ગમને ધન આપીને જીવનાતું છે, ને રાજા તેની ક્ષમા મુજબ તેને પીડી શકે છે. શત્રુએ અન્ધની પ્રાસવૃત્તિ કરવાની છે. એના રાખીએ એને મારવા કે મરજી પડે ત્યાં હાંકી દાડવાના છે.’

નીચવા વર્ગો માથેની આ શાદ પહેવા પણ ટકી શકી નહોતી. કાળુ કે ફાસો કે વૈશ્યો વિના મમાજને ચાલે તેમ નહોતું ઉદ્યોગ ને ધધા વિવિધ પ્રકારના ખીનના હતા. વ્યાપાર વધતો હતો ને તે બંને વર્ગોની સત્તા પણ પ્રમાણુમા વધતી હતી રથકારો, અર્ગકારો, ધનુષ્યકારો, ઘોડા ઉઠેરવાવાળા ને બીજા ધણા ધધામા શત્રુ પારંગત હતા. તેમને સ્થાન આપવું પડ્યું જ હતું મયદાનની વાન એ બનાવે છે તેણે સુધિષ્ટિની સભા બાવી હતી એમ મહાભારતમા કહ્યું છે

મનુ ધૈર્ય યુગમા સમાજને પાઠો બેચી જના ધાટે તો પણ તે બની શકે તેમ નહોતું ધૈર્ય મમાજમા સપત્તિ-ઉત્પત્તના બે જ મુખ્ય ધધા હતા—બેતી, ને ગોપાલ. મનુના સમયમાં એ ધધા અનેક રીતે વિસ્તર્યા હતા મમાજ આ ધધા વિના ટકે તેમ નહોતે.

પણ, ઉપના બંને વર્ગના ગ્રામી અનુસધાનનો આ પ્રયત્ન થયો તેમા શકા નથી. આ પ્રયત્નમા બૌદ્ધધર્મ, તેના સાધુસાધ્વીઓ આદર કે મોટી આડખીવીર્ય હતા, તે પણ સ્પષ્ટ હતું. એટલે જ

મનુ આ ' નાગ્નિક વેદનિક મપ્રદાય ' નો બારે વિરોધ કરે છે. ' તેને પોષક ' ગણુરાજ્યોમાં રહેનાર ' બ્રાહ્મણોનો પણ તેણે વિરોધ કર્યો છે. ને સૌથી ક્લેશ ઉપજાવે તેવી વાત તો એ છે, કે જે મનુ, વ્યભિચારને મહાપાતક ગણી બ્રાહ્મણ મિવાયનાને મૃત્યુદંતી સમ્મત કરાવે છે, તે જ મનુ, જૌદ કે જૈન માધ્વી પર અત્યાચાર કરનારને થોડો દંડ કરીને છોડી મૂકે છે. વગરિય ક્યાં સુધી જઈ ગયે છે તેનો એ નમૂનો છે. મનુ પત્નીના સ્મૃતિકાર યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ આ અપરાધને તુચ્છ ગણે છે. *

પુષ્પમિત્ર શુગ, જેણે મૌર્યવંશના હેલ્લા રાજાને દગાથી મારી નાખ્યો હતો, તે આ ઉપદેશનો અનુયાયી હતો. તેણે જૌદ સાધુઓની કતલ કરેલી, ને જૌદ સાધુઓના માથાનીક સોનું આપવાનું નજર કરેલું.

પણ આ અતિશયતાવાળું ઝંઝૂન લાંછું ચાલ્યું હોય તેમ લાગતું નથી. પુષ્પમિત્રનો કિરમો અપરાધક માનવો જોઈએ મનુએ પાછા વૈદિક યુગમાં જવા માટે ગમે તે લખ્યું હોય, પણ લોકોના અત કંજુશ ને માનવતાપૂર્ણ ધર્મ વખી ચૂક્યો હતો તેને ઉપેડી નાખવાનું શક્ય નહોતું છું મનુએ પણ જૌદયુગ પહેલાના સમાજને માન્ય દૂત, શુગપાત, વગેરેની ના પાડી છે. જે કે યજુર્વેદમાં એણે જૌગ-પૂર્વક સમર્થન કર્યું છે મનુ જોઈ છે ' યજુગા વધેલું માસ ખાવું જોઈએ. યુગ ને પક્ષીઓ બ્રાહ્મણોએ યજો માટે માનવા જોઈએ. યુગલકાળમાં અગત્યે આમ જ વ્યવહાર પ્રતિપતિએ જે કાર્ય આનર જગમ સૃષ્ટિ ગ્વી છે તે માં પ્રાણીઓના અન્ન માટે છે. યરનુ અન્ન અચર છે, દાદવાળાનું અન્ન દાદવિનાના છે. હાથવાળાનું હાથવિનાના, ને શરેાનું અન્ન બીરુ છે. ખાતા માટે નહીં થયેના પ્રાણીઓ રોજ ખાના છતાં ખાવાવાળાને વાપ લાગતું નથી. યજુ

માટે મામ ખાલુ તે વિધાતાએ ધરાવ્યું છે (શ્રાદ્ધ વખતે) જોવા
છતાં જે માણસ માસ ખાતો નથી, તે મર્યા પછી એકવીસ અવ-
તાર પશુ થાય છે. યજ્ઞ માટે અન્યથાએ પશુ મન્યાં છે. માટે યજ્ઞમા
કરેલો વધ તે વધ નથી.'

યજ્ઞહિંસા માટે આટલી અપ્રત્યક્ષ નેસ્કાર દિમાયન કરતાં છતાં
વૃથાહત્યાનો મનુએ નિરોધ કર્યો છે ને તે શુદ્ધની અસર છે કોઈ
પણ સમાજ સુમસ્કૃત છે કે કેમ, તેની એક નક્કર કસોતી તે
'સમાજનુ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન' છે. પ્રાચીનયુગમા સ્ત્રીઓની અત-
ત્રતા કીકકીટ પ્રમાણમા હતી, તે આપણે જોયું છે. પ્રતિક્રાંતિના
વિચારકોએ એ જોયું કે સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી સ્વતંત્રતાપ્રિય-વિચાર
પ્રિય છે, ત્યાં સુધી નવી પ્રજા વિચારશીલ ને સ્વતંત્રતાપ્રિય થવાની
જ. એટલે જે પ્રતિક્રાંતિ શુભયુગથી શરૂ થઈ તેમા સ્ત્રીઓને
પરતંત્ર જવાની, હીન ગણવાની ને વહેલી પરણાવી દેવાની દિન-
આન મોખરે છે જેમ જેમ એ પ્રતિક્રાંતિ વધતી ગઈ તેમ તેમ
એનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે કૌટિલ્યે જ્યાંની લગ્નની ઉમ્મર ઘટાડી
તી, પણ વિધવાવિવાહની તેણે છૂટ આપી હતી સ્ત્રીઓને અમુક
વાગ્દેશો મેળવવાનો અધિકાર તેણે આપ્યો હતો ધણી સામે કરિયા
જરવાનો અધિકાર પણ તેને રહેવા દીધો હતો મનુ એ મળધી
વધારે આગળ જઈ પુનર્વિવાહ પર જુના જુના બંધનો મૂકે છે, ને
' ન સ્ત્રી સ્વાત્કચગ્ધતિ ' એ વાન સાક કહી નાખે છે

પણ મનુસ્મૃતિ કાઠકે ઉદાર છે પણ તે પછી લખાયેલ યાજ્ઞવલ્ક્ય-
સ્મૃતિ તો એ સળધમા આગળ જઈ કહે છે કે ' પતિ જીવતા કે
મરતા જે બીજાની પાસે જતી નથી તે આ લોકમા કીર્તિ પામે છે
અને પરલોકમા ઉમા સાથે સુખ પામે છે ' જ્યારે બીજા બાજુ
પુરુષને સ્ત્રી મરી ગયા પછી અત્યેષ્ટિ પછી વગરવિલબે બીજાને વિવાહ
કરવાનું કહે છે

પગર ને બીજી સ્મૃતિઓ તો સ્ત્રીઓને આ જાતના અન્યાય કરવામાં મનુ ને યાદવસ્ય બંનેને ઝોળાંગી જાય છે.

મનુસ્મૃતિના અરસામાં જ, આપણે ભગવદ્ગીતા આજે જોઈએ છીએ ને સ્વરૂપે મહાભારતમાં મુકાલું. કૃષ્ણ-વાસુદેવની પૂજા તો તે પહેલાં જ મથુરાની આજુબાજુ થઈ ચર્ચ હતી. પણ ભગવદ્ગીતાએ પુરોહિતો સૂચવે છે તે યજ્ઞના કર્મો કામ્યકર્મો છે, ને તે દષ્ટિએ યોગ્ય નથી તે દલીલ માએ, અનામકિતપૂર્વક કામો થઈ શકે તેમ મૂક્યું. યજ્ઞો, તપ, જપ, જ્ઞાન, સયમરૂપે વિવિધગીતે ચર્ચ થકે તેમ જનારુ તથા જ્ઞાન, બ્રહ્મ, કર્મનો અમુચ્ચય કરી ભારતીય સંસ્કૃતિના હાડમાં પડેલ સમ-વ્યવસ્થિત નમન કરી.

પરિણામે આજે આપણે હિંદુધર્મના જે સદસો જોઈએ છીએ તે સ્ત્રીકાં પામ્યા. દા. ત. મનુએ ગમે તેટલું કર્યું પણ યજ્ઞની હિંસા તો ગઈ જ. યજ્ઞમાં પશુને ઝાલે પતકાળુ, નાનિયે, મોપાગી, વપરાવા લાગ્યા. બુદ્ધએ લોકોના હૃદયમાં જ્ઞાનની લાગણી એટલી હદે મૂકી હતી કે એ પતકાળુ કાપવા પણ યજ્ઞમગથે ઠાઈ માણુમ હિંજનર્ગમાથી આજે તૈયાર થતું નથી. એને માટે વાવગીને જોતાવલે પડે છે. કારણ કે પતકાળું આખરે તો બકરાને રચાને જ છે. વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળથી મજાદિ મા વિશે વિકાસ પામવા મથતી રિચારધારા માથી જ આવતી હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણનો એક દરેક લઈએ—

‘દેવોઽં બલિદાન માટે એક માણુમનો વધ કર્યો, પણ તેના શરીરનો જે ભાગ બલિદાન દેવા પાત્ર હતો, તે માણુસમાથી નીકળી ઘોડામાં પ્રવેશી ગયો. સારથી વોડો મલિન આપવા માટેનું પ્રાણી ગણાવા લાગ્યો. માણુસના શરીરનો બલિદાન માટે વાપરવા યોગ્ય ભાગ ઘોડામાં પેળી ગયો સારે દેવોએ મનુષ્યને એ માટે નાનાયક દરાવ્યો.

દેવોએ ઘોડાને વધેર્યો, પણ તેના શરીરના જે ભાગનું બલિદાન

આપી શકાય તેમ હતું તે ભાગ ઘોડામાથી નીકળી બળદમા પ્રવેશ્યે-
ત્યારથી બળદ એ બલિદાન માટેનું પ્રાણી ગણાવા લાગ્યું

દેવોએ બળદનો વધ કર્યો, પણ તેના શરીરનો હવ્યભાગ મન-
માથી નીકળી ઘેટામા પેસી ગયો ત્યારથી ઘેટા મલિદાન માટેનું પ્રાણી
ગણાવા લાગ્યે.

દેવોએ ઘેટાને વધેયો, પણ તેનો હવ્યભાગ તેમાથી નીકળી મકરામા
પ્રવેશી ગયો ત્યારથી મકરો બલિદાન આપના માટે યોગ્ય પ્રાણી ગણાયો.

મનિન લાયક ભાગ મકરામા લાગામા લાખા કાગ સુધી ટક્યો
ત્યારથી મકરો આ બધા પ્રાણીઓમા બલિદાન માટે યોગ્યતમ મનાય છે

દેવોએ બ રો મર્યો, પણ બડરાનો હ વ્યભાગ તેમાથી નીકળી
પૃથ્વીમા પેડો લાગ્યી પૃથ્વી બલિદાન આપવા યોગ્ય ગણાવા લાગી

જે જે પ્રાણીઓમાથી બલિયોગ્ય ભાગ આ યા ગયા છે તે બધા
બલિદાન આપના માટે યોગ્ય નથી તેથી કોઈએ તેમનું માસ ખાવું નહિ

બલિદાન માટે યોગ્ય ભાગ પૃથ્વીમા પ્રવેશ્યો એટલે દેવો પૃથ્વીને
ઘેરી વળ્યા—એટલે તે બલિદાન માટેની જાગર બની ગઈ

પશુમલિદાન વખતે ધરાતો પુરોજાશ એ બલિ માટે મારેનું પ્રાણી
છે જાગતું પરાળ એ પ્રાણીના વાગ છે તેના કોતરા એ આમડી
છે તેના નાના નાના કણો તે લોહી છે એખાને ણી જે બાગીક
લોટ નાવવામા આવે છે, તે માસ છે આ ઉપરાંત જે કાર્ પોતક
તત્ત્વ એખામા હોય તે આ પ્રાણીના હાડકા છે જે પુરોજાશનો
બલિ ધરે છે તે બધા પ્રાણીઓનો હવ્યભાગ ધરે છે.*

ચરાની ભાનનાના વિકાસ આ નાનડડા ફકરામા સ્પષ્ટ રીતે
પ્રકાશિત, ચાંચકોને આ સ્વીકાર્ય નહિ મન્યુ હોય પણ

* Quoted in 'Hindu India', from original sources,
by S. K. Ayanger

જે વિચારધારા ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતી. હિંદોય ઉપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણને યજ્ઞને અહિંમક સ્વરૂપ આપનાર તરીકે નોંધ્યા છે. ને રાજ વસુદેવોપરિચરની પણ યજ્ઞમાંની દિસા-ગર્ભરેના તરફની અરુચિ, પુરાણોમાં નોંધાયેલી છે.

શુદ્ધ આત્મા આધાર ને જ્ઞાનઅનુભવ પર યજ્ઞદિસા સામે ગળવો કરેલો. ને પાછલા સમયમાં ગીતાએ જ્યારે યજ્ઞનો અર્થ વિસ્તારી જપ, ત્યાગ, પ્રાણાયામ, કમયોગ-ગંધા યજ્ઞો છે એમ કહ્યું ત્યારે પુરોહિતોએ એને સ્વીકારવો જ રહ્યો. એટલું જ નહિ પણ ખુદ પોતાના ભોજનમાંથી માસ વળ્યું થયું, ને છેવટે શુદ્ધનો અર્વાચીન તરીકે સ્વીકાર પણ થયો. પણ આ સમન્વયમાં પુરોહિતો ને તેનું શાસન તો છેવટે રહ્યું જ.

પણ પુરોહિતવર્ગે લોકોને પોતાના માર્ગે વાળવા માટે જે શુદ્ધિ-પૂર્વકનો પ્રયત્ન પ્રયામ કર્યો તે જોઈએ, તો દિગ્ધ થવા સિવાય રહેવાય તેનું નથી. શુભવંશથી તે હર્ષના અવમાન મુખીના કાળમાં નીચેની સ્મૃતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રો ને પુરાણો રચાયા, ને તે બધું કામગીરીએ શ્લોકોમાં રચાયું. રાગઓનો તેમને ટેકો મળ્યો તે વાત સાચી હતી, પણ લોકોનો જે ટેકો મળ્યો તેનું કારણ તો પુરાણો જ હતાં.

૧ વિષ્ણુપુરાણ	૨૩૦૦૦ શ્લોકો	૧૦ વાયુપુરાણ	૨૬,૦૦૦ શ્લોકો
૨ નારદીય પુરાણ	૨૫૦૦૦ "	૧૧ રુદ્રપુરાણ	૮૧ ૧૦૦ "
૩ ભાગવતપુરાણ	૧૮૦૦૦ "	૧૨ અગ્નિપુરાણ	૧૫,૪૦૦ "
૪ ગરુડપુરાણ	૧૬૦૦૦ "	૧૩ બ્રહ્માન્ડપુરાણ	૧૭ ૦૦૦ "
૫ પદ્મપુરાણ	૫૫,૦૦૦ "	૧૪ બ્રહ્મવિષ્ણુપુરાણ	૧૮,૦૦૦ "
૬ વરાહપુરાણ	૨૪,૦૦૦ "	૧૫ માહાદેવપુરાણ	૬,૦૦૦ "
૭ મત્સ્યપુરાણ	૧૪,૦૦૦ "	૧૬ ભવિષ્યપુરાણ	૧૪,૫૦૦ "
૮ કુર્મપુરાણ	૧૭,૦૦૦ "	૧૭ વામનપુરાણ	૧૦,૦૦૦ "
૯ લિંગપુરાણ	૧૧,૦૦૦ "	૧૮ ક્ષણાપુરાણ	૧૦,૦૦૦ "

આ પૌરાણિક યુગમાં જે ધર્મશાસ્ત્રો લખાયાં કે સંસ્કારાયા તેમાંથી મુખ્ય આટલાં છે—

મનુ	વિષ્ણુ	અત્રિ	હારિત
યાજ્ઞવલ્ક્ય	પરાશર	હરણસ	બ્યાસ
અંગિરસ	શંખ	ચમ	સિખિત
આપરતંબ	દક્ષ	સંવર્ત	મૌતમ
કાત્યાયન	શતલપ	જહસ્પતિ	વસિષ્ઠ

પૌરાણિક ધર્મની ખૂબી—મદિરા, ને વૈદિકયુગમાં જે હતા જ નહિ, અથવા બિનમહત્વના હતા, તે દેવોની પૂજન છે. વેદમાં મુખ્ય દેવતા હિંદ્ર, વરુણ, ઘૌ, છે. પૌરાણિક ભારતના મુખ્ય દેવતા છે: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ. જે વિવિધ પછાત જાતિઓને શુદ્ધધર્મે પોતામાં સમાવી હતી તે બધીને પાછી ખેંચવા માટે એમની ટોળીના અનેક દેવતાઓને સ્થાન આપનાં એ મંડળ તેજીય કરોડ સુધી પહોંચી ગયું. પૌરાણિકયુગની બીજી વિશિષ્ટતા છે પ્રતો ને તીર્થયાત્રાનો મહિમા. આ તીર્થયાત્રાએ ભાગતવર્ષને માનસિક રીતે એક કરવામાં ધણો મોટો ફાળો આપ્યો છે, તે તો પૌરાણિકધર્મના વિરોધીઓને પણ સ્વીકારવું પડે તેવું છે.

પુરોહિતવર્ગના આ હક્કના સામે ઈ. મ. ૭૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચે શુદ્ધધર્મ નમળો પડ્યો. આ નમળા પડવાનું કારણ શું આ હક્કો જ હતું? જેણે આવા અદ્ભુત વિદારો બાધી પોતાની અતુલ શક્તિ પ્રદર્શન કર્યું હતું તે ધર્મ જદારના હક્કથી ગુ તૂટી પડે? લોકોના દેશાગાથી એ ધર્મનું આમન ડગી જવાના બીજાં કારણો નહોતાં?

શુદ્ધધર્મ નામ નહોતો પામ્યો—વિક્ષીન થયો હતો. મુખ્યગિત શુભ સિવાય બીજાંએ બૌદ્ધો પર ખામ જુલમ કર્યો દેખાતો નથી. શુદ્ધ સળગાવેલ દીપ ફૂક મારીને ઓગરાયો છે, તે કરતાં વિરોધ તો પોતાના દીવામાં દીવેલ ખુટતાં જ એ ઓગરાયો છે.

• બુદ્ધધર્મ તરફ અપ્રીતિ થવાનું મુખ્ય કારણ તે કાળે બિલા થયેલ એક મહાપ્રશનું નિરાકરણ કરવામાં એણે દેશના આગેવાન તેમ જ જનસામાન્યને ગળે બિતરે તેવા ઉપાયો ન જતાવ્યા, તે છે.

• ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ થી ઈ. સ. ૯૦૦ સુધીનો કાળ આપણા દેશ માટે એક રીતે ઘણો કપરો હતો. એ સમય દરમિયાન આ દેશ પર મૈતેન્દ્ર ને દિગિત્રની સરદારી નીચે ચલેાએ, કનિષ્ક ને તેના પિતાની સરદારી નીચે કુસાણોએ, ચક્રધનમાંથી શકોએ, ને તે પછી હણોએ હુમલા કર્યા. જાણે મધ્ય એશિયાનો માનવ-સાગર આ આડ સદી સુધી માઝા મૂકીને આ તરફ ધરમા કર્યો. એલેક્ઝાંડરના આક્રમણ વખતે પંજાબના ગણરાજ્યોએ એના ધસારાને ટાળીએ હતો. તેના સેનાપતિ સેલ્યુકસનો મુકાબલો આણક્યે સંગઠિત કરેલ મગધસામ્રાજ્યે કરેલ. પણ મૌર્યવંશ નગણો પડતાં, કેન્દ્ર નગણું પડ્યું. ગણરાજ્યોને તો એ કેન્દ્રે કૌટિલ્યનીતિ પ્રમાણે નગણાં પાડ્યાં જ હતાં. પરિણામે ચત્રનાજ દિગિત્ર અયોધ્યા સુધી પહોંચ્યો. તેના પછી મૈતેન્દ્રે રજપુતાના ને ગુજરાતની ગીમાઓ લીધી. ભરૂચમાં મૈતેન્દ્રના સિલ્લા આત્યા. તે પછી આવ્યા શકો. તેઓ ઉત્તરમાં ચલેા આવ્યા હતા તે રસ્તે, આવી, સિંધમાં પાનાનપ્રગથ (હંપરાખા) લઈ, સૌરાષ્ટ્ર છૂટી, અવતિ લઈ, મથુરા સુધી પહોંચ્યા. નીચે નાસિકમાં પણ એમની હાક સંભળાઈ. ક્ષત્રપ ચજન, મહાક્ષત્રપ રુદ્રાગા અને ક્ષત્રપ નહપાન જેવા આ મગધ વિરનાર પર ફરી વળ્યા. ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જાતિઓનું મિશ્રણ, રિવાજોની યોગપાયત, વિગારો ને માન્યતાઓનું ઘર્ષણ થયું. આને જ પગલે આવ્યા હજો.

• એટલે, આ કાળે આયોજનના લોકો પ એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો— આ વિદેશીઓનો સાગનો કેવી રીતે કરવો તે. પરરાજ્યચક્ર આવતું હતું. શું કરવું ? સામાન્ય રીતે આવી રાષ્ટ્રીય આફન વખતે જ્યે જ

નિયમો કડક થાય છે, શિસ્ત સખ્ત બને છે, વિચારબેદોને દાણી દેવામાં આવે છે. જે વર્ગ શાસન ચલાવતો હોય તેના હાથમાં વિશેષ અધિકારો મુંકાય છે. લડાયકવૃત્તિને સન્માનવામાં આવે છે. જે સમાજ આ નથી કરતો તે મોટે ભાગે ટકી પણ શકતો નથી. અશ્વમેધપુનરુદ્ધારયુગ, એ આ આ સદી સુધી આફ્રિકા વિદેશી અસંસ્કૃત જાતિઓના આક્રમણ સામે લડવાનું આહ્વાન છે. ગીતા એનો જયગ્રોથ બની છે: 'ક્લેવ્ય મા સ્મ તમઃ પાર્થ' 'યુગ્યસ્વ વિગતઞ્ચરઃ' 'તતો યુદ્ધાય યુગ્યસ્વ, નેવં પામવાપ્સ્યસિ'. શુભદંશની કીર્તિ, યશસ્વત્વો, ઇલોરાનું દેવાને પણ હેરત પમાડે તેનું કૈલાસમંદિર, એલિફન્ટાની મહકાય ત્રિમૂર્તિ, ને દૂર દૂર કંબોજ (કંબોઝિયા) માં સર્ગમેવ અંકારવાટનું વિજયી સામ્રાજ્યના પ્રતીકસમું મંદિર—ને આ યુગ-સમરથાના અશ્વમેધપુનરુદ્ધારયુગને પોતાને સૂએલ ઉઠેલનાં પ્રતીકો છે.

બુદ્ધધર્મ આવાં વિદેશી આક્રમણો વિશે શું કહેતો હતો? એ અહિંસાપ્રિય ધર્મ હતો. એનો સંદેશો રાષ્ટ્રના સીમાડાની મર્યાદામાં પુરાયલો નહોતો. એનો સંદેશો તો સ્પષ્ટ હતો—'વૈર, વૈરથી શમતું નથી.' ને 'સૌની સાથે પ્રેમ'ની-હજવામજવાની એમની પ્રથા હતી. ઉપરાત, જે જાતિઓ—અયિક-નુખાર, યવન, શક કે હજોની આવતી હતી, તે બધી જ કાર્ત્ત્વ્ય બુદ્ધધર્મને સાવ અગ્રણી નહોતી. એક યા બીજા સ્વરૂપે બુદ્ધ કે જૈનધર્મ આમાની ઘણી જાતિઓમાં પહોંચી ગયો હતો. રાજા એક ઠામનો હોય કે બીજો ઠામનો, તેમાં તેમને રસ નહોતો. રાજા સર્વને હિંસા ને અપ્રતિષ્ઠા સામે ચારે પ્રકારનાં અભયદાન આપે તેટલું જ જસ હતું. આ રિયતિમાં, જે આર્યો અહીં શાસન કરતા હતા તેની. ને જે બુદ્ધધર્મ જાતિ, રાષ્ટ્રની સીમા કે હિંસાની પ્રતિષ્ઠામાં માનતો ન હોય તેની વચ્ચેના મતભેદો ઉઘ્ર થાય, મનુ જેવા સ્મૃતિકારો બોલો ને બોલ બિહુલીઓને નિદે અને કંકાર શાસન ન.એ મૂકે તે સમજાય તેવું છે. સ્મૃતસ્મૃતિનું બૌદ્ધમતવિરોધી

વળ, એ વાતાવરણની ભૂમિકા પરથી વાંચવું જોઈએ. પણ આ છતાં જોદો કાંઈ પોતાના મર્ગમાંથી પાઞ થોડા જ ફરવાના હતા ! જે આક્રમણકારો આવ્યા તેમાંના મોટા ભાગના જોદો બની ગયા. મૈનેન્ડર ને કનિષ્ક એ સમ્રાટો તેના નમૂના છે. તેમના આક્રમણની મોખરે ઘણીવાર જોદ સાધુઓ ચાલીને માર્ગ બતાવતા. જોન આચાર્ય કાવકાચાર્યની કયા પ્રભાણે અવતિના રાજ્ય મર્દભિલે એક કન્યા પર અભાચાર કર્યો, એટલે કાવકાચાર્ય શકસ્થાનમાં ગયા, ને ત્યાંથી થોડાં સૌરાષ્ટ્ર મારહતે લાવી અવતિના રાજ્ય મર્દભિલેનો નાશ કર્યો. સામાન્ય રીતે પ્રજાનત્રની તરફેણ કરનારા જોનો ને જોદોએ રાજ્યોને નિરકુશ બનતા જોયા, કે એકાધિગતત્રની વિચારમણીને બળવાન બનતી જોઈ, ત્યારે તેમણે આનંદરાઓને જોદ કે જોન-ધર્મની દિક્ષા આપી મંદારી બનાવવાનો માર્ગ લીધો. ને તેમ કર-કરવામાં તે લોકો ઘીઠ ઘીઠ અશે મરણ થયા. તેના પુગવાડપે આ યવનો, શકો અને કુશનોએ આપેન દાનપત્રો, અણાવેન રૂપો, ને કાનરાવેન નામિકની શુરાઓ પડી છે. કનિષ્ક ને મૈનેન્ડર એા મોટાં હિદાહરણો છે. મૈનેન્ડર સાથે આચાર્ય નાગસેનને થયેન પ્રમથચાંતું પુગતક ‘ મિનિન્દ્ર પ્રથ ’ જોદ સાહિત્યનો અમત્યનો મથ ગણાય છે. કનિષ્કે અશોકની જેમ જ જોદધર્મની ત્રીજી મગતિ (પરિપક્વ) બોનાવી હતી, ને સમગ્ર જોદસાહિત્યનું સંગ્રહણ ને મરોધન કહ્યું હતું, તે જાણીની વાત છે.

પણ જે રાજ્યશો અહીં હતા, તેમને આ મંજૂર થોડું જ હોય ! સુત્રિયોને બ્રાહ્મણધર્મ સાથે જે વિગ્રહ ચતપથબ્રાહ્મણના કાળથી ચાનતો હતો તેની માનવાળ કવવાતું પણ રાજકર્તાવર્ગને આ વખતે વાગળી લાગ્યું હોય, એમ પણ બને. રાજકર્તાવર્ગ હવે ચાતુર્વર્ણ્યઅવસ્થાને ટેકા આપે ને બ્રાહ્મણને પૂજે, અને સામે પક્ષે બ્રાહ્મણો રાજકર્તાવર્ગમાં દેવત્વનું આરોપણ કરી અભયદાન કરે, તેનું કાર્મિક મોક્ષવાયુ લાગે છે.

અંધમેધનરદ્ધારયુગના' સમ્રાટોના ને સિલાલેખો ને દાનો છે તેમાં 'ચાતુર્વર્ણનો સંકર રોકવાવાળા' એ વિશેષણ ખાસ વપરાતું દેખાય છે.

૧ મૌર્યવંશ પંજીની સાત આઠ સદી સુધી આ જ ને વિચારણા-ઓએ જાણે મેદાન સર કરવાની દોટ માંડી છે. ન્યારે થોડાઓ દોડતા હોય છે ત્યારે જ નેની શ્રેષ્ઠ શક્તિઓ પણ બહાર આવે છે. તેવું જ આ કાળે જન્યું છે. બ્રાહ્મણધર્મે પણ જૌદ્ધધર્મને પાછળ રાખી દેવા ને પુરુષાર્થ ક્યો તે વિચય પમાડે તેવો છે.

જૌદ્ધધર્મે બ્રાહ્મણધર્મને માર્ગ આપવો જ પડ્યો. તેનું કારણ સામાન્ય લોકો પણ, જૌદ્ધો વિદેશી આક્રમણકારો સાથે એક થઈ જતા હતા તે ગણી શકે તેમ નહોતા જ. દેશ પર આક્રમણ કરનારા સાથે એક થનાર સંપ્રદાયને જના દેશવાસીઓ અપ્રીતિથી જુએ તે સહજ હતું.

ખીજી બાજુ આ કુશાણ, શકો ને હૂણો આત્મા પછી જૌદ્ધધર્મે ને સ્વરૂપ પકડ્યું, તે બ્રાહ્મણધર્મ કરતાં કંઈ ચડિયાતું પણ નહોતું.

અશોકે ને ગાન્ધારય આપ્યો તથા બોજન ને આશ્રયની ને વિપુલતા કરી આખી તેને પરિણામે સંઘમાં ધીમે ધીમે આજસ, પ્રમાદ, બેદરકારી બહા થયાં. મઘમાં સાધુ થવા માટે નહિ, પણ અન્ન ને આશ્રયની નિર્થિતતા માટે, વૈરાગ્યનો જોના મનમાં ઉદય થયો ન હોય તેવા લોકો પણ સારી પેઢે દાખલ થયા. ઉપરાંત, બિહુણી સંઘ પણ હતો જ. એટલે વૈરાગ્યનાં બી વિનાના ને સ્ત્રીપુત્રો સંઘમાં બળ્યાં તેમણે છેવટે મંવની સમાજમાં નાલેશી કરી. આ બધાં સ્ત્રી-પુરુષોને બેમાં બેડા ખાવાનું મળતું હતું. શ્રમ કરવાનો નહોતો, ને મનમાં તો સાસારિક સુખો તરફ વૈરાગ્ય બિપન્ન્યો નહોતો, એટલે થાય શું? છપી રીતે મંદા વ્યવહારો, મત્રતંત્રની ઉપાસના કરનાર વજ-માનની ઉત્પત્તિ ને ફેલાવો, આ કારણે જ જુદસંઘમાં થયો દશે.

બ્રાહ્મણધર્મને તો આટલું જ જોઈતું હતું. તેઓને તો દોહતાં તો ને દાળ મળી ગયો ! સાધુધર્મના આ દ્વિપિત વ્યવહાર પર તેઓ તૂટી પડ્યા. ને પાછળથી હિંદુધર્મના જે સંન્યાસીવર્ગ ઊભો થયો તેમાં સ્ત્રીને દીક્ષા ન ર્હી, આવી ગદછી પેસી ન શકે તે માટે પાછી ગોઠવણ કરી.

શુદ્ધધર્મ પોતાની મોટા ભાગની વિશિષ્ટતાઓ જોઈ ખેઠા હતા મૂર્તિપૂજા, અવતારપૂજા, મંસ્કૃતનું મહત્વ, ભક્તિ દ્વારા તરી નવાની ઇચ્છા—આ તત્ત્વો હિંદુધર્મને અપનાવી લીધા, ને જે ગદછી હતી તેનાથી તે કાળે દૂર રહી શુદ્ધધર્મને હાવી દીધે.

શુદ્ધધર્મ આટલી મહેવાઈથી અર્હાંથી ગયો તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે એણે દરેક મૃદસ્થના રોગબરોજના, માસિક કે વાર્ષિક, ક્રિયાકાંડો કે ઉત્સવો આખ્યા નહોતા. નવા આખ્યા નહોતા એટલે જૂના ચાલતા હતા. જન્મ, લગ્ન, મૃત્યુ, આ મહત્ત્વના પ્રસંગે શુદ્ધધર્મે મૃદસ્થ માટે કેઈ વિધિ, ક્રિયા, ઉત્સવ સચવ્યા નહોતા. બ્રાહ્મણોએ આ પ્રસંગો માટે હિંદુના પિનાની વિધિઓ, મનો, ઉત્સવો ગોાવી દીધા એટલે શુદ્ધધર્મના ઉપામકના મૃદસ્થજીવનમાં પણ આ બ્રાહ્મણવર્ગનો પ્રવેશ તો થાય જ રહ્યો—જૈનધર્મે તો પોતાના લગ્ન-વિધિમાં બ્રાહ્મણોને સ્વીકારીને સમાધાન કરી જ લોધું

હિંદુધર્મે જોય માથે મંમતિ બન્યું કરી, પણ જનસમાજને ધીમે ધીમે મંન્યામ તરફ નહીં જના પર જ ભાર દીધો. મામાન્ય રીતે દરેક માણસને જવા આશ્રમોનું ક્રમશઃ પાલન કરવાનું હતું. બ્રહ્મચારી, મૃદસ્થ ને વાનપ્રસ્થ વ્યાક્રાને સમાજના જીવનક્રમમાં અલગ સ્થાન હતું. મનુ આના ખાસ આમદ કરે છે, ને નમુણા જુવાનો મૃદસ્થ સર્વ પ્રજાતંત્રને વવાઈ સિવાય સાધુ થાય તેનું નિર્દે છે પર દેશી આદ્યજો માગે જે લગાયક મનોદર્શિ દેશમાં ઊભી થઈ, તેની

સાથે પણ આ જ બધેએસતું હતું. લગાપ્રતિય લોકોને બુદ્ધધર્મની આ અયોગ્યતાનું અહીં જ લાગતું હતું તેમ નથી. ઇન્દ્રપ્રસિયસના એક અનુયાયીએ પણ ચીનના શહેનશાહને એક વિનંતિપત્ર સાતમી સદીમાં મોકલેલું, તે વાંચતા જોવું છે: 'આ પંચમાં અત્યારે લગભગ એક લાખ સાધુ ને એક લાખ સાધ્વીઓ છે. આ બધા અલગથી પાળે છે. રાજ્યના ક્ષિત્રમાં એ છે કે, આ બધાને પરણવાની ફરજ પાડવી જોઈએ, એમનાં એક લાખ કુટુંબો બધારો, ને આવતી લગાપમાં હરકર વધારવામાં ખપ લાગે તેટલી પ્રજા આપી ઉત્પન્ન થશે.'

જેમને લડવું પડે છે તેમને, કે લગાપનો મહિમા ગાવો છે તેમને શાંતિનો ઉપદેશ દેનારો ધર્મ ન રુએ તે તો ઉઘાડી વાન છે. બુદ્ધધર્મે જે માર્ગ આ જંગલી આક્રમણકારોને સંસ્કારી કરવાનો લીધો, તે જ આખરે તો હિંદુધર્મે પણ લેવો જ પડ્યો. શક, દક્ષિણ, ચુર્ચ, ને ખીજ ટોળાંમાંથી જ આજના રજપૂતો, કાલી, જાટ બન્યા છે. ને તેમને હિંદુધર્મે પોતાના સમગ્રી હિંદુધર્મની દીક્ષા આપી છે. તેમની વશાળી છેક સૂર્ય ને ચંદ્રવંશ સાથે જોડી, તેમની વંશદારી પોતાના વંશપેના સમાજ સાથે સાડગી છે. ને એમાં, ચૂનાપરન્તના જ ગદી પ્રદેશમાં જવાનો ઉપદેશ દેનાર ભગવાન તથાગતનો જ વિનય છે.

પ્રકરણ : ૧૩

એ ઘોડાઓ શરતમાં બેઠાં હોય તે દસ્ય જોયું છે ! મોઢે ફીણ આવે, નસકોગ ફાળી જાય, ને અગેચાગ પરમેવે રેમચેગ થઈ જાય, તો પણ દોડ ચાડકતી નથી દરેક ઘોડો બીજાને હરાવવા મકિતનું છેલ્લું ટીપું ખાત્તી નાખે છે. એના સતારે એને મારવો પડતો નથી, શરતનું જ તે ઝૂન છે

ગૌદ જ્ઞેનધર્મ ને પુરોહિતધર્મ શરતે ચડ્યા હતા એટલે શરતની ગરબાનથી તે આન મુગી ! હિંદુસ્તાન, બનેલી મર્ચન્ટ કૃતિઓથી ઝગમગા થઈ રહ્યું છે જેને રાજકીય ઇતિહાસકારો ગુમોનો સુનર્ણયુગ કહે છે માહિત્ય, શિપ, મશીન, વૈક-મધામા આ ફાળ દરમિયાન જરતી છે આનમત, શરતનો ઘોડો જોગ હગીર જતા ગાન બેસી જાય છે, તેમ દસમી સી પત્રી હિંદુધર્મ પણ બેસી ગયો છે

સ્પર્ધામાં સમગ્ર પૌરુષાત્વ જાગી બેઠો છે એટલે ભારતવર્ષે આ કાગે વૈદક, રસાયણશાસ્ત્ર, શિપ, નાવ્યશાસ્ત્ર, નાન્યશાસ્ત્ર અને કથા માહિત્યમાં અમૂળા ગતો જેવા મથો આપ્યા છે છતાંને અભયદાન ને રોગશુશ્રૂતિ, એ ગૌદો ને જીતોએ સમાજની રગમા હિતારી દીવા હતા

વૈદક ને રસાયણવિદ્યાનો ફેનાવો આપોઆપ યાવ તેમ હતું સમાજ ને રાજ્યનો એ પ્રથમવર્મ હતો, એ વાત તે પત્રી દરકોર્ડ ધર્મના ગાળ ને શ્રેણીઓને ચાલુ રાખી હતી શાહિયાન લખે છે

* અધા મહત્વના નગરોમાં સુખી ગ્રામીઓ તરકથી મહત્વ રુખ્યાલયો

ચાલે છે. ન્યાં ગરીબ ને અનાથ લૂલાં-લંગડાં આંવે છે. તેમની સંભાળ સારી રીતે લેવાય છે. એક વેલ તેમની દેખરેખ રાખે છે. ખેરાક ને ઔષ્ધ બંને તેમને ત્યાં જ પૂરાં પાડી બીજી બધી સગવડો આપવામાં આવે છે, ને સાખ થયા પછી તેઓ ઘેર જાય છે.'

આ પ્રથુસિકા ન્યાં ન્યાં જોઈ, ને તેને સમાવવા પ્રયત્ન કરતો હિંદુધર્મ ગયો ત્યાં પણ ચાલુ જ રહી.

કંબોડિયામાં અંકારનગરની બહાર એક સિલાલેખ છે, તેમાં લખે છે કે, કંબોજનો રાજા જયવર્મા આક્રમે પોતાના રાજ્યમાં ૧૦૨ રુચ્છાલયો પોતાના ખર્ચે ચલાવતો. વર્ષ કે જાતિના કશા ભેદભાવ વિના સૌ ત્યાં શુશ્રૂષા પામતા. આ ૧૦૨ રુચ્છાલયો ચલાવવા માટે ૮૧,૬૦૦ સ્ત્રીપુરુષો રોકાયેલા હતાં. રુચ્છાલયોમાં શું શું હવાઓ અપાતી તેની યાદીમાં હરસ માટેની ગોળીઓની ૧૯૬૦ પેટીઓ વપરાતી તેનો ઉલ્લેખ છે.'

અહીં, ને ન્યાં આ ભારતીય સંસ્કૃતિ ગઈ ત્યાં, દરદીઓ ને સારવાર પામ્યા, તે સારવાર એમ ને એમ તો બિબી નહિ થઈ હોય. તેમાં પ્રયોગો થયા હશે, નેધિા થઈ હશે, ને છેવટે વૈદકનાં શાસ્ત્રો રચાયાં હશે. ને ખરે જ આ કાળમાં આવું સંશોધન કરનાર નામો દેખાય છે. ચરક અને સુશ્રુત તો પોતાના સંશોધનને પરિણામે અપિઠોટિમાં મુકાયા છે.

જોઈ પરિપાટી પ્રમાણે ચરક કનિષ્કના દરજ્જામાં હતા. ચરક પણ પોતાની વિદ્યા આત્રેય મુનિના સંશોધનના પ્રતાપે વિકસી છે એમ માને છે.

ચરકના મહાકાર્યનો અંદાજ કાઢતા આટલું જ બસ છે, કે ચરક ૨૦૦૦ ઉપરાંત વનસ્પતિ-ઔષધિઓનું વર્ણન ને વિવરણ કરે છે. ને આ બધી વનસ્પતિઓ વર્ણના કયા ભાગમાં મેળવતી તે

મૂલ્યે છે ખાંજકેના રોગો માટે તે ખાસ ખ્યાન આપે છે વૈદ્યોને તે ને કહે છે તે કઠીય વાસી ચનાનું નથી ' ધન કે માસારિક પદાર્થો માટે રોગીઓની માર-માર ન કરતા ને વૈદ્ય પોતાની વિદ્યા વેપારી ને જોમ વેચે છે, તે મોનાને બદલે ધૂળ લેનારા નેવા છે વૈદ્યે જીવના જોખમે પણ પોતાના દરદીને ન તજવો ને જીવતરના અત સુધી વિદ્યાનો અભ્યાસ ને મશોધન કર્યો કરવું '

સુશ્રુત વાદનાપનું કામ શીખનારાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેનાનો આગ્રહ કરે છે જોખણપટ્ટીથી આ કામ આવતું નથી તેમ જરે છે ને શમને કાપના પડેના ટેવ વાડના કોળા કે કાપડી પર છરી માવધાનતાથી ચમારવાનું શિખનાડના ને છે જુના જુદા ૧૦૭ વાદનાપના સાધનોનો તે ઉલ્લેખ કરે છે, ને તેઓવા ધારદાર જોઈએ કે વાગને પણ ચીરી શકે

કુમારભુલ જીવન કક્ત રાજા ગિરિમા અજીતસત્રુ તેમ જ જુદા ને તેના સધનો જ વૈદ્ય હતો તે જાણીતું છે

નાહિયાનને ત્યારે નવાઈ તો પશુસ્થાનનો જોઈને લાગેલી અમરતુ પણ સામ્રાજ્યના રિકામ સાથે દાર્પીધોના રોગો અંગે મશોધન થાય તે અનિવાર્ય હતું જ

વનસ્પતિની જોમ જ, રમાયણ ઔષધો માટે મૌદ્ર આચાર્ય નાગાચુનનું નામ જોખરે છે પાગન મારીને ઔષધ તરીકે વાપરવાની પ્રથા તેણે ચાલુ કરી તેમ કહેવાય છે લોક ને મોગન ઔષધ તરીકે સાતમી સદીમા આપ્પા હિંદુસ્તાનમા વપરાતા હતા આ આયુર્વિદ્યાજ્ઞાનુ એ કાળમા એનું મહત્ત્વ દેખાય છે કે નાનદા વિદ્યાપીઠે પોતાની અલગ રમાયણશાળા ને બહીઓ રાખી હતી

ત્યારે, યુરોપમા મોગમી સદીમા એ સિવમ દાકતરે પારે વાપરવાની બવામજી કુઠી ત્યારે આખો મમાજ એની માગે દીધવી

ગયાતે જોને વાચીને આનંદ-અતિરેકે માથે મૂકીને નાચ્યો હતો તે શાક્રતય, તે જમાનાના સમાજનું આમેહન ચિત્ર ઊભું કરતું મૃત્યુકટિક, ને રાજકારણનો ખ્યાલ આપતું વિશાખદત્તનું મુદ્રાગક્ષસ, આ જમાનાના સર્જન છે.

તે કાદબરીકાર બાણ, ને તેના આશ્રયદાતા હર્ષના નાગાનંદ ને રતનાવલિ તો કેમ વીમરાય ? કાદબરી જન્મભાતરો સુધી અનિચ્છલ ગહતા અમનધવન પ્રેમની છદતામતા કર્ણુમધુર ઝંકારથી કહેવાયેલ કથા છે, તો નાગાનંદ 'જન પશુજગ કાળે' સર્વ તજનાર તથા-ગતના આદર્શને પૌરાણિક વાનાં ઉપાડીને બ્રાહ્મણોની જ ભારામા કહેવાનો પ્રયત્ન છે રાજકુમાર શ્રમૂતવાહન નાગોને બચાવવા ગરુડને ઝાળખાણ આપ્યા સિવાય પોના પી જતને ખાઈ જવા દે છે ને ગરુડ એના બલિદાનથી આશ્ચર્ય પામી મળતા શ્રમૂતવાહનને કાર્તિક માગવાનું કહે છે, ત્યારે શ્રમૂતવાહન 'સર્વનું કલ્યાણ' જ માગે છે.

રથચક્રોના અવાજથી ગાજતા રથુનરા કે બાણના સૂસવાટાથી કપતા વાતાવરણવાળા કિરાતાજુનીયથી આ લુદી જ સૃષ્ટિ છે એક છે ચક્રવર્તી મમાટની યશકથા, ને બીજી છે ધમગોખા તથાગતની કથા.

હવે દહીનું 'દશકુમારચરિત' તો એક નવી જ સૃષ્ટિ છે એ છે સામ્રાજ્યે આણેન સપત્તિથી દેનાતા વિનાસ ને રનચ્છદી જીવનની વાર્તા એક રાજકુવર પોનાઈ જતા તેના દસ મિત્રો તેની રોધમા ઊપડે છે એ દસને જે વિનિધિ અનુભવો થાય છે તે પી એ વાત છે એમા વેશ્યાઓ, ચોરો પાખડી સાધુઓ, લૂટારા-ધખા મળે છે ને વાનોના નાયકના હોર સુગન કરી ઢગીને એટલા તો સૂજી ગયા છે કે એ જે હોઠ ભેગા કરી શકતો નથી, ને પરિણામે દહીને દશ કુમારચરિતનું બારમું પ્રકરણ એક પણ બ્રાહ્મણની વ્યજન નાપયો વગરનું લખવું પડ્યું છે. એક પણ બ્રાહ્મણની વિના આખું પ્રકરણ

રચનામાં દંડીની કુશળતા બેલાયક વખાણના લાયક છે જ, પણ ને કારણે આમ લખતું પડ્યું તે કારણ સમાજની શાયનીય ગતિ પણ સુરપટ રીતે કહી દે છે.

આ જાતની શૈલી કે શબ્દરચનાકૌશલ્ય તે કાળે ખાસ ખીલવાની હરીકાર્થ યતી હોય તેમ લાગે છે. કિરાતાશુનીયમાં ઠેટલાક એવા શ્લોકો છે કે જેની દરેક લીંદી આગળથી વાચો કે પાછળથી, એક સરખી જ વંચાય. ભટ્ટીકાવ્ય આમ તો રામ-રાવણ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે, પણ તે એવી રીતે રચાયું છે કે એનો વાચક સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાથેસાથ શીખી જાય.

રઘુવંશ, કિરાતાશુનીય વગેરે એક વિચારને વેગ આપે છે, ને નાગાનંદ, છુદ્ધચરિત વગેરે ખીજા વિચારને વેગ આપવા મથે છે; તો ભટ્ટીકાવ્ય આ બંનેની વચ્ચે જાણે ઝોલાં ખાય છે. ભટ્ટીકાવ્યનાં શ્લોકો આપણા વારસાના કીમતી રત્નો છે. કારણ કે એમાં એક રાજની જ નહિ પણ એક સમાજ, કર્મવિરતિ ને વિક્રમપૂર્ણ કર્મ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હોતો—જેવતાણ અગુલવતો હોતો, તેનું સચ્ચાઈ ને શોભામયું વર્ણન છે—

મિથ્યાજ્ઞં તદપિ નીરસમેક્યારં

શય્યા ચ મૂ. પરિન્નો નિજરેહમાશ્રમ્ ।

યત્ર ચ બીર્ગશત્રાણ્ડમયી ચ કન્યા

હા હા ત્યાપિ નિષેષ ન પરિચ્ચન્તે ॥

વળી એક શ્લોકમાં કહે છે કે; ‘ભોગલાલસાને લઈ ફરી હું સંસારમાં પડ્યો અને ભોગોમાંથી નિવૃત્ત થઈ ફરી પાડો હું સંન્યાસી બન્યો. આ બે વૃત્તિઓ જાણે કે હું નાનું બાળક હોઉં તેમ અને કેમ જેવ્યા કરતી હશે ?’

પૌરાણિક કલ્પના વધારે મનભાવે તેવી ચાપ તે સહજ હતું મહા
યાન બૌદ્ધધર્મે દેવને શરણે જઈ ભક્તિ દ્વારા જ કર્મશુદ્ધિ, ને
આત્મપરીક્ષણ દ્વારા નહિ પણ દેવની કૃપાથી પુણ્ય મેળવવાની
વાત, અંરધીપરધી દાખન કરી હતી પણ શુદ્ધના મૂળ તત્ત્વજ્ઞાનને
એ સંપૂર્ણપણે છોડી શકે નહિ, ને જોડેલે અંશે છોડે તેડેલે અંશે
એની ને પૌરાણિક ધર્મની વચ્ચે તફાવત રહે નહિ આથી પૌરાણિક
ધર્મની જાગૃતિ માથે દેવમંદિરો બાંધવાનું કામ પૂરજોસથી શરૂ થયું
ને ધીમે ધીમે આખું હિંદુસ્તાન, ને ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારત
તેનાથી ભરાઈ ગયું

કારીગરોને પણ પૌરાણિક ધર્મ પોતાની પ્રતિભા બતાવવાનો
વધારે અવકાશ આપતો હતો શુદ્ધધર્મમાં શરૂમાં તો શુદ્ધની પ્રતિભા
અર્ધ થકતી જ નહિ બીજાની બની શકે, પણ શુદ્ધની જગ્યાએ કા તો
ફૂલ, કા તો ધર્મચક્ર ને કા તો ચરણ જ હોય શુદ્ધને પદ્યરમાં
ઉતારવા એ જાણે માનવીની શક્તિ બહારનું હતું પણ ધીમે ધીમે
તે ન રહ્યું શુદ્ધને તેના વિવિધ અવતારોમાં—પ્રણાપારમિતા કે અન
લોકિતેશ્વર રૂપે, ચીતગ્વા કે કહારવાનું શરૂ થયું પણ તેમાં ભાવ
પ્રદર્શનની એક મર્યાદા હતી કા તો એ પ્રસન્ન સમાધિસ્થ હોય ને
કા તો એ ક્રુણ્ણાબીના હોય એ બે ભાવોમાં શુદ્ધયુગે અનુપમ
સિદ્ધિ મેળવી તેમાં શકા નથી અજ્ઞતાના વિહારો ને મથુરાની
શુદ્ધમૂર્તિઓ એની શાહેદી છે પણ આખરે શિલ્પીએ આ બે ભાવો
પર જ રમવાનું હતું પૌરાણિક ધર્મમાં તો દેવદેવીઓનો પાર નહોતો—
શકર, રામ, પરશુરામ કૃષ્ણ કાર્તિકેય, ગણેશ, ઈંદ્ર તેની આપ્સરાઓ
વિધ્યુના દસ અવતારો એ દરેક દેવના પણ અનેક કથાપ્રમંગો દા. ત
ગંધર્વ કામદહન, કૃષ્ણની ગોપનીના, કસ-ચાણૂર મર્દન, સમુદ્ર
મથન, ને એ રીતે અનેક દેવો, ને અમણિત કથાપ્રમંગો બીજા
રમ્ય ભવ્ય ભાવોને સિમા યોગરત્ન ખુલું મેલન હતું ને પૌરાણિક

શિષ્યાઓએ આ ભાવોમાં પોતાની જાતને કુમાડી દઈ અદ્ભુત સર્જન કર્યું હતું. તેનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે ધલોરા. બુદ્ધયુગે પોતાનો યથ અજ્ઞતામાં સ્થાપિત કર્યો હોય તો પૌરાણિક ધર્મે તેની પતાકા ધલોરામાં બાંધી છે. એ છે ધલોરાનું પ્રખ્યાત કૈવાસમંદિર. તે અંગેનું જ્ઞાનપત્ર કહે છે : ' કિશ્નરાજે ઐલપુર પહાડ પર અદ્ભુત દેવમંદિર બાંધાવ્યું. દેવોએ પોતાના વિમાનમાં વિહાર કરતાં એ જોયું, ત્યારે દિગ્ ગર્ભ વારંવાર વિચાર કરવા લાગ્યા, ને છેવટે માંદોમાંદો કહેવા લાગ્યા : 'આ શિવાલય સ્વયંભૂ છે. આવું સૌંદર્ય ઠાઈ માનવીને હાથે શક્ય નથી. ' જે સ્થપતિએ આ કંડાર્યું, તેણે પણ પૂરું કર્યું પછી નજર નાખી ત્યારે વિસ્મય થઈને બોલ્યો : ' મને ખબર નથી કે મારા હાથે આ કેમ બન્યું હશે ! '

ધલોરાના સ્થપતિઓએ પહાડમાંથી ૧૦૦ ફૂટ જમીન ને ૨૦૦ ફૂટ પહોળા એક શિલા પસંદ કરી, ને પછી એને અંદરથી કંડારવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં દેવજનું મથાળ-વિમાન ઠાવ્યું, ને એમ કરતાં કરતાં છેક નીચે સુધી લાવ્યા. સામાન્ય અંદાજે, આ કંડારવા બે લાખ દિન પથ્થર બહાર કાઢવો પડ્યો હતો, એમ કહે છે.

કૈવાસમંદિરનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે જે સ્થપતિઓએ આ મહાન કાર્ય કર્યું, ઉપાડ્યું, પૂરું કર્યું, તેની શ્રદ્ધા, ઉપામના ને કારીગરીને વંદીએ. તે કાર્યની કલ્પના એટલાથી જ આવશે કે આ મંદિર પૂરું થતાં એક સદી લાગી છે શ્રદ્ધાની ધારા એક સ્થળે સો વર્ષ સુધી અણુચાકી-અણુતૂટી વહી. સૌને દિગ્ કરે તેવા પ્રત્યક્ષ હાથી જેવડા હાથીઓ, પચાસ ફૂટ ઊંચા દ્વારદારો, ત્રણ માળનું દ્રાવિડીઅન મુખદ્વાર, અનેક દેવદેવીઓ, તેના વાહનો, અખરાઓ, સન્ની. દુ.ખની વાન એટલી જ છે કે આ વૈશ્વ કે શબ્દ સ્થપતિઓનાં નામો આપણી પામે નથી. પણ કૈવાસનું સર્જન, પૌરાણિક ધર્મે સ્થપતિઓને સ્વપ્ન ને પ્રેરણા આપ્યાની સાબિતી છે.

દક્ષિણમાં, આકાશે અડતાં ને ગોપુરમયી શોભતાં ગોટાં નગરસમાં, ને સેંકડો સ્તંભો ને સરોવરથી શોભતાં મહામંદિરોને ઉગમ પણ આ કાળમાં જ થયો છે. એલિફન્ટા બેટ પરની વિશાળ મહાકાવ્ય મૂર્તિઓ પણ આ કાળની જ બેટ છે. મહામલ્લપુરમ પાસે એક ૬૦ ફૂટ લાંબા ને ૨૫ ફૂટ પહોળા ખડકમાં ગંગાવતરણનું લાક્ષણિક શિલ્પ સર્જાયું છે. દેવદેવીઓ ને ઋષિઓ ગંગાને અવતરતી જોઈને આનંદનૃત્ય કરે છે. વનમાં મુનિઓ બે હાથ જોડીને વંદના કરે છે. પહાડોની શુદ્ધઓમાથી વાંદરા, સિંહ, હાથી, મેાર, સસલાં—સૌ કૂતૂહલતાથી નિર્ભયપણે ગંગાવતરણ જોઈ રહ્યા છે. એમને જાણે ખબર છે કે આમાં એમનું પણ કલ્યાણ છે. એક તપસ્વી બિલાડી એક પગે તપ કરતી આ જુએ છે, ને ઉદરડા તેના પગ પાસે રમે છે !

ભારતવર્ષની બહાર જેમ જૌદધર્મે બોરોબુદુરનું સર્જન કર્યું, તેમ પૌરાણિક ધર્મે સર્જ્યું છે કંબોડિયામાં અંકરવટનું મહામંદિર. કંબોડિયામાં વસાહત સ્થાપનાર ફ્રંચ નામે આજણ હતા. ત્યાં મળી આવતા ધણાખરા શિલાલેખો સંસ્કૃતમાં છે, ને ત્યાંના ક્ષેમનંદના બત્રીસે રાજાઓના નામને છેડે ‘વર્મા’ છે. કંબોડિયાનું મહારાજ્ય ચીન સમુદ્રથી બંગાળના ઉપસાગર સુધી ફેલાયેલું હતું. તેણે પોતાની સમૃદ્ધિ ને યુદ્ધદેહીઓની મદદથી, આજે પણ અવાચક કરી મૂકે તેવાં મંદિરો ને નગરો બાંધાવ્યાં હતાં. એ બધામાં સૌથી વિશાળ હતું અંકરવટનું મંદિર. દુનિયામાં એવડું વિશાળ મંદિર હજુ પણ બાંધાયું નથી. એની વિશાળતાને ખ્યાલ લાવવા આટલું જ બસ થશે, કે અંકરવટનું પ્રવેશમંદિર (દોરી) ૧૦૦૦ ફૂટ લાંબી છે, ને ત્યાંથી મુખ્ય મંદિર સુધી જવાનો આંતરમાર્ગ ૨૦૦૦ ફૂટ લાંબો છે. મંદિરની દીવાલ ૩ માઈલ લાંબી છે, ને રક્ષણ માટે જોદેલી ખાઈ ૬૦૦ ફૂટ પહોળી છે. મંદિર ત્રણ માળનું છે, ને છેડી છની સુધીની ઊંચાઈ ૨૧૩ ફૂટ છે. ને આ વિશાળ મંદિર, ઉપરથી નીચે

મુધી પશુઓ, પંખીઓ, ફૂલ, વેલ, નાયતી કન્યાઓ, વિષ્ણુના દસ અવતારો ને રામાયણ અને મહાભારતના અનેક પ્રસંગોથી ઘેરાયું છે. જાણે મંદિર પથ્થરનું નહિ પણ લાકડાનું છે-તેટલી છૂટથી આ ભરચક ઠોતરકામ થયું છે. બારીબારણાં, ને સ્તંભોના પથ્થરોને એવા તો લીસા બનાવ્યા છે કે જાણે સંધેડાઉતાર હોય નહિ ! બહારની મોટી દીવાલ પર પણ વિવિધ નર્તિકાઓની આકૃતિઓ સજી છે. જાણે નૃત્ય કરતી કરતી નીચેની પાણીથી ભરેલી ખાઈમાં પોતાનું સૌંદર્ય નેઈ રહી છે !

અકિરવટના અધિદેવ વિષ્ણુ છે, પણ પુરાણના બીજા દેવતાઓ કાંઈ વીસરાયા નથી. કામદેવ, અર્જુન ને કિરાન, રાવણ કેલાસને ડોલાવે છે તે, એવી ઘણી ઘણી કથાઓને અકિરવટના મરખા, જાળાઓ ને પરસાળ પર આવનારી છે. કેટલીક જગ્યાએ તો આ ઠોતરણી માત્ર અરધો ઇંચ જ લાંબી છે. છતાં એવી સુકોમળ ને શુદ્ધ છે, કે એને ઠોતરનારા શિશ્વીઓએ જાણે આની પાછળ સમગ્ર આયુષ્ય ખચ્યું હશે એમ લાગે.

મંદિરની દક્ષિણ જીભ પર મંદિર બંધાવનાર રાજા સૂર્યવર્માની પોતાની મૂર્તિ છે. બાહ્ય પણ પુરોહિતોથી વીંટળાયેલો રાજા સૂર્યવર્મા પોતાનું સૈન્ય એકઠું કરવાની આજ્ઞા માગે છે. બીજા આલેખનમાં રાજા પોતાના પ્રચંડ હાથી પર બેઠો છે; એની આજુબાજુ ચૈત્ર ચામરધારીઓ છે. એક વાસ પર ગરુડ પર બેઠેલા વિષ્ણુનું ચિહ્ન છે. નીચે રાજાનું સૈન્ય કૂચ કરે છે. તેમાં વિવિધ દેશના સૈનિકો છે. બાહ્યે પણ યજુર્વેદના પવિત્ર અગ્નિને લઈને સાથે ચાલે છે.

તે જ પરસાળમાં એક બીજું લાક્ષણિક આલેખન છે. પુરોહિત-મંત્રકૃતિનું એ અંગ પણ ત્યાં આબેહૂબ સુકાયું છે. એ છે 'સ્વર્ગ', ને 'નરક.' મૃત્યુના દેવના ચમરાજ ન્યાયાસન પર બેઠો છે. તેની

મદદમાં કર્મ-અકર્મનો ચોપડો રાખનાર ચિત્રગુપ્ત છે. સ્ત્રીઓ ને પુરુષો હારખંધ ન્યાયાસન પાસે આવે છે. સ્વર્ગ છે ઉપર, ને નરક છે નીચે. બત્રીસ જાતનાં વિવિધ નરકો દેખાયાં છે. યમદૂતો તે તરફ પાપીઓને ઢસડી જાય છે. દરેક દૃશ્ય નીચે તેની સમજણ આપતાં લેખો મુક્યા છે. જેઓ દેવ ને ખાલણના નિંદકો છે તેઓ જીવ છે. જંતુઓ ને સર્પોથી ખદબદતા ખરકમાં અસત્યવાદીઓને કાંટાળા ઝાડે લટકાવ્યા છે. જેઓ ખીજની મિલકતને તુકસાન કરે છે તેઓને પીલવામાં આવે છે. જેઓ વિશ્વાસઘાત કરે છે તેઓને ઊભા વહેરવામાં આવે છે. જેઓ ચોર છે, દેવું ભરતા નથી, તેઓને ઊકળતા તાવડામાં નાખે છે, અગ્નિ પર શેકે છે. બધી જ યાતનાઓ ત્રીજી-વટથી ચીતરી છે. ખીજ બાજુ સ્વર્ગમાં જે વિવિધ સુખો છે તેને પણ બતાવ્યાં છે. પાવખી ને સુખાસનોમાં બેસી અનેક જાતનાં ભોજનો એ ઓરોગે છે.

અંકારવટ, કંબોડિયાના જંગલ નીચે છેક ૧૯૦૭ સુધી દટાયકુ હતું. ૧૯૦૭ માં ફ્રેન્ચોએ તેનું સંશોધન કરુ કહ્યું. જાતરવર્ષે બૌદ્ધ ને હિંદુ સંસ્કૃતિ દ્વારા કંબોડિયામાં જે ઊંડી ને વ્યાપક અસર કરી હતી તેના પ્રતીકસમુ એ વિશાળ મંદિર ઊભું છે.

પુરોહિતોએ તે વખતે કેટલો મોટો કાળૂ રાજ્યકર્તાવર્ગ પર મેળવ્યો હશે તેની સાબિતી ૧૧૮૬ નો અંકારનગરનો એક શિવાલેખ આપી જાય છે. એ ૧૪૫ મંસ્કૃત શ્લોકમાં લખાયો છે, ને એક મંદિરને લગતો છે.

એ મંદિર, એક મહાયાનપંથી રાજાની માતાની મૂર્તિ, જે પ્રજા-પારમિતાનો અવતાર હતી એમ મનાયુ, તેને અર્પણ થયુ છે. આ ઉપરથી ખ્યાલ આપશે કે શુદ્ધ ને હિંદુધર્મ વચ્ચે કેટલો નજીવો તફાવત રહ્યો હશે. બારતવર્ષની જેમ ત્યાં પણ બને ધર્મો વગર અથડામણે

ચાલ્યા હશે તેમ દેખાય છે. કારણ કે આ અગ્નિઐશિયા ને જવા-
મુમાત્રા-આસીમાં જે જહદ્ ભારતનો વિસ્તાર થયો ત્યાં એક જ
વંશના રાજાઓ કોઈ જોઈ હતા, તે કોઈ પ્રાચીનધર્મો પણ હતા.
જેને જે ઠીક લાગ્યું તેને પૂજ્યા. પણ એકે ખીજનું તોડ્યું નહિ.
ઐટલું જ નહિ પણ રાજસેવા, સાધુપૂજા વગેરે કામો અને તે પંથનો
રાજા આવતાં પણ ચાલુ જ રહ્યાં.

‘અંકોરનગરના ખીજ જે મંદિરમાં રાજાની માતાની મૂર્તિ
મૂકી હતી, તેમાં ખીજ ૨૬૦ મૂર્તિઓ હતી. જેમાં એક હતી
રાજગુરુની પણ. મંદિરના ચોપડા પર ૭૬,૩૬૫ માથુમેા હતાં.
જેમાં ૧૨,૬૪૦ માથુમેા તે મંદિરમાં જ જમનાં ને રહેતાં. ૧૮
મહાપુરોહિતો હતા. ૨૧૨૫ સાધારણ પૂજારીઓ હતા. ને ૬૧૫
હતી નર્તિકાઓ. મંદિર વાળવાનું ને એવું હલકું કામ કરતા હતા
મુદ્દકેદીઓ, જે ઘડોની કોટિએ ચુકાયા હતા. મંદિરના દેવદ્યમાં
૪૦૬૨૦ મોતી, ૩૫ હીરા, ને ૪૫૪૦ ખીજાં મૂલ્યવાન માથુક હતાં.
૬૬૫ તે રેશમી મચ્છરદાનીઓ હતી, ને ૫૨૩ હતાં સુવર્ણદંડવાળાં
છત્રચામર.’

આ શિલાલેખમાં બહુ અતિશયોક્તિ નહિ હોય. સોમનાથના
મંદિરમાં પણ સેંકડો નર્તિકાઓ હોવાનું નોંધાયું છે. ને દક્ષિણમાં
મદુરા ને ચિદંબરમ્નાં મંદિરો આવાં જ વિશાળ ને ખચોળ હતાં.
મંદિરો, દેવો ને પુરોહિતોના વચર્યનો એ સમય હતો.

અગ્નિ-પૂર્વના જહદ્-ભારતે ભારતવર્ષમાં ચતા ફેરફારોના પડઘા
પડ્યા છે. ભારતવર્ષમાં જ્યારે હીનયાન બુદ્ધમાર્ગનું વચર્ય હતું
ત્યારે ત્યાં પણ જૌદ્ધધર્મ ફેલાયો. નાસદા સાથે સંકળાયેલી વિદ્યા-
પીઠો સ્થપાઈ. ભારતમાં જ્યારે પૌરાણિક ધર્મે માથું ઊંચક્યું ત્યારે
ત્યાં પણ પૌરાણિકધર્મ આગળ આવ્યો. ને તે જ ઢબે, ભારતમાં

જેનો કાંઈ દેખાતો નથી એવા આ ગંભીર અતાગ દરિયામાં તારો પુરુષાર્થ નકામો છે. તું કાંઈ પહેંચ્યા પહેલાં મરી જઈશ.' 'એમ શા સારુ કહે છે તું ? પુરુષાર્થ કરતાં મરીશ તો પણ નામોશીમાંથી તો જાગીશ. ને પુરુષાર્થ કરે છે તે દેવો ને પિતરોના ઋણમાંથી મુક્તિ પામે છે. તેને પાછળથી પસ્તાવો થતો નથી.'

‘પણ, ને કામ થવાનું નથી, જેનું કોઈ ક્ષણ દેખાતું નથી, એવા પુરુષાર્થથી શું લાભ ?’

‘દેવી, મનુષ્ય યોજાતી સમજ મુજબ આ લોકમાં યોજાતા કાર્યોની યોજના કરે છે, ને તેને અમલમાં મૂકે છે. સફળતા મળે ન મળે, તે જોવાનું તેનું કામ નથી. ઉદ્યમનું ક્ષણ તો દેવી, ગળે જ છે. મારા ખીજ સાથીઓ ડૂબી ગયા ને હું હજી તરી રહ્યો છું, તે તું નથી જોતી ? એટલે હું તો ઉદ્યમ કરીશ જ. ત્યાં સુધી મારામાં ગળ ઠે લાં સુધી સમુદ્રને પાર કરતો પુરુષાર્થ હું ક્યાં જ કરવાનો.’

અગ્રમતપણે જાત રહી યોજનાપૂર્વકનો પુરુષાર્થ, એ આપણે જેનું પતન જોઈ રહ્યા છીએ તે સંસ્કૃતિનો પ્રાણ હતો, ને તેનું મૂળ હવે ઋગ્વેદકાલીન ઋષિઓના પ્રશ્નમાં—કસ્મિ દેવાય હૃદિયા વિષેમ ।

જરા જેવા દો કે આપણે ડોને પૂછી રહ્યા છીએ ? આપણી સાવનાનાં ફૂલો મિથ્યાને તો નથી ચડાવતા ?

તે જ વાત ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓએ કરી : પ્લક્ષાં એવે જરૂર વચ્ચરુદ । આ જાધા યજો કાણી હોડી જેવા છે. તેમાં બેસનારા ડૂબી જશે. ને છુદ્દે તે જ પગલે ચાલી કહ્યું કે ‘વેદપ્રામાણ્ય અને મંજૂર નથી. મારું પ્રમાણ તો છે વિવેક સાથે બંધબેસતી વાત કે અનુભવ.’ પણ મધ્યકાલીન મુમના બ્રાહ્મણોએ કહ્યું : ‘વેદપ્રામાણ્ય પર સંકેત ને વેદ પ્રાપ્ત છે. વેદમાં અનાસ્થાસમું બીજું પાપ નથી.’

આધારગ્રંથો - નિશેષ વાચન

પ્રકરણ : ૧ તથા ૨

૧. Pre-historic India—Stuart Piggot, પ્રકરણ: ૫-૬-૭
૨. વેદની વિચારધારા—લેખક તથા અનુવાદકનાં દિગ્વિષયો
૩. India—a Short Cultural History—H. G. Rawlinson, પ્રકરણ. ૨
૪. Civilization in Ancient India—R. C. Dutt, પ્રકરણ: ૧-૨-૪-૫
૫. Vedic India—Regozin, પ્રકરણ: ૮-૯
૬. Indian Philosophy—રાધાકૃષ્ણનું, પ્રકરણ ૩

પ્રકરણ : ૪

- આ પ્રકરણ સમવાચા મુખ્ય આધાર Vicissitudes of Aryan Civilization in India ના ત્રીજા પ્રકરણનો લીધો છે, એ મારે સાક્ષર નોંધવું જોઈએ પૂના હાઈસ્કૂલના શ્રી એમ. એમ. કુતેબે ૭૬ ૧૯૮૦ના આ પુસ્તક લખ્યું હતું. પાણિનિ સુધીના ઇતિહાસને ક્યોમલે આલેખા વર્ષો પૂર્વે જે રીતે વર્ણવે છે, તે માન લેવાય તેમ છે.

પ્રકરણ : ૫

૧. Epic India—C. V. Vaidya
૨. પ્રાચીન સાહિત્ય—સ્વીન્ડનાય કાકુ
૩. મહાભારત તથા—સનજી

પ્રકરણ : ૬

૧. Civilization in Ancient India—પ્રકરણ ૬
૨. હપનિવદની વાતો (ગરાહી)—શ કરસાવ દવ
૩. હપનિવદ
૪. Indian Philo-ophy—રાધાકૃષ્ણનું, પ્રકરણ: ૩-૪

પ્રકરણ : ૭

૧. 'ધમ્મપદ', 'જુહ્યચરિત' અને 'જુહ્યધર્મ' અને સુધ'—કાસાંખીટ
૨. Life of Buddha—Rock Hill
- ૩ ગૌતમજુહ્ય—રાધાકૃષ્ણન
૪. 'પચાસ સંવાદો' તથા 'જુહ્યવાણી'—સ. સા. મંડળ, દિલ્હી
૫. Hindu Polity—R. P. Jayswal, પ્રકરણ: ૬
૬. Lectures on Ancient Indian Polity—Shyamshastri, પ્રકરણ: ૫-૬
૭. ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—ન્યયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, પ્રકરણ: ૧૧
૮. Vicissitudes of Aryan Civilization—M. M. Kunte, પ્રકરણ: ૩-૪

પ્રકરણ : ૮

૧. Civilization in Ancient India—R. C. Dutta, Book IV પ્રકરણ: ૧
૨. India—a Short Cultural History—H. G. Rawlinson, પ્રકરણ: ૫
- ૩ Evolution of Indian Polity—R. Shamshastri, પ્ર. ૬
૪. Pageant of India's History—G. E. Sen, પ્રકરણ: ૧
૫. ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—ન્યયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, પ્રકરણ: ૧૧
૬. Hindu Polity—R. P. Jayswal, પ્રકરણ: ૧૮

પ્રકરણ : ૯

૧. India, through Ages—Jadunath Sarkar, પહેલાં બે વ્યાખ્યાનો
૨. યુરોપના પ્રવાસપત્રો (દિલ્હી)—રાજેન્દ્રનાથ
૩. શિક્ષણસાધના—આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેન
૪. વર્ણવ્યવસ્થા—ચાંધીજી
૫. મધુકર—વિનોબાજી
૬. ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—ન્યયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, પ્રકરણ: ૮

પ્રકરણ : ૧૦

- ૧ Evolution of Indian Polity—પ્રકરણ ૨ તથા ૪
૨. Hindu Polity—R. P. Jaiswal, પ્રકરણ: ૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮-૧૧-૧૪
૩. Local Self-Government in Ancient India—Radhakumud Mukerjee, પ્રસ્તાવના તથા પ્રકરણ ૧-૨-૩
૪. Corporate Life in Ancient India—R. C. Mazumdar
૫. મહાભારત—અનુવાસન ૧૧

પ્રકરણ : ૧૧

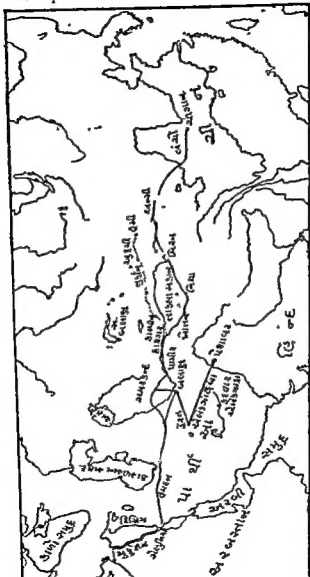
૧. ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—નવચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, પ્રકરણ ૧૮
૨. Short Cultural History of India—પ્રકરણ ૫-૬
૩. Pageant of India's History—Sen, પ્રકરણ ૭-૮

પ્રકરણ : ૧૨

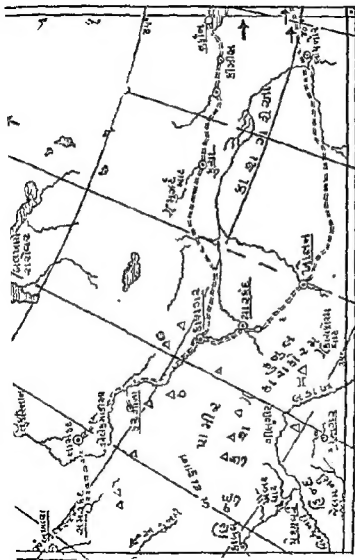
૧. Evolution of Indian Polity—પ્રકરણ: ૫-૬-૭
૨. Civilization in Ancient India—ભાગ-૪, પ્રકરણ: ૧૨, ભાગ-૫, પ્રકરણ: ૧૫
- ૩ ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—પ્રકરણ ૨૧
- ૪ Vicissitudes of Aryan Civilization—પ્રકરણ: ૩
- ૫ College History of India, VOL I—V. Lakshman Ager—પ્રકરણ ૨૮ ૩૩
- ૬ હિંદી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા—ધર્માનંદ કોસાબીજી, પાનુ-૩૭, ૪૫, ૪૭ ૧૦૨, ૨૦૩

પ્રકરણ : ૧૩

- ૧ Pageant of India's History I—પ્રકરણ ૧૦-૧૧-૧૨
૨. ભારતીય ઇતિહાસ કી રૂપરેખા—પ્રકરણ ૨૧
- ૩ India—a Short Cultural History—પ્રકરણ ૧૦-૧૧
- ૪ A College History of India—V. L. Ager, પ્રકરણ ૨૮

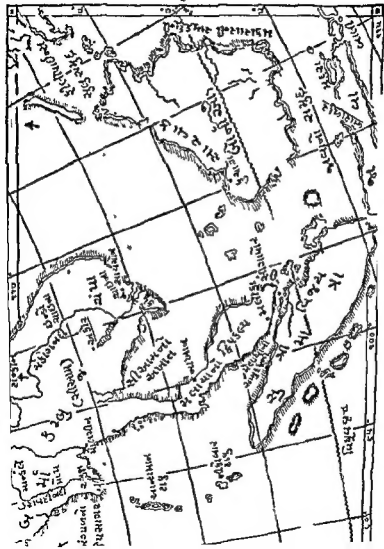

દિલ્હી-ચીન વચ્ચેનો વ્યાપારી માર્ગ

મધ્ય એશિયામાં બુદ્ધધર્મનો વિસ્તાર - વણખાર માર્ગો સાથે

આપણે વારસો ને વેચવું

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

